МАЛАДОСЦЬ

ШТОМЕСЯЧНЫ ЛІТАРАТУРНА-МАСТАЦКІ І ГРАМАДСКА-ПАЛІТЫЧНЫ ЧАСОПІС
ЦЭНТРАЛЬНАГА КАМІТЭТА ЛКСМ БЕЛАРУСІ І САЮЗА ПІСЬМЕННІКАЎ БССР

Заснаваны ў 1953 годзе.

У нумары

5

май

1965

Выдавецтва «ЗВЯЗДА»
МІНСК

Пры гэтым нумары — бясплатны дадатак «А ГАРМОНІК ГРАЕ, ГРАЕ...»

Вокладка Ю. АРХІПАВА.

НА ДРУГОЙ СТАРОНЦЫ ВОКЛАДКІ: Яны штурмавалі Берлін — кавалерыст Васіль Дзмітрыевіч Гладкоў і лётчык Пімен Рыгоравіч Калеснікаў.

Фота **А. Дзітлава.**

НА ТРЭЦЯЙ СТАРОНЦЫ ВОКЛАДКІ: Пятро Данелія. Дзень. З Рэспубліканскай выстаўкі «На варце міру».

Галоўны рэдактар ПІМЕН ПАНЧАНКА.
Рэдакцыйная калегія: Алесь АСІПЕНКА (нам. галоўнага рэдактара), Мікола АЎРАМЧЫК, Генадзь БУРАЎКІН, Васіль БЫКАЎ, Арсень ВАНІЦКІ, Іван ГРАМОВІЧ, Міхась ЛЫНЬКОЎ, Іван НАВУМЕНКА, Алесь САВІЦКІ, Уладзімір ЮРЭВІЧ (адказны сакратар).

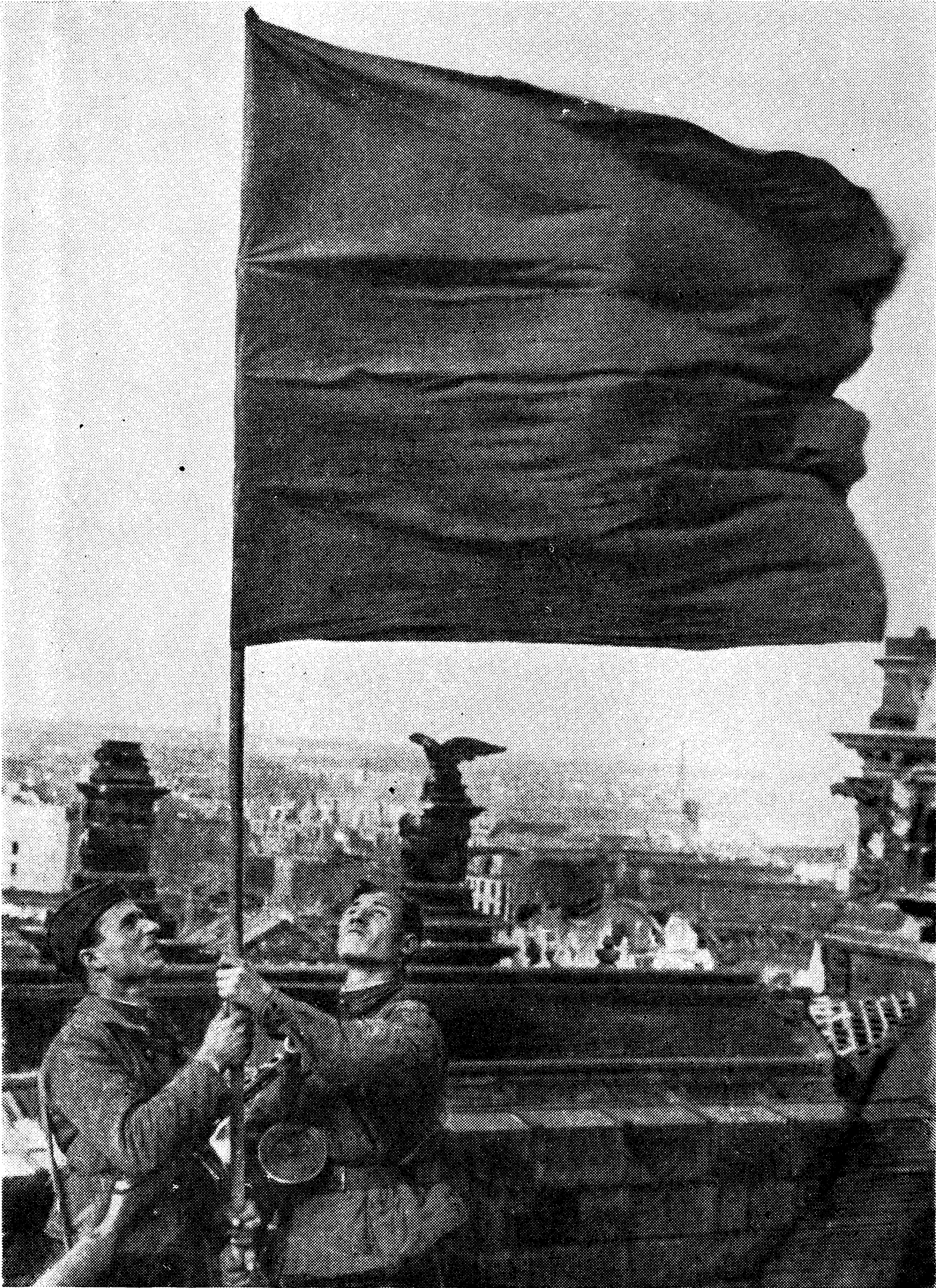

Сцяг над рэйхстагам. Яго ўзнялі 2 мая 1945 года адважныя воіны Мелітон Кантарыя і Міхаіл Ягораў.

Фота **А. Марозава.**

Марк СМАГАРОВІЧ

Франтавая ноч

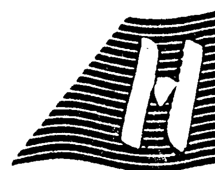

Ноч накінула чорную бурку
На пукатыя плечы Зямлі.
Цішыня не знаходзіць прытулку.
Па траншэях снуюць патрулі.
Спяць салдаты ў акопах навокал,
Бачаць родзічаў, дом свой у сне.
А вінтоўка, як смерць, адным вокам
Вартавому здалёк падміргне.
То ўзляціць, як жар-птушка, ракета,
То зямлю тузане дынаміт,
То пражэктар мячом над сусветам
На кавалкі крамсае блакіт.
А развеецца ноч франтавая,
У атаку салдаты ішлі,
Каб заўсёды Дзевятае мая
Людзі памяталі на Зямлі.

Янка СІПАКОЎ

Брацкая магіла

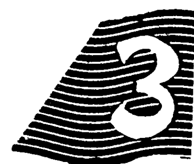

Здаецца, што дрэвы няўмела
Над ёй абдымаюцца ўпотай;
Здаецца, цалуюцца кветкі
Засмяглымі, прагнымі вуснамі;
Шэпчуцца, шэпчуцца травы,
Быццам вясною каханыя,
Бо травы, і кветкі, і дрэвы
З каханняў нядзейсненых выраслі,
З маладых салдацкіх жаданняў,
Якімі праз дрэвы, і кветкі, і травы
Мёртвыя ў вечнасці трызняць.

Надзел камарыны

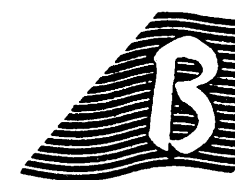

Вось ты які,
Край,
Здавён знехтаваны,
Камарыным надзелам
Дзядамі названы!

Зязюля раскідвае оды па лесе:
— Па-лессе!

— Па-лессе!
Сосны, як лодкі старыя, рыпяць:
— Прыы-пяяць,
— Прыы-пяяць...
Каня раку абяцае выпіць:
— Пры-ы-пяць,
— Пры-ы-пяць!
І рудавозы гудуць на мелі:
— Мы-ы
Заселі!
Як коні ля іх кацяры табунамі:
— Мы
За вамі!
Нібы капытамі, вінтамі сыпяць —
Абмялела
Прыпяць...

Вось ты які,
Край,
Здавён знехаваны,
Надзелам геолагаў
Намі названы!

Скасавурыцца бусел на ўчастак асушаны —
Пакінуць яго
Ён змушаны.
Панясе ён сваё бусляня кволае
Туды,
На вышку геолагаў,
Якую аблюбаваў ён яшчэ уранку
Сабе
Пад буслянку...
Караблі акіянскія пойдуць па лесе,
Загукаюць:
— Па-ле-с-с-ссе!
Бо Прыпяць, ціхае сёння міжбор'е,
Стане
Міжмор'ем.
Прылятайце тады з зямлі усей, кані,
Паплаваць
З намі;
Паспрабуйце тады вы ўзяць і выпіць
Нашу
Новую Прыпяць...
Збірайце, зязюлі, новыя оды
Пра новыя
Воды!

І ты, вось такі,
Край,
Здавён знехаваны,
Надзелам шчаслівых
Будзеш названы!

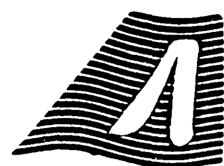

яжаць на далоні зерні...
Ці верне зямля іх?.. Ці верне?..
Чысценькія такія,
Дагледжаныя і сухія:
З іх пыл абдзімала веялка,
Іх зараз чакае сеялка.

А што, калі сонца не знойдзе
І промень міне іх, пройдзе?..
А што, як у цёмных нетрах
Не хопіць для іх паветра?..
І яны, нібы рыба на беразе,
Задыхнуцца ў зямлі?..
Не верыце?

І не верце, бо нават у жменях,
Як жывыя, варушацца зерні
І ў пальцы дзяўбуць расткамі —
У руках прарастаюць самі...

Расшчапіце хутчэй далоні —
Не трымайце жыццё ў палоне!

разамлелых пупышак
Выпырхнулі неяк раніцою мільярды зялёных птушанятак.
Абселі яны галінкі
І залопалі кволенькімі крылцамі —
Мусіць, хацелі зляцець на зямлю,
Ды збаяліся...
Так і засталіся яны на дрэвах сядзець да восені
І спяваць сваю зялёную песню...

Зялёнае воблака на рынку

эй, купляйце, я прадаю
Вятры, травінкамі закалыханыя!
Гэй, купляйце, я так аддаю
Салаўіныя песні, з лугу сабраныя!

Смялей падыходзьце — я ж прадаю
Май, што водарам веснім упоены.

Бярыце. Я ў кветках вам мёд аддаю,
Што на гудзе пчаліным настоены.

Ну, бярыце ж хутчэй: я прадаю
Сонца, маланкі — іх знойдзеце вобмацкам.
Таргавацца не трэба: за так аддаю
Вам зялёнае, летняе воблака —
Воз духмянага сена!

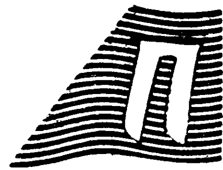

аміж ручаямі і ліўнямі,
Паміж маразамі і спёкаю
Праходзіць граніца дзіўная —
Наіўная, блакітнавокая.
У пралесак лісты пераплецены —
Пралескі пускаць не павінны
Зімовых завей — да квецені,
Снегу — да зяляніны.
Хочаш не хочаш — завозішся:
Не лічацца, чэрці, з граніцаю!
І пахнуць пралескам даводзіцца
Марозам і навальніцамі
Адразу.

Вітаюцца кавалі

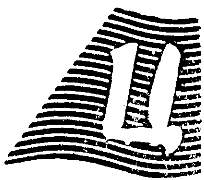

і бачылі вы, сябры, калі,
Як вітаюцца кавалі,
Як за рукі здароўкаюцца кавалі?

Падаюць яны ў руках грамы́,
Ад якіх зжахаемся мы:
Варочаюцца паміж далоняў яны,
Нібы прыручаныя сланы.

Паслухмяным сабачкам дым
Віляе,
віляе хвастом сваім.

Ён скруціўся,
стуліўся, прылёг
Ля рук, як той пудзель ля ног.

Імклівых маланак сцішэлы рой
Нясуць тыя рукі з сабой.
Бярыце маланкі ў сваю далонь —
Ён ручны ўжо,
хаця і агонь!

Рукавіцы скідайце хутчэй,
Каб руку каваля ўзяць лаўчэй,

Якой прыручае каваль
І грамы́,
і маланкі,
і сталь.

Кавалі вашы рукі ў свае бяруць,
Як кувалды цяжкія бяруць.

А калі вы малую руку падалі,
Ушчэнт бянтэжацца кавалі...

Ці бачылі вы, сябры, калі,
Як вітаюцца кавалі,
Як за рукі здароўкаюцца кавалі?

Спёка

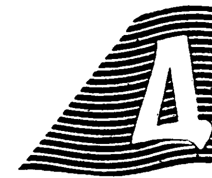

ухата... Цішыня захрасла. Як мёд яе рэж, цягучую...
Глыбока ў званочку краскі пчала уздыхае сасмяглая;
Жаўранак песню ўпусціў, і тая аб поле разбілася;
Стомлены бусел падскоквае на патэльні сухога балота;
Камбайны па жыце сноўдаюць — шукаюць свайго вадапою,
А калі іх з вядра пояць людзі, без страху сюды збіраюцца
Птушкі, звяры паручнелыя, і кожны глыток яны лічаць.
А зямля, як гаршчок гліняны, патрэскалася на кавалкі,
Сама берагамі, як вуснамі, прыпала да рэк перасохлых
І з прагнасцю з дна высмоктвае апошнія цёплыя кроплі...
А громаадводаў антэны ў небакрай углядаюцца пільна
І кожную хмарку гатовы затрымаць на сваіх іголках.

І толькі чуваць, як стукае чалавечае сэрца узрушана,
Бы кроплі
буйнога
дажджу.

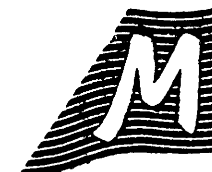

акавінай упёрлася ў край бяскрайнасці,
Галінамі абняла ўсё, што абняць толькі можна.
Карэнні пусціла глыбока — у самую цемру свету.

Так і шуміць неабдымнае
Дрэва сусвету.

Аж гнецца галінка кожная ад вешак цяжкіх Галактык.
А з кожнае гэткае вешкі звісаюць гронкі сузор'яў,
А ў кожнай малюсенькай гронцы ёсць і Землі, і Сонцы.

А колькі шуміць такіх дрэў
У садзе тваім, сусвет?

Памажы мне лічыць іх, вечнасць,— руплівы садоўнік
сусвету.

Алесь АСІПЕНКА

Мастак
Фёдар БАРАНОЎСКІ

■ Раман

16

За тыя дні, пакуль Каршукоў таміўся ў засценках гестапа, Ядвіся пастарэла, асунулася. Пад вачыма чорным паўкружжам ляглі глыбокія цені. Вышчыпаныя бровы раздаліся ўшыркі, над роўнымі тонкімі стрэлкамі выраслі густыя рыжаватыя валасы.

Дзень і ноч думала яна пра Каршукова, нават спрабавала маліцца, але чутыя ў дзяцінстве малітвы былі забыты.

Па прывычцы паліла ў печы, прыбірала хату, потым садзілася ля акна, прагна ўглядаючыся ў панылы пагорак, цераз які пралягала дарога з горада — чакала Каршукова.

За гэтым заняткам і застала яе цётка Клаўдзя. Усю дарогу цётка думала над тым, адразу сказаць пра Каршукова ці пасля, калі падрыхтуе пляменніцу.

— Плачаш усё? — здалёк пачала цётка.

Ядвіся залілася слязамі, выцірала ражком хусткі вочы, усхліпвала. У цёткі сціснула жалем сэрца.

Заканчэнне. Гл. №№ 2, 3, 4.

— Не бядуй, плямутка мая. Жывы ён, жывы.

Навіна аглушыла Ядвісю. Ашалелая ад радасці, яна зірнула на цётку, убачыла ў яе вачах усмешку і раптам, шырока раскінуўшы рукі, грымнула на падлогу.

Цётка выліла на Ядвісю паўвядра вады, прывяла ў прытомнасць.

— Дзе ён?

— У мяне... Ды не шалей, Ядзенька. Змардавалася ты па ім, а хвалявацца табе вунь як шкодна...

Ядвіся не даслухала цётку. Як апантаная, забегала па хаце, выкідвала з шафы плацці, чагосьці шукала і не знаходзіла.

Цётка ківала галавой, слухаючы бязладную гаворку Ядвісі. Доўга глядзела, як пляменніца ператрасае ў куфры скрыначкі.

— Пабойся бога, Ядвіська, навошта яму памада тая! Без памяці ён ляжыць. Паранены моцна і голадам знясілены.

І пабеглі дні за днямі ў трывозе і роспачы. Кожны раз, калі Ядвіся паяўлялася на цётчыным двары, яна чула адно і тое ж:

— А мая плямутка, усё — як і ўчора... Нібы і не жылец на гэтым свеце... Душу яны яму паранілі. Перапуд у яго, і адзін паратунак тут — знахар. Калі ўжо дзед не паможа, дык і ці ачуняе калі. Пагавары ты, Ядвісенька, з ім. Мяне ён і слухаць не хоча. Маўчыць, і ўсё тут...

Ядвіся захлыналася ад жаласці. Станіслаў Цітавіч не вельмі быў гаваркі з ёю. Пасля турмы і ўцёкаў ён аціх, змарнеў, дашчэнту, здавалася, разгубіў свой зайздросны аптымізм. Нішто яго не кранала, нішто не выклікала ў ім ахвоты жыць. Ён згасаў на вачах, як дагарае ўвечары свечка.

Жыў ён не ў новай хаце з гаспадарамі, а ў старой, прапахлай яблыкамі і сенам. Аднаго вечара, пачуўшы Ядвісіны крокі, ён запытаўся чужым, незнаёмым голасам:

— Ці ты, Ядзя?

— Я...

— Ноч ужо?..

— А ты ўсё ў пацёмках ляжыш.

Яна запаліла ліхтар, паставіла яго на прыпечак напалову разбуранай печы, з боязззю і кволай надзеяй,— авось разгаворыцца,— глядзела на Каршукова. Той, як заўсёды, ляжаў, заклаўшы рукі пад галаву, глядзеў невідушчымі вачыма ў чорную столь.

Ядвіся прысела побач, да болю ўзіраючыся ў зямлісты твар любімага чалавека.

— Як ты? Можа крыху лепей?.,

— Думаю ўсё...

Яго вочы глядзелі ў зацемнены чорнымі ценямі куток за печчу.

— Пра што табе думаць? Папраўляйся хутчэй, тады разам падумаем, што будзем рабіць.

— Разам, Ядзечка, ні да чаго не дадумаешся.

Ядвісі да слёз было крыўдна. Думала, па-жаночаму шкадуючы сябе: «Разлюбіў ён мяне, а сказаць не можа...» Хацелася закрычаць ад роспачы. Але яна стрымала сябе. Асцярожна прыпала да яго грудзей, горача зашаптала:

— Стасёк, пагавары ты са мной. Маўчыш усё. А я чаго толькі дома не перадумала. Можа разлюбіў мяне? Скажы адразу. Сам ведаеш, я цябе без усякай карысці любіла і цяпер люблю, можа мацней, як раней.

Яна прыціснулася да яго вуснаў сваімі, гарачымі і прагнымі. Але ён ляжаў абыякавы да яе пацалункаў. Непадатлівая халоднасць яго

вуснаў і мёртвы ашклянелы позірк абуралі жаночы гонар. «Я да яго з ласкай, а ён, як пень яловы...» — і заплакала шчодрымі, гарачымі слязамі.

— Пайду я,— праз слёзы сказала Ядзя.— Відаць, не патрэбная табе стала.

— Цяжка табе са мной...— як рэха адгукнуўся Каршукоў.

Было штосьці ў яго голасе новае, па-чалавечаму шчырае і добрае, што Ядзя зноў прысела побач, узяла яго вялікаватую, па-мужчынску цяжкую руку, прыціснула яе да грудзей.

— Што з табой, Стась? Ты, як мёртвы?..

Station Станіслаў Цітавіч уздрыгнуў і як бы ажывіўся, хоць у вачах пранейшаму туліўся смутак.

— Я і ёсць мярцвяк,— пакорліва згадзіўся ён.— Можа нават горш за мерцвяка. Тыя не думаюць. А я ўсё думаю, думаю...

— Не смей!..— заціснула Ядзя яму рот сваёй рукой.— А пра мяне ты забыўся?.. Кожны вечар бягу да яго, пакутую. Як ты мог сказаць такое?..

— І пра цябе думаю. Пра любоў нашу,— голасам асуджанага гаварыў Каршукоў.— А навошта? Прасвету не бачу. Любоў тады дарагая, калі наперадзе светла, а калі там адна чарната — любоў, як кайданы катаржніку.

— Сам жа казаў, што нашы зімой вернуцца...

— Што нашы?..— перапыніў яе Каршукоў.— Хоць саву аб пень, хоць пнём па саве, а саве крышка. Так і ў мяне. Немцы зловяць — павесяць. Нашы таксама не памілуюць. Кропка! Адгуляў Каршукоў!

— Што ты кажаш? Чаго баішся?

Каршукоў пашарыў рукой пад падушкай, выцягнуў акуратна складзены аркуш.

— Пачытай, вось што твой Стась піша,— адводзячы вочы, сказаў Каршукоў.

Гэта была нямецкая газета. Ядзя, як толькі разгарнула яе, дык адразу ўбачыла партрэт Каршукова. Яна саскочыла з палацяў, падбегшы да ліхтара, прагна пачала чытаць няроўныя радкі. Напісанае даходзіла да свядомасці цяжка, аднак выклікала разгубленасць і страх.

— Няпраўда! Гэта няпраўда, Стась!

Ён прамаўчаў. Ядзя зноў пачала перачытваць артыкул. Здавалася, што ў ім напісана пра кагосьці другога, а не пра Каршукова. Але ўнізе стаяла прозвішча: «Каршукоў».

— От, бачыш, Ядзя...

— Але ж гэта няпраўда!

— А калі праўда?

Яна на імгненне сумелася.

— Не, хлусня,— сказала рашуча, адкідваючы прэч сумненні.— Тады яны не везлі б цябе на расстрэл...

— Хлусня, вядома,— ён сеў, абхапіў вострыя калені доўгімі рукамі.— Усё ад пачатку да канца хлусня. А вось паспрабуй дакажы, што няпраўду напісалі...

У Ядвісіных руках дробна дрыжаў газетны ліст. Жаночым сэрцам адчула, што Каршукоў хвалюецца не дарэмна, хоць, шчыра кажучы, не зусім разумела, чаго баяцца, калі напісанае — хлусня. Суцяшала Каршукова, як умела.

— Мала чаго немцы набрэшуць. Хто ім паверыць? Да вайны ва ўсіх газетах пісалі, што фашысты на кожным кроку хлусяць. Дурненькі ты, прыйдуць нашы, дык на гэты твой артыкул і не глянуць.

Яна старалася гаварыць бесклапотна і весела, абдымала Каршукова, як маці пакрыўджанае дзіця. Ён адвёў яе рукі.

— Не да таго, Ядзя...— І, ужо ажывіўшыся, як калісьці, пасля доўна пачаў расказваць ёй пра свае сумненні.— Перад партыяй, Ядзя, я чысты. Нічым сябе не запляміў. Гэта плюс — мой плюс. А калі падумаю, у які пераплёт трапіў, мароз прабірае. Кароў прыгнаў з адступлення — раз.

— Я ж табе казала...

— Пачакай. Заднім розумам кожны багаты. Думаў адно, а выйшла не так, як хацелася. Ну, ды гэта яшчэ паўбяды. Старастам згадзіўся быць — другая загваздка.

— А што я табе казала: пойдзем сюды адразу, дык не слухаўся...

— Не мог я пайсці. Людзей чакаў. Перадумаў я за гэтыя дні шмат і во да чаго дадумаўся: тады ноччу, як ты да немцаў пабегла, не Сідаронкавы дружкі прыходзілі, і не правакатары, а мае, па мяне прыходзілі. Вось табе трэцяя загваздка. Але і не гэта галоўнае. Артыкул не дае спакою. Ёсць у ім адна праўда, ад якой не адкруцішся: я згадзіўся быў выдаваць партызан.... Ды ты не бойся. Сябе ратаваў. Каму хочацца вось так за нішто гінуць. Думаў, што немцы памогуць мне партызан знайсці. Аж немцы мяне перахітрылі, а не іх. Цяпер глядзі, што палучаецца: у турме я тыдзень адседзеў, ды і тут трэці валяюся. От і дакажы, што ты быў хворы, а не партызан выдаваў. Хтосьці ж выдае іх... Немцы так лёгка не адступяць. Адным словам, звязалі мяне так, што і чорт не развяжа.

— Ну і што? Прыйдуць нашы, ты ім, як мне, раскажы пра ўсё. Дрэннае ты не рабіў.

— А хто паверыць? — і раптам запытаўся: — Макар Сідаронак дзе цяпер?

— У паліцыі...

— Начальнікам?

— А божа, які з яго начальнік! Маці казала, схапілі Макара і ў халодную пасадзілі. Сташэўскі, як звер, лютуе, сілком у паліцыю заганяе.

Каршукоў задумаўся. Выгаралыя, бялёсыя бровы туга сышліся над пераноссем.

— Можа яму якую ўзнагароду далі?

— За што? — здзівілася Ядзя.

— От у тым і справа. Каб далі ўзнагароду або хоць бы начальнікам якім паставілі, мне лягчэй жылося б. А так усё нутро перакручвае... Я табе пра адзін выпадак раскажу. Дасюль не мог, а цяпер усё роўна. Мяне, як Сідаронка арыштавалі, нешта праз год следчы выклікаў. Пасля той размовы я з тыдзень, як ашалелы, хадзіў. Знаеш, за што Макара арыштавалі? За шпіянаж на немцаў. От ты не верыш! Я таксама быў на пачатку не паверыў. Што коні па яго віне прапалі — факт. І менінгітны конь таксама па яго дурасці ў статак трапіў. Тут, як кажуць, улікі жалезныя. А вось, што немцы яго завербавалі... Дык на якое ліха ён ім патрэбны?.. Але і я паверыў. Я табе, Ядзенька, большае скажу: сваімі паказаннямі і я Макару гадоў пяток падкінуў. Ды і як было маўчаць. Помню, як цяпер, следчы ўсміхнуўся гэтак яхідна і кажа мне: «У вас, таварыш Каршукоў, палітычная пільнасць прытупленая. Пра тое, што Сідаронак фашысцкі разведчык і дыверсант, у нас ёсць неабвержныя улікі і паказанні. І мы ад вас не патрабуем пацверджання ўжо ўстаноўленай ісціны. Нам важна ведаць, што ён гаварыў, як дзейнічаў, каб глыбей вывучыць метады і формы іншаземных разведак. Пастарайцеся ўспом-

ніць, пра што гаварыў Сідаронак...» Ну і ўспамінаў. А цяпер палучаецца, што ніякім шпіёнам Макар не быў. Нагаварылі на яго... А на мяне і нагаворваць не трэба. Каб сам сваю справу разглядаў, дык без скідкі на ўсю катушку ў Сібір, а можа і да вышэйшай меры...

— Што ты выдумляеш? Думаеш, суд гэта — трах-бах і ў турму? Каршукоў абняў Ядвісю за плечы, прытуліў да сябе.

— Хай бы і я нічога не ведаў... Прападзі ты пропадам такая жытка.

У сене звонка, як над самым вухам, зазвінеў конік. Відаць, і яго дацінала адзінота, а выбрацца з хаты ён не ўмеў, ды і не было куды— на двары восень.

Нізка схіліўшы галаву ад цяжкіх думак, маўклівая, сядзела Ядвіся. Яна пакутліва думала пра тое, як памагчы бясконца дарагому чалавеку ў яго горы, і не магла нічога прыдумаць.

— Ядзя, можа ў цёткі гарэлка ёсць? — перапыніў яе думкі Каршукоў.— Раней не верыў, што з гора запіваюць...

Ядвіся, дзеля прыліку, запярэчыла, хоць просьба Каршукова яе ўзрадавала. Значыць, яна яшчэ патрэбна яму, значыць, вяртаецца да іх харошае, незабыўнае каханне. Яна нячутна вышмыгнула за дзверы. Потым увайшла з талеркай гуркоў, паўзверх якіх ляжаў кавалак сала і нарэзаны хлеб.

Каршукоў выпіў паўшклянкі, адразу ахмялеў.

— Выпі і ты, Ядзя.

Яна, узрадаваная яго просьбай, выпіла, папярхнулася і зайшлася ад смеху.

— П'яная, мабыць, буду. У нас з табой, як заручыны...

— Заручыны і ёсць,— пагадзіўся Каршукоў.— Каб не ты — і жыць не варта. Калі нікога не любіш, дык які ты чалавек? Так, затычка...

Ядвіся лашчылася, стараючыся адарваць Станіслава Цітавіча ад маркотных думак, што дробненька моршчылі яго высокі лоб. Але Каршукоў неўзабаве зноў вярнуўся да таго, чым жыў усе гэтыя дні.

— Мне цяпер адно ў галаве: калі паміраць, дык з музыкай. Я такога нагледзеўся, што ў грудзях не сэрца, а піраксілінавая шашка. Тая ад удару разрываецца, а сэрца ад аднаго слова: «Немец». Людскага ў фашыста і на грош няма. Звяры яны. Да апошняй кроплі крыві буду ім помсціць. Смерці я не баюся. Пагляджу ёй у вочы. Мне б толькі зброю. Ды чалавек дзесяць... Пагуляў бы я на нямецкіх хаўтурах...

— Хворы ты яшчэ, ды і зброю дастаць цяжка. Яна не хлеб, у суседа не пазычыш.

— Чуў я, што пад Хвалковічамі абоз наш немцы разбамбілі. Можа што і засталося...

Ядвіся зразумела, куды гне Каршукоў, але не адказала. Рана яму пра зброю думаць.

17

У горы і клопатах не вельмі прыглядаешся да людзей. І Ядвіся неяк не заўважыла, што цішкаўцы змянілі да яе свае адносіны. Аднойчы, калі яна пайшла па ваду ў калодзеж, жанчыны сустрэлі прывычным: «Добрай раніцы»,— і тут жа паспешліва разышліся.

«Здалося,— весяліла сябе Ядвіся,— мне, як гуляшчай бабе, усё цямціцца, што пальцам паказваюць».

Але пад вечар завітала малодшая Мікалаішка — Ганка, рабаватая, з вялікімі, як чайныя лыжкі, вачыма. Прыбегла па гарачае вуголле, каб распаліць грубку.

Ядвіся выграбла на загнетку жар, запыталася:

— А пасудзіна твая дзе?

— Авой, Ядвісенька, забылася, хай на яго ліха. Можа ў цябе які чарапок знойдзецца?..

Дастаючы з-пад печы бляшанку, Ядвіся гадала, чаго прывалаклася гэтая рапуха.

Ганка не спяшалася. Разоў пяць перавязвала хустку, мянціла языком, але Ядвіся бабскім чуццём разумела, што ёсць у яе прыпасеная найважнейшая навіна. Не падганяла, хай рабая сама загаворыць. Чорт яе разбярэ, лупатую, што ў галаве трымае! І Ганка не вытрымала:

— А ты, Ядвіська, як жыць думаеш? Як той казаў, за двума мужыкамі саломеннай удавой век не працягнеш.

— Як-небудзь будзе. Цяпер удоў многа,— дыпламатнічала Ядвіся.

— Яно так. Божачка, божачка, што толькі на свеце робіцца? Макару, кажуць, дванццаць пяць шампалоў усыпалі. Арыштаванага нейкага выпусціў. Вядома ж, цямцюй быў, цямцюем і застаўся. А пра Каршукова не чувать? — нечакана запыталася яна.

Ядвісіны шчокі афарбаваліся густой яркай чырванню. Адказала ціха:

— Як заарыштавалі яго, нібы ў ваду кануў. Хадзіла на першым часе ў горад, пыталася. Ніхто нічога не ведае. Злажыў, мусіць, галаваньку...

Ганка падсела бліжэй, даверліва тулілася да пляча.

— Ой, Ядзенька, не хітры са мной. Каб расстралялі, ці так бы ты гаварыла. Уся вёска вунь ведае, што жывы Каршукоў і ў пашане вялікай... Паміж намі кажучы, лаюць Станіслава Цітавіча. А я так думаю, што свая кашуля бліжэй да цела. Пабрэшуць, як той казаў, і перастануць. А яму, кажуць, маёнтак далі.

— Брэшуць і людзі твае, і ты...

— Ведаеш, значыцца,— ахнула Ганка.— Во, бо скрытная. Я дык нядаўна пачула. У Парфіла Бабраўнічага газетка ёсць, і ўсё ў ёй апісана. Пашанцавала табе, Ядвіська, што з Каршуковым сышлася...

Ядвіся паспрабавала лагодна даказаць Ганцы, што ў газеце хлусяць, але не вытрымала:

— Бяры сваё вуголле ды матай з хаты, пакуль я табе вочы не выдрала...

Ганку як здула ветрам. Абпальваючы рукі аб перагрэтую бляшанку, выбегла з хаты, праклінаючы Ядвісю.

На прыцемку Ядзя пайшла да Бабраўнічых. Парфілава сям'я вячэрала. Парфіліха падхапілася з-за стала, змяла хвартухом лаўку.

— Прысаджвайся, суседка, нешта ў апошні час заганарылася, не заглядаеш нават.

Ядвіся з ходу павяла размову:

— Я, Парфіл Міронавіч, не так сабе зайшла. Пакажы ты мне тую газетку, дзе пра Стася пісалі.

Парфіл так і не данёс лыжку да рота. На засланы цыратай стол палілася гарачая крупеня.

— Сам не ведаю, дзе яна. Здаецца, Хведар Восіпчык узяў.

Малодшы Парфілаў сынок Віцька здзіўлена паглядзеў на бацьку.

— І сто ты, татка, забыўся. Яна ў сталку лязыць.

Не паспеў Парфіл цыкнуць, як Віцька нырнуў пад стол, пабег у другі пакой і неўзабаве вынес адтуль газету.

Парфіл, дарэшты збянтэжаны, стараўся згладзіць прыкры выпадак.

— От памяць, скажы, стала...

Ядвіся затрымала Віцьку, туліла да крутога бядра.

— Парфіл Міронавіч, не крыўдзі хлапчука. Ён у нашых хітрасцях не дужа кумекае.

Парфіл толькі крактануў ад такой Ядвісінай шчырасці. А яна, быццам ніколі не бачыла газеты, бегала вачыма па радках, па-новаму цяпер успрымаючы кожнае слова.

— Што ты думаеш наконт гэтага, Парфіл Міронавіч? — з надзеяй на тое, што Бабраўнічы зараз жа абвергне напісанае, запыталася яна.

Адказала жонка:

— Нам што?.. Як людзі, так і мы...

Парфіл маўчаў, размазваў лыжкай пралітую крупеню.

— Што ж ты маўчыш, Парфіл Міронавіч? Няўжо і ты верыш?

— Чаго вушы натапырылі?..— накінуўся Парфіл на дзяцей.— Марш на печку! Вам такое яшчэ рана слухаць.

Застоліца апусцела. Парфіл пасунуўся на край лаўкі, выцягнуў захватаны рукамі да бляску капшук. Ядвіся чакала яго прысуду з нецярплівасцю.

— Скажу я табе так, Ядвіга Казіміраўна. У іхніх газетах таксама не ўсягды хлусяць. Абдурыў нас Каршукоў і яшчэ не адзін раз вакол пальца абвядзе. Ты, Ядвіга Казіміраўна, не кіпяціся, пачакай, дай дасказаць. Знаю, што любіш Каршукова, Макара з-за яго не пашкадавала. Ну, гэта не нашага розуму дзела. А пра тое, мабыць, не ведаеш, што жонка яго былая, якую ён кінуў, у паліцыі цяпер служыць. А муж яе таксама ў немцаў не апошняя затычка. От і кумекай, куды яно і як усё павярнулася...

— Памаўчаў бы, дурань нястрыманы,— накінулася на Парфіла жонка.— Вечна язык свярбіць...

— Няпраўда гэта...— Ядвіся гатова была расказаць пра ўсё, што знала, але нейкая ўладная сіла і строгі наказ Каршукова маўчаць — стрымалі яе. І яна пайшла.

Усю ноч праплакала жанчына над сваёй горкай доляй. Забылася пад раніцу ў цяжкім, як памарока, сне і тут жа прахапілася. Завязала ў хатулёк хлеб, гуркі, бульбу, забегла да Насці Турковай, з якой даілі кароў у калгасе, папрасіла глядзець за домам. На Насціна, без хітрасці, пытанне адказала злосна:

— Мужыка пайду шукаць, авось хоць задрыпанага знайду.

Нізкае, пахмурнае неба сеяла на зямлю золкі, спорны дождж. У лесе сядзелі натапыраныя вароны, падстаўляючы чорныя глюгі ветру.

Пакуль дайшла да Хвалковіч, Ядвіся прамокла да ніткі. Набрынялая вадой спадніца ліпла да цела, путала зморaныя ногі. Па спіне цяклі халодныя кроплі.

Было няўтульна і моташна. У лесе да ўсяго прыбавіўся страх. Здавалася, што з-за кожнага дрэва нехта сочыць за табой у сто вачэй, хоча схапіць доўгімі, слізкімі рукамі. Было вельмі ціха, нават крокі заміралі на мокрай, пакрытай ігліцай зямлі.

Перамагаючы страх і адзіноту, Ядвіся ўсё глыбей зашывалася ў лес, спаўзала па крутых схілах на дно глыбокіх равоў, выбіралася

зноў, з настойлівай упартасцю шукала зброю. Але нават слядоў разгромленага абозу не было відаць.

Ад доўгай хады і стомы звінела ў вушах. Злыя, роспачлівыя думкі, крывянілі збалелае сэрца: «Вайна, каб на яе паморак, усё жыццё перакруціла, прападзі яна пропадам...»

Да слёз хацелася забрацца куды-небудзь далёка-далёка, у глухамань, самую непраходную тайгу, дзе няма вайны, немцаў і праклятага надакучлівага дажджу.

Схаваўшыся пад маладую разлапістую яліну, яна развязала хатулёк, без смаку пажавала адсырэлы хлеб. Хацелася плакаць, а слёз не было.

Яе невясёлыя думкі перапыніла людская гамонка. Непадалёк, зусім, здалося, побач, бубнелі галасы. Яна зашылася пад елку, сціснулася ў камячок, насцярожыўшы і без таго востры слых.

Размаўлялі хлапчукі, пазнала яна па ломкіх галасах. Прыгнулася, амаль прыпала да зямлі. Скрозь густоту зараснікаў убачыла тры пары ног, што ступалі ўразлад, як папала. Потым хлапчукі на адно толькі імгненне паявіліся у вузкай прасецы, але Ядвіся паспела заўважыць, што яны нясуць нейкую скрыню, маток дроту і два салдацкія шынялі.

Радуючыся, як малое, яна паспешліва завязала хатулёк, пайшла ў той бок, адкуль, на яе думку, неслі здабытае хлапчукі. Цяпер яна не заўважала дажджу, не чула, як мокрая спадніца да крыві націрае ногі: была занята адным — хутчэй знайсці разбіты абоз.

Глядзела сабе пад ногі, і калі выцялася аб нешта, дык спачатку падумала: «Так і вочы не доўга выкалаць» — і раптам ледзь не крыкнула ад радасці. На суку вісела ўніз руляй вінтоўка. Асцярожна, баючыся, каб вінтоўка не стрэліла, яна зняла яе, трымала на выцягнутых руках, як дарагую, але небяспечную цацку.

Недзе тут, побач, несумненна, знаходзіўся і разбіты немцамі абоз. Яна ішла па кустах, не выбіраючы сцежак. Наткнулася на свежую, з роўнымі краямі яму, з мутнай вадой на дне. Зразумела, што гэта і ёсць варонка ад снарада ці бомбы.

На былую абозную стаянку яна натрапіла неспадзявана. На атуленай бярэзнікам паляне валяліся разламаныя скрыні, а сярод іх перавернутая на бок гармата.

Тут, відаць, даўно гаспадарылі, і не толькі дзеці. Раскісаючы пад дажджом, моклі рассыпаныя макароны, бялелі ўтаптаныя ў зямлю ячныя крупы, усюды валяліся дошкі ад скрынак, папера, нейкія жалезныя ўтулкі, цвікі. Зброі, аднак, не было відаць.

Далёка пад кустамі, у самым гушчары, нешта чарнелася. Ядвіся рассунула мокрае голле, знямела ад знобкага жаху: абхапіўшы рукамі куст, ляжаў забіты. Да непрытомнасці жудасна бялеў абмыты дажджом чэрап...

Яна кінулася ўцякаць, згубіўшы па дарозе хатулёк і вінтоўку. Ісці шукаць іх не ставала смеласці. Здаецца, нават пад прымусам, яна не пайшла б цяпер на тое страшнае месца.

Неяк неспадзявана выбралася на лясную прасеку, з даўнімі выбоінамі ад колаў. Лес тут быў не такі глухі, як там, дзе ляжаў забіты. І яна пайшла памалу, адпачываючы пасля перапуду.

За пакатым узгоркам, у нізіне, метраў за дваццаць ад прасекі, стаяў грузавік з абгарэлымі коламі. Ядвіся прайшла паўз яго, баючыся зірнуць нават у той бок, каб зноў не ўбачыць што-небудзь страшнае. Але стрымала сябе, вярнулася.

Ад машыны застаўся чорны жалезны шкілет. Крыху далей, у ельніку, ляжалі белыя цынкавыя скрынкі і яшчэ адна доўгая, як труна, перавязаная жалезнымі стужкамі.

Ядвіся перавярнула скрынку, убачыла адтапыраны ражок вузкай металічнай палоскі. Пачала цягнуць яго з усяе сілы. Палоска памалу аддзіралася.

Са скрынкі, з-пад тоўстай прамасленай паперы, на яе зірнулі востранькія галоўкі куль і яркія вочкі пістонаў.

На гэты раз знаходка не вельмі ўразіла яе, як тады, калі знайшла вінтоўку. Не спяшаючыся, яна пачала завіхацца ля другой, як труна, скрынкі.

Там ляжала дванаццаць вінтовак, густа змазаных маслам. Радасці ўжо не адчувала, проста паявілася гаспадарская развжлівасць і пільны клопат, як данесці гэтае багацце.

У пошуках хоць якой вяроўчыны яна аблазіла ельнік, знайшла кулямёт з двума ржавымі дыскамі, але вяроўкі не было. Адматала на машыне кавалак перагарэлага, мяккага дроту. Яго хапіла толькі на тое, каб звязаць вінтоўкі. Тады яна адарвала ад спадніцы пояс, пацягнула вінтоўкі волакам.

Адышоўшыся кіламетры два, вярнулася за патронамі і кулямётам. Так паўтаралася многа разоў за рэштку дня і доўгую асеннюю ноч. Не перастаючы, ліў дождж. Без адпачынку, як мурашка, цягнула Ядвіся зброю ў Цішкаўку. Выбівалася з сіл, калі валакла паклажу, адпачывала, вяртаючыся назад.

Перад світаннем яна была за дзве вярсты ад Цішкаўкі. Знайшла

падмыты вадой бераг, схавала пад ім вінтоўкі і кулямёт. Скрынкі з патронамі прыхавала пад вываратнем. Прысыпала ігліцай, апалым мокрым лісцем. Каб не забыць месца, хацела зламаць верхавіну дзікай алешыны, але на гэта ўжо не хапіла сілы. «Знайду і так,— падумала яна.— Такое да самай смерці не забудзеш».

Дома яе сустрэла дашчэнту перапалоханая Насця Туркова. Пабачыўшы зmoраны, зблажэлы твар сяброўкі і падзёртую, вываляную ў гліне вопратку, толькі пляснула ў далоні:

— А божа, дзе ты так выкачалася?

— Дай чаго на зуб: з учарашняга дня макавай расінкі ў роце не было,— сказала Ядвіся, знімаючы мокрую, як выкруціць, спадніцу.

Насця палезла ў склеп па малако. Калі вылезла, Ядзя моцна ўжо спала, паклаўшы галаву на стол.

18

Каршукоў нецярпліва прыспешваў Ядвісю. Ён быў як апантаны, даведаўшыся, што зброя ёсць.

— Цяпер ты мне яшчэ адну службу саслужыш,— гаварыў ён, мераючы цыбатымі нагамі хату.— Людзей трэба.

— З цішкаўскімі хлопцамі пагутару,— паабяцала Ядзя.

Ён замахаў рукамі.

— Не, мне такія не трэба. Мне, каб, як і я, на ўсё гатовыя.

— А тады я табе ўжо і не патрэбна буду...— горка паківала галавой Ядзя.

Каршукоў цыкнуў на яе, як бывала, калі яна гаварыла што-небудзь наперакор яму. Раней такое не падабалася, а цяпер, як маслам па сэрцы: значыць, зноў Каршукоў стаў Каршуковым. Яна такога і любіла.

— Ты вось што, Ядзя, схадзі на Барвін перавоз у лагер. Цётка казала, што там палонных адпускаюць, калі заплаціш.

— Добра ўжо, гора маё кудлатае, зраблю,— і абняла за шыю.— А цяпер забудзь на ўсё. Хоць адзін вечар ды мой, такі, як да вайны, калі ты, бывала, з праўлення па агародах прыбягаў.

Назаўтра яна набрала ў кошык хлеба, бульбы, палажыла ў кішэню загорнутую ў анучку залатую дзесяцірублёўку, што хавала на зубы.

Ішла ў лагер крыху з бояззю, хоць забалацкія жанчыны, што пабывалі там, шукаючы сваякоў, казалі — баяцца няма чаго.

Як і заўчора, калі яна хадзіла па зброю, ліў дождж. Яшчэ з гары Ядзя ўбачыла высокую агароджу з дроту, а за ім чорна-шэры клубок, што перакочваўся па полі. Палонных не кармілі, і яны перакопвалі бульбянішча, каб знайсці хоць адну ўцалелую ад галодных людзей бульбіну.

Ля будкі з вялікай брамай паходжвалі вартавыя ў рабых, зялёна-чорных плашчах. Цывільных не відаць. Адной сунуцца на дарогу было страшнавата.

Берагам паўз рэчку Ядвіся пайшла да бярозавага гаю, адтуль па кладцы перабралася на другі бок. Да лагера аставалася паўвярсты, не больш. Яго хаваў ад вачэй узгорак, парослы ельнікам. Ядвіся пайшла напрасткі.

— Куды ты? Не хадзі...— спалохаў яе чыйсьці голас.

Яна азірнулася — пад купкай елак тулілася тры жанчыны. Ядзя падышла да іх.

— У лагер ідзеш? Ці так...— спыталася пасінелая ад холаду жанчына.

— У лагер хацела.

— Не ідзі,— папярэдзіла Ядзю другая.— Там цяпер Вернер дзяжурыць. Да яго ніяк не падступіцца. Фрыцу — таму сунеш дзесятак яек або масла, дык дазваляе да агароджы падысці.

— А я толькі хлеб ды бульбу прынесла,— спалохалася Ядвіся.

— Перадамо. Яно ж не важна, хто перадаў, абы было што перадаць.

— Не, мне самой трэба...

Трэцяя жанчына, што дасюль маўчала, запыталася:

— Таксама муж сядзіць?

Ядвіся кіўнула галавой, тоячы праўду.

— Во і ў мяне такое ж гора...— пачала жанчына. Расказвала, відаць, яна не першы раз, бо дзве другія бабы слухалі няўважліва.— Сама я з-пад Веляшковіч. Можа чула пра Васіля Палуянчыка? Пра яго на сто вёрст кругом слава ішла. Гарманіст ён. Дык от я жонка ягоная, Алена Палуянчык.

— Ты адкуль будзеш? — перабіла Алену маладзейшая.

— З Цішкаўкі. Недалёкая.

— Або, ці не вашаму гэта старшыні маёнтак далі?

Ядвіся задыхнулася: во табе, як дурная слава хутка па свеце бегае...

— Нашаму. Толькі, бабанькі мае, маёнтак яму далі, а самога ніхто і ў вочы не бачыў. Кажуць, немцы яго расстралялі, бо не хацеў ён акружэнцаў, што ў лесе хаваюцца, выдаваць. Набрахалі на яго немцы, бо мёртвы за сябе ўжо не заступіцца,— з усіх сіл бараніла Ядвіся Каршукова.

— Дык жа і майго Васіля выдалі. Праз такіх сабак у лагеры сядзіць. Сем вёрст да хаты не дайшоў. Свае злыдні арыштавалі.

— Затое сёння дамоў павядзеш,— азвалася Варвара, пасінелая жанчына, з недалёкай ад Барвінага перавозу вёсачкі Ляды.

— Адпускаюць хіба? — устрапянулася Ядвіся.

— Яшчэ і сама не веру. Абяцаў Фрыц адпусціць за дзве залатых. Во і вопратку прынесла...

— А вы таксама па мужыкоў прыйшлі?

—Не, мы так. Нашы недзе далёка. Можа, вось так, як мы, іх чужыя бабы кормяць.

— Без нас, бабанькі, мужыкам туга,— плаксіва гаварыла Алена Палуянчык.— Мы пра іх дзень і ноч думаем, ды слёзы аб падушку сушым, а яны нас не ў горы прывячаюць. Мой злыдзень, бывала, усё па бабах ды па гулях бегаў. Слова не скажы, мацюком аблажыць: адвяжыся, агоркла... А цяпер убачыў — плача: «Аленка, родненькая...» «Што,— кажу,— успомніў родненькую...»

Маладзейшая жанчына з прыгожым, крамяным тварам (Паліна Суцей — даведалася потым яе імя Ядвіся) запярэчыла:

— Не ўсе такія, як твой. Я са сваім Косцем адно лецейка мілавалася. Як пайшоў на фінскую, дык шыняля не скідае. Затое на ўсё жыццё помніць буду, як ён мяне шанаваў.

У лагеры адзін за адным прагучалі тры стрэлы. Жанчыны сказалі, што мяняецца варта. Яны заварушыліся, пажвавелі. Алена ўзваліла хатуль на плечы, першая падалася да лагера. За ёй астатнія. Ядзя трымалася Паліны, падабалася ёй гэтая чорнабровая, чырванашчокая маладзіца.

Палонныя, мабыць, таксама ведалі, што старэйшы наглядчык

Фрыц не такі звер, як Вернер. Убачыўшы жанчын, што баязліва вылазілі з-пад елак (а іх у ельніку хавалася багата), палонныя рынуліся да дроту. Ядвіся бачыла, як паўзуць, кавыляюць, лезуць да агароджы шэрыя, страшныя постаці. Яе ахапілі жах і жаласць да гэтых змардаваных, няшчасных людзей. Затуманенымі ад слёз вачыма яна бачыла, як жанчыны па чарзе ідуць да немцаў, кладуць у кошыкі падарункі. У яе нічога не было, і яна стаяла воддаль, прыціскаючы да грудзей такі маленькі на гэтую процьму людзей хатулёк.

— Хадзем, я і за цябе разлічылася,— пазвала яе Паліна.

Не зводзячы вачэй з натоўпу, што з таго боку працягваў рукі, моўчкі прасіў кавалачак хлеба (немцы адкрывалі агонь, калі хто прасіў уголас), Ядзя наблізілася да агароджы. Ішла ля яе, заўважаючы толькі, як ва ўсіх палонных аднолькава раскрываюцца вусны: мне... мне... мне...

Яна пачала соваць у працягнутыя рукі кавалкі хлеба. Палонныя хапалі іх, хавалі ў рызманы: мне... мне... Кожнаму хацелася палучыць не адзін, а многа, вельмі многа такіх кавалкаў.

Раптам у натоўпе яна ўбачыла худога, зняможанага чалавека з рукой на перавязі. Ён стаяў воддаль, быццам саромеўся прасіць, як другія. Час ад часу ён нешта гаварыў, і хоць было цяжка саўладаць з гэтымі галоднымі людзьмі, яго слухаліся.

— Вазьміце вось,— працягнула Ядвіся яму самую большую лусту хлеба,— а то вам нічога не застанецца.

Ён падзякаваў і сабраўся быў адысці. З-пад шырокіх чорных броваў зноў пільна сачылі за палоннымі яго гарачыя, як у ліхаманцы, вочы. Усім нутром Ядвіся адчула, што чалавек гэты моцны, такі, які патрэбны Каршукову. Рашуча паклікала яго.

— Можа я вас выведу адсюль? — сказала, калі ён падышоў.

Чалавек на імгненне задумаўся, пранізваючы Ядвісю вострым, як брытва, позіркам.

— Вось што, выведзіце аднаго чалавека. Скажаце, што вы яго жонка.

Яна кіўнула галавой, згодная на ўсё, што ён ёй скажа.

— Яго завуць Чабаноўскі Аляксандр Нікіфаравіч.

Ядзя ў думках некалькі разоў паўтарыла прозвішча чалавека, якога павінна была назваць мужам. Ішла паўз агароджу, нічога не прыкмячаючы: яе апанавала страшэнная зморанасць і нейкая дзіўная абыякавасць да ўсяго на свеце. Лагер, агароджа, людзі, што прасілі есці галоднымі вачыма, натоўп жанчын, далёкая, як у сне, брама, нізкае хмурнае неба,— усё на свеце было падобна на страшнае трызненне разгарачанай хваробай галавы.

Недзе басавіта выгукнуў немец, і людзі шарахнуліся ад дроту. Жанчыны кідалі цераз агароджу рэшткі прыпасаў — іх падбіралі, звязаныя ў клубок, шэрыя чалавечыя постаці.

Ядвіся не звяртала ўвагі, ішла паўз агароджу да немцаў, што стаялі ля брамы. Ёй нешта крычалі, але яна не разумела, чаму на яе крычаць. Тоўсты, як саламяны куль, салдат наставіў у грудзі аўтамат, дзіка вырачыўшы вочы, шырока разявіўшы рот. Яна спынілася.

— Пан! Пан! Мой муж! Там... Муж... Мой...

Відаць, яна была вельмі ўзрушаная і выглядала ў тую хвіліну такой прыгнечанай, што немец не прагнаў яе. Ён падышоў і нешта запытаўся на сваёй крыклівай, незразумелай мове. Яна паўтарала адно і тое ж:

— Пан, мой муж. Там мой муж.

— Муж?.. О-о-о! Іст гут муж!

— Пан, пусціце яго...

— Нікс... Не можна. Найн...— ён круціў галавой, але па яго вачах, па яго разгубленым твары яна адчула, што немец вагаецца.

Дрыжачымі рукамі яна дастала залатую дзесяцірублёўку, трымаючы яе на далоні, падала немцу. Ён узяў манету, паспрабаваў на зуб.

— Чыстая, пан, без ашуканства. Бяры, пан.

Ён паклаў грошы ў кішэньку штаноў і зноў пакруціў галавой:

— Сёння нікс. Заўтра...

За спіной у немца стаялі два кошыкі. Таўстаморды салдат браў з іх яйка за яйкам, разбіваў аб дужку і піў, закідваючы галаву. Ядзя разгублена глядзела на яго, у галаве, як смерч, круціліся трывожныя думкі: «Заўтра ён жа забудзе... Божа, што ж мне рабіць?..»

Яна ссунула хустку на шыю, паспешліва адчапіла залатыя завушніцы: маленькія зорачкі з чырвоным каменьчыкам.

Немец трымаў завушніцы на далоні. Яны здаваліся вельмі маленькімі і яркімі.

— Ганс! Ком, Ганс! — паклікаў ён салдата.

Удвух яны доўга спрачаліся. Потым старэйшы, мабыць, гэта і быў Фрыц, запытаўся:

— Хто ест муж! Ён? — і паказаў пальцам за браму.

Ядзя толькі цяпер убачыла, што там стаіць той чарнабровы чалавек, які ўгаворваў яе вывесці з лагера кагосьці другога.

— Мой муж Чабаноўскі.

— Ты ёсць Чабаноўскі? — крыкнуў чалавеку салдат.

— Не, ён там...

Немец нешта залапатаў па-свойму, і чарнявы пабег да гурта палонных. Неўзабаве адтуль паявіліся трое: два вялі аднаго. Пажылы, ужо сіваваты чалавек скакаў на адной назе, як падстрэлены верабей. Голыя грудзі былі чорныя ад крыві, галава перавязана брудная анучкай, з-пад якой дзіка глядзела на свет шэрае вока. Яго худзізна ўразіла Ядзю можа больш, чым раны, бруд, зарослы сівай барадой твар. Здавалася, калі чалавек падскоквае, каб зрабіць крок, у яго гулка ляскаюць косці.

— Вось ён, пан афіцэр,— сказаў чарнявы, падтрымліваючы Чабаноўскага здаровай рукой.

Ганс зарагатаў і нечакана выразна, амаль па складах вымавіў:

— Да-ха-дзя-га!..

— Дахадзяга, пан,— згадзіліся за дротам.

Салдат адчыніў брамку, і Чабаноўскага вывелі на гэты бок агароджы. Ён, абапёршыся на слуп, цяжка дыхаў.

Ядвіся разумела, што трэба праявіць радасць, ці хоць бы падысці да гэтага незнаёмага, страшнага чалавека, але яна не магла зрушыцца з месца. Фрыц, мабыць, ужо заўважыў яе разгубленасць. Ён нешта гаварыў ёй, крыва ўсміхаючыся:

— Пан афіцэр кажа, што можа даць лепшага мужа,— перавёў ёй Чабаноўскі.

Яго лагодны, прыемны голас вывеў Ядвісю з утрапення:

— Не, не,— спалохалася яна і ўхапілася за Чабаноўскага.— Хадземце... Ці можа вам цяжка?..

Ён абапёрся на яе плячо. Ядзя абхапіла рукой яго спіну, праз тонкі шынель адчувала востры хрыбет. Чалавек быў лёгкі, амаль без вагі, здаецца, вазьмі яго на рукі і панясеш, як малое дзіця.

Аднекуль да іх падбегла Паліна, падхапіла Чабаноўскага з другога боку. Удзвюх яны вельмі хутка данеслі яго да ельніку.

— Знайшла ўсё ж мужа,— паспачувала Паліна.

— Маўчы ты... Пасядзі во лепей з ім, пакуль я збегаю ў вёску. Можа каня дастану.

Ля іх збіраліся бабы. Круцілі галовамі, падціскалі сухія вусны, крадком выціраючы слёзы.

— Пастой, маладзічка,— затрымала Ядзю Варвара.— У Глінішчы коней немцы забралі. Прасі ў каго двухколку. Мы яго да Лядаў на двухколцы давязем, а там я памагу каня дастаць.

... На прыцемках Варвара прывезла Чабаноўскага і Ядвісю ў Цішкаўку. Занеслі хворага ў хату. Ядвіся кінулася расцілаць пасцель, але Чабаноўскі папрасіў яе:

— Вы мяне на падлозе пакладзіце. Баюся, што я вам хату паразітамі затраўлю. Іх у мяне, як мякіны на таку.

Ядзя падаслала саломы, накрыла яе старой посцілкай.

— Лажыцеся,— і выйшла следам за Варварай.

Тая, па-мужчынску ўпіраючыся каленам у клешчы, зацягвала тужэй супонь. Павярнулася на Ядвісіны крокі.

— Штой-та вы ўсю дарогу выкаецеся, як чужыя?

— Чужы, Варвара, і ёсць.

— Або, навошта ж ён табе такі хворы?.. Смерць хадзячая, дый годзе...

— Можа й твой дзе паранены ляжыць...

— Не давядзі бог, маладзічка,— яна села на калёсы.— Бывай, Ядвіська. Яно і праўда, каб кожная баба па аднаму параненаму вывела адтуль, колькі мужыкоў уцалела б...

Не заходзячы ў хату, Ядвіся пабегла праз агароды да Насці Турковай. Напалохала тую, адразу з парога загадаўшы:

— Палі, Насця, лазню...

— А цю, ашалела... Навошта табе лазня?..

— Пасля скажу, а цяпер часу няма. Да мяне прыходзь, як лазня гатова будзе,— і пайшла з хаты.

«Здурэла баба,— дзівілася Насця.— На ноч гледзячы лазню паліць,— і раптам пляснула ў далоні.— Ці не Каршукоў паявіўся? Мабыць, ён, во і носіцца Ядзя, як учадзелая...»

Ад нецярплівасці хутчэй даведацца, што за госць у Ядвісі, у Насці свярбелі пяткі. Калі вада закіпела, а дровы ў печы амаль дагаралі, Насця не ўтрывала, пабегла да Ядзі.

У хаце было цемнавата. Пухнаты кнот больш курадыміў, чым асвятляў яе. Ядзя, стоячы на каленях, вялікімі нажніцамі, што стрыгуць авечак, зразала ў чалавека валасы. Твар чалавека хаваўся ў цені ад Ядзінай рукі, але ў яго паставе, у згорбленай постаці было нешта знаёмае: «Каршукоў! Далібог, ён!» — здзівілася Насця, але, прыгледзеўшыся лепей, убачыла, што чалавек чужы, незнаёмы.

— Ой, хтой-та?

— Чалавек. Не бачыш?..— у Ядвісі быў непазнавальна суровы голас.— Памажы мне. Набяры попелу ды зрабі шчолак. Газы ў бутэльку налі. Ад шчолаку і газы нечысць добра падыхае.

Насця ваўчком закруцілася па хаце. Муліла язык запытаць у Ядвісі, дзе яна падчапіла гэткага схуднелага чалавека. Але заўзятая маўклівасць Ядвісі і незнаёмага стрымлівала яе.

— У мяне гатова ўсё,— сказала яна.— Цяпер што загадаеш?..

— Твой ахламон можа бялізны якой кінуў?.. Чалавеку, во, перапрануцца трэба.

— Знайду...

— Ну, то ляці, ды санкі захапі.

Насця вярнулася ў адзін момант. Удзвюх яны вынеслі Чабаноўскага на двор, пасадзілі на санкі. Ядзя вярнулася ў хату за прасцінёй, шчолакам, газай і марганцоўкай.

— Гэта вам давядзецца патрымаць,— звярнулася яна да Чабаноўскага.

— Шмат я вам турбот нарабіў,— першы раз за вечар пачула Насця яго голас.

— Рахавацца пасля будзем... Паехалі, Насця.

Дождж надціх. У прасветлінах між хмар відаць было злавесна сіняе неба. Дзьмуў халодны, вільготны вецер, збіваў з дрэў апошнія лісты, гнаў іх аж сюды, на агароды.

Жанчыны дружна цягнулі санкі за тоўстую вяроўчыну, нагіналіся, падстаўляючы ветру захутаныя ў хусткі галовы. Палазы выціскалі на траве роўны, як пад лінейку, след, у які адразу ж набягала вада.

З лазні патыхнула на іх утульнай цеплынёй і пахам бярозавага лісця. Жанчыны першыя зайшлі ў прылазнік, запалілі газнічку, скінулі верхнюю вопратку.

— Не чадна там, панюхай...

Насця папырскала венікам каменку — у прылазнік шыбанула сухая, гарачая пара.

— Не чадна, па-мойму...

— Давай, панясём яго. Толькі вопратку трэба на вуліцы скінуць. У ёй кішма кішыць.

Чабаноўскі без слова дазволіў зняць шынель, гімнасцёрку, а потым ужо запратэставаў:

— Дазвольце, я сам. Знаеце, неяк няёмка вас турбаваць...

Ядвіся выпрасталася, скрыжавала на тугіх грудзях рукі.

— Як жа, мілы чалавек, вы самі будзеце мыцца, калі сядзець не можаце? — і пачуўшы, што Насця штурхае яе пад бок,— хай бы сам упраўляўся,— зусім раззлавалася: — А ты, Насця, топай дамоў адразу, калі твае вочы дужа сарамяжлівыя. Не бачыш, колькі на ім ран анучкамі каравымі перавязана? Тут доктару на дзве гадзіны работы хопіць, а не то што нам з табой.

Яна схапіла Чабаноўскага на рукі, панесла ў лазню. Паклаўшы на падлогу, сцягнула з яго рэшткі перапрэлай бялізны. Потым скінула з сябе сукенку.

— А ты чаго стаіш? — накінулася яна на збянтэжаную Насцю.— Скідвай плацце ды ваду насі.

Гадзіны праз тры, вымыты і перавязаны, Чабаноўскі ляжаў ужо на ложку. Ядвіся і Насця сядзелі за сталом галава да галавы, шапталіся. Жаўтлявае полымя газніцы зрэдку пакалыхвалася, і тады на сцяне і стале варушыліся няўклюдныя цені.

Пасля лазні і малінавага чаю з мёдам у Чабаноўскага наступіла тое лагоднае пачуццё самазабыцця, калі спіш і не спіш, а ўсё на свеце здаецца такім дарагім і родным, што, здаецца, туліў бы яго да млосных ад любві грудзей. Ён спаў, зрэдку прахопліваўся ад нязвыклай цішыні і ўтульнасці, адкрываў цяжкія ад стомы павекі і кожны раз бачыў перад сабой жоўты агеньчык газнічкі ды дзве жаночыя постаці.

Прачнуўся позна. Ядвіся канчала паліць у печы. Яе ўвішныя рухі і сама яна, расчырванелая, такая зграбная і надзвычай прыгожая,

з рыжаватай касой, сабранай на патыліцы ў тугі жгут, выклікала ў Чабаноўскага столькі пачуцця, што ён, як зачараваны, доўга глядзеў на яе з-пад прыплюснутых павек, баючыся паварушыцца, спалохаць гэтае дзіва. Яна выдавала намнога маладзейшай, як учора, калі ён першы раз пабачыў яе. Шчыра кажучы, учора ён не мог добра разгледзець яе, бо ўсё адбылося нечакана, неверагодна раптоўна. Але нават тады, калі б яна была старой, бяззубай, гарбатай і крывой, ён — гэта разумелася сэрцам — усё роўна лічыў бы яе дзівам, якое страчаецца толькі самым шчаслівым людзям на свеце.

Яго перапаўняла пачуццё вечнай удзячнасці і штосьці яшчэ больш значнае, чым гэтае звычайнае чалавечае пачуццё.

Ядвіся стаяла, скрыжаваўшы на грудзях рукі. Твар чымсьці засмучоны.

— Што мне рабіць з вамі — сама не ведаю...— сказала яна, пабачыўшы, што ён прачнуўся.— Галава кругом ідзе. Усю ноч думала. Каб хоць лета было, дык у сене дзе перачакалі б, пакуль паправіцеся.

— Даруйце, што нарабіў клопату...

— Клопаты не бяда. Баюся, каб вас не знайшлі.

Ядвіся пачала сабіраць на стол.

— Можа ўстанеце?

— Так, так. Вядома. Я цяпер зусім здаровы...

Ён, спяшаючыся, адзяваўся ў непрывычнае, з чужога пляча, цывільнае адзенне. За сталом, як на памінках, больш маўчалі. Чабаноўскі, згаладалы ў лагеры, еў шмат, адчуваў гэта і не мог стрымаць сябе. Ядвіся чамусьці хмурыла бровы.

— У мяне муж хворы,— пачала яна, і Чабаноўскі прымусіў сябе пакласці лыжку,— за ім наглядаць трэба. А тут вы...

— Я не ведаў пра мужа. Я ніколі б...

Размова атухла, як касцёр, калі на яго накідаеш сырых дроў. Сняданне ўжо было кончана, але абое сядзелі за сталом.

— Скажыце,— парушыла маўчанне Ядвіся,— ці можна ўцячы з лагера? З турмаў жа і то ўцякалі...

Яму здалося, што жанчына папракае яго і ўсіх тых, хто застаўся за дротам. «Няўжо яна не разумее, што такім, як я, ужо не да ўцёкаў?» — падумаў ён.

— Там усе параненыя...— сказаў ён.

Яны зноў памаўчалі. Ядвіся штосьці абдумвала.

— Нам здаровыя патрэбны... Такія, каб ваяваць маглі...

«Пра што яна кажа?» — здзівіўся Чабаноўскі.

— На мой бабскі розум, дык лепей ужо ад кулі памерці, чым вось так пакутаваць...

— Гэта праўда... Толькі я не зусім вас разумею... Без зброі якія мы ваякі!..

Яна горка ўсміхнулася.

— Пагублялі сваю зброю. Я вунь у лесе новенькія вінтоўкі знаходзіла.

Чабаноўскі хацеў запярэчыць, але зразумеў, што не варта: хіба растлумачыш, як усё здарылася.

— Муж прасіў,— памаўчаўшы, пачала Ядвіся,— каб я памагла яму таварышаў знайсці, ды такіх, што на ўсё гатовыя: і на барацьбу, і на смерць, каб, як і ён, немца ненавідзелі...

Чабаноўскі моўчкі слухаў яе і дзівіўся: якая жанчына сустрэлася яму ў жыцці!..

— Ядвіга Казіміраўна,— расчуліўся ён.— Скажыце свайму мужу, я ўсё зраблю, што ён загадае...

Увечары таго ж дня Ядвіся адвезла Чабаноўскага да цёткі. Два чалавекі, якім угатаваны быў суровы лёс, сустрэліся на глухіх няходжаных дарогах вайны, каб ніколі ўжо не разлучацца да самай смерці.

19

У лагер «Барвін перавоз», каб расследаваць справу аб уцёках, быў пасланы капітан Рыпшэ ў суправаджэнні двух матацыклістаў.

Нізкі, прысадзісты аўтамабіль прабіраўся па размытай, гразкай дарозе. Дождж коса хвастаў па ветравому шклу, спаўзаў уніз імклівымі струменьчыкамі. Машына буксавала на крутых, гліністых пагорках. Да лагера так і не даехалі — заселі на дарозе.

Рыпшэ перабраўся ў каляску матацыкліста. Тулiў мокры азызлы твар у каляны, як бляха, чорны плашч, праклінаў дождж, гразь, дарогу і начальніка лагера Нойклінца, які нарабіў столькі клопатаў.

Расследаванне было праведзена хутка. Рыпшэ напісаў кароткае данясенне, на падставе якога камандаванне прыняло рашэнне ліквідаваць лагер.

У дзесяць гадзін раніцы, калі хмарнае неба раптам сыпанула на зямлю снег, ваеннапалонным загадалі строіцца на мокрым жытнёвым полі. Канвой не спяшаўся. Ваеннапалонныя дрыжалі ад холаду, цяжка параненыя тут жа падалі на зямлю.

Толькі гадзіны праз дзве нястройная шэрая калона рушыла ў апошні свой шлях, як на Галгофу, высцілаючы дарогу трупамі. Да самага горада не змаўкалі стрэлы, і пасля кожнага з іх нехта назаўсёды аставаўся ляжаць на мокрай зямлі.

Канцом падарожжа аказаўся стары таварны вагон, што стаяў на запасным пуці. Палонных загналі туды. Нехта з немцаў-канваіраў напісаў крэйдай на сценцы: «Тыфозны».

Аперацыя па ліквідацыі лагера ваеннапалонных закончылася данясеннем начальніка групы лагераў падпалкоўніка Цыпліца:

«З повада масавых уцёкаў ваеннапалонных з лагера «Барвін перавоз», пра якія я дакладваў, паведамляю:

а) Прынятымі мерамі ўсе, хто спрабаваў уцячы з лагера, злоўлены і расстраляны.

b) Лагер ліквідаваны, як непрыстасаваны для далейшага прыёму палонных.

с) Ваеннапалонныя накіраваны ў канцэнтрацыйныя лагеры, згодна ўказання паліцыі бяспекі і СД для правядзення спецапрацоўкі».

Пунктуальны Цыпліц памыляўся. Пяцёра ваеннапалонных усё ж здолелі ўцячы.

20

Удзень Міхась хадзіў на работу. Хадзіў па прывычцы, як бывала да вайны, калі быў на канікулах. Пасля смерці бацькі ён не ведаў ніводнага вольнага лета. Адразу са студэнцкай лаўкі ўпрагаўся ў калгасную работу, цягнуў яе да самай восені. Тады

гэта мела пэўны сэнс: за два з паловай месяцы выпрацоўваў сотні дзве працадзён, на якія маці атрымлівала хлеб, бульбу, сена. Цяпер таксама пішуцца працадні, але Міхась не сляпы, бачыць — платы за іх не атрымаеш.

Астап Дзялендзік на чым свет стаіць лае каменданта, бургамістра, управу, якія не скупяцца на абяцанні спыніць абрабаванне вёсак, а самі глядзяць скрозь пальцы, як салдаты расцягваюць калгаснае дабро, дабіраюцца ўжо і да асабістых набыткаў калгаснікаў.

Людзі не вельмі шчыруюць. Ходзяць на работу, як і Ланкевіч, па даўняй прывычцы. Ды і ці можа селянін спакойна глядзець, як на зіму застаецца невыбранай бульба, як мокнуць пад дажджом стагі? Сварацца, лаюцца, а ўсё ж ходзяць у поле, на ток.

Міхась уважліва прыслухоўваецца да ўсяго, пра што гавораць людзі. Хочацца разабрацца, выдзеліць з несправядлівых абраз і сварак тое галоўнае, чым жывуць цяпер людзі, знайсці сярод розных поглядаў адзіную праўду, якой павінен трымацца чалавек.

Аднаму гэта цяжка, а параіцца няма з кім. Тышкевіч знік бясследна, не падае голасу. Ёсць яшчэ Антаніна, мілая, пакладзістая дзяўчына, якая згаджаецца з кожным яго словам. Згода гэтая, як костка поперак горла. Міхасю хочацца зацятых мужчынскіх спрэчак, можа нават з салёным словам, але такіх, каб адкрыліся вочы на ўсё тое, што павінен рабіць цяпер ён, Міхась Ланкевіч, чалавек, які ненавідзіць немцаў маўкліва і зацята.

Ніякіх вестак з фронту даўно няма. Нават нямецкія газеты нічога не паведамляюць пра баі. Мясцовы фашысцкі лісток, сяк-так надрукаваны на тоўстай, непрыгоднай для курыва, паперы найбольш піша пра арышты ў трыццаць сёмым годзе. Вялізныя артыкулы з працягам на тры-чатыры нумары стракацяць крыклівымі загалоўкамі: «Тайны крывавых засценкаў», «У кіпцюрах ДПУ» і яшчэ фантастычна-сенсацыйнымі прыкладамі з жыцця зняволеных.

Артыкулы выклікаюць у Міхася двайстае пачуццё. Балюча, што іх чытаюць людзі і могуць паверыць напісанаму, і радасць: немцы абараняюць арыштаваных — значыць, тыя былі іх агентамі, значыць, няпраўда, што арыштоўвалі невінаватых.

Уночы савецкія самалёты прыляцелі бамбіць горад. Міхась прачнуўся ад шалёнага чокання скарастрэльных гармат і глухога гулу зенітак. Неба прашывалі чырвоныя трасіры снарадаў. У густых, калматых хмарах цялёпкаліся ламаныя, размытыя промні пражэктараў. Недзе над галавой гулі самалёты. Здаецца, тры. «Вязу-вязу-вязу...» — Міхась выразна ўлоўліваў у гуле матораў гэтае паўторанае многа разоў слова. Было радасна.

Недзе, мабыць на станцыі, разгараўся пажар. Чырвонае, трапяткое зарава зласнена адбівалася ў нізкіх хмарах. Потым Міхась убачыў, як скрыжаваліся ў небе пражэктары, і там заблішчаў сярэбраны самалёцік, падобны на цацку. Ён ішоў, мабыць, нізка, і па ім білі з гармат, пакуль самалёт не загарэўся.

Не паспеў Міхась ачомацца ад страшнага відовішча, як недзе над вёскай пачуўся свіст бомбаў і траскатлівыя выбухі. Самалёт, уцякаючы з-пад агню зенітак, скідаў бомбы куды папала.

Назаўтра толькі і было размоў, што пра савецкія самалёты. Пэўна таму, на бульбу выйшла, як ніколі, многа народу. Самалёты раскідалі лістоўкі. Іх знаходзілі ў барознах, на поплаве, у ляску за ровам, на імшарах.

Астап Дзялендзік загадаў хлапчукам сабраць лістоўкі — выконваў загад каменданта. Прынеслі іх не так ужо шмат, кожны хацеў

прыхаваць для сябе. Дзялендзік сварыўся, палохаў, што паліцыя можа спаліць усю вёску, калі знойдзе такі лісток у каго-небудзь дома. Але людзі да пагроз папрывыкалі. На стараставу лаянку адказвалі смехам, жартамі.

Камусьці трэба было аднесці лістоўкі ў паліцыю. Дзялендзік абяцаў запісаць добраахвотніку палову працадня, але валачыся па гразі сем кіламетраў ніхто не хацеў. Астап панёс лістоўкі сам.

Работа на полі ні гарэла, ні тлела. Дзяўчаты і хлопцы палілі касцёр, пяклі бульбу. Старэйшыя навыперадкі цягнулі бульбу дахаты — наглядчыка не было і кожны імкнуўся скарыстаць зручны выпадак. Да вечара, аднак, дзве вялізныя кучы бульбы ляжалі сярод поля. Мужчыны вырашылі забуртаваць іх тут.

Міхась паехаў па салому з Ігарам Краснеўскім. Той недзе прападаў увесь дзень і толькі нядаўна прыйшоў на поле.

— Слухай, Міша,— таямніча, пачаў ён,— бомба адна не разарвалася. Давай падскочым, завязем да мяне на двор...

— Ашалеў!..— жахнуўся Міхась.

Але і самога Міхася пацягнула пагглядзець на бомбу. Паехалі напрасткі па полі да Саўчынага хутара.

З зямлі вытыркаўся зялёны, пагнуты стабілізатар. Узяўшыся за яго, яны выцягнулі бомбу наверх. Яна ляжала доўгая, зеленавата-шэрая і зусім не страшная. Ігар хацеў пакласці бомбу на калёсы, але Міхась адгаварыў яго.

Вяртаючыся назад, Міхась сустрэў Астапа Дзялендзіка. Крывабока, як верабей, пераскокваючы лужыны, стараста шыбаваў на поле. Спыніўся, убачыўшы Міхася.

Ішлі побач. Лянівы, стары конь памалу цягнуў воз. Надакучліва рыпела задняе кола — Лямза забыўся змазаць вось. Гэтак жа рыпуча і нудна Астап Дзялендзік расказваў пра сваю размову з бургамістрам. Міхась слухаў няўважліва, думаючы над тым, як лёгка людзі мяняюць свае погляды: яшчэ нядаўна Дзялендзік пакепліваў з сябе, а цяпер, глядзі, паверыў, што ён начальнік, і ўжо наводзіць нейкія парадкі.

— А я табе скажу, Ланкевіч, што немцы і самі зразумелі: далей так не можа быць...

«Пра што ён кажа?» — падумаў Ланкевіч і ўжо больш уважліва прыслухаўся, што кажа стараста.

— Бургамістр Сташэўскі, я табе, Ланкевіч, скажу, чалавек не дурны. Я яму з ходу: так і так, значыць, дакуль жа мужык цярпець будзе — бяруць, каму ўздумаецца і што ўздумаецца... А ён мяне адразу з капытоў адным махам збіў. «У тую вайну,— пытае,— ваяваў?» Ваяваў, вядома. «А калі галодны быў, дык дзе харчы браў? Ага, у мужыка. Дык што ты хочаш, каб немец лепшы за цябе быў?» Ды ты слухай, што ён пасля гаварыў. «Немцы,— кажа,— парадак наводзяць. Загадалі ніякіх прадуктаў салдатам не даваць. Хто будзе браць без дазволу каменданта, той марадзёр. Такіх трэба затрымліваць і перадаваць каменданту». Во, брат, як павярнулася! Мы думалі, што рабуюць з дазволу начальства, а яно і не ведала... Управа нам цвёрды план давяла. Здамо хлеб, бульбу, і ніякіх там немцаў не ведаем. А то чортведама што рабілася!..

— Што вы, дзядзька, зробіце — бралі і будуць браць...

Дзялендзік выцягнуў з аблавушкі паперу, памахаў перад носам.

— Во яна, грамата. Тут усё прапісана: і каму здаваць, і што здаваць. Астатніх я не хачу ведаць.

Поле ахіналі шэрыя, непрыветлівыя змрокі. З сіваватых, павольных хмар церушылася на зямлю рэдзенькая імжа. Было зябка, волка.

Жанчыны дакопвалі апошнія разагнаныя барозны. Мужчыны накрывалі бульбу саломай. Усе спяшаліся дахаты.

Гул матораў адарваў людзей ад работы. Дзве вялізныя машыны, крытыя брызентам, паволі адольвалі вясковую бездараж. Ля разабранага мастка яны спыніліся, потым павярнулі ў поле, выразаючы цяжкімі коламі глыбокі след на зялёнай траве.

Машыны спыніліся на ўзмежку. Цыбаты, згорблены немец вылез з кабіны.

— Ком, ком!..— паманіў ён пальцам людзей.

— Чаго іх прынесла? — здзівіўся Дзялендзік і першы пайшоў да немца.

За Дзялендзікам нясмела пасоўваўся натоўп цікаўных жанчын. Пайшоў і Міхась.

Прытрымліваючы рукой край плашча, немец зрабіў насустрач два крокі, запытаўся:

— Хто ест старост?

— Я...

Немец дастаў пачак сігарэт. На ім — ярка-зялёная пальма і карычневы вярблюд пад ёй.

— Табе...

Астап трымаў сігарэты ў руцэ, не ведаючы, што з імі рабіць.

— О, іст гут, харош махорка,— усміхнуўся немец і камусьці памахаў рукой. Шыракатвары ў зялёнай касцы салдат прынёс пляшку з доўгім рылам, падаў Дзялендзіку. Сам стаў побач з першым. Той зноў пачаў гаварыць і ўсміхацца.

— Іст гут шнапс. Іх Афрыкен — пуф-пуф!.. Нах Расія, камуніст— пуф-пуф! Вайна — капут. Іх нах гаузе. Іх цвай тохтэр — дочка. Фарштэйн? Хорошо? Шнапс — афрыкен. Фарштэйн? Іх прэзент пан староста. Зразумель. По-о-одарок...

— Ага, пан, зразумеў — гэта мне падарунак. Данке, пан.

Немец усміхаўся, ляпаў Астапа па плячы. Людзі асмялелі, абступілі яго цесным колам. Ён выцягнуў яшчэ адну пачку сігарэт, пачаў частаваць мужчын. Бралі курыва ахвотна.

— А што, пан, хоча? Вас, вас нада?

— О, я зразумель. Нужен картофель, мясо. Старост должен памагаць. Ясно? Іх лейтэнант. Фарштэйн? Зольдат кушать... Гам-гам надо. Картофель будзем браць.

Людзі загулі, адступалі, пакідаючы старасту сам-насам з немцамі. Далёка не адыходзілі, слухалі, чым закончацца перагаворы.

— Пан, нада распараджэнне... Паперка каменданта...— тлумачыў Дзялендзік немцу.

— Камендант гут. Вас іст паперка?

— А тое, што без каменданта бульбы не дам!.. Цэтлік трэба. Фарштэйн? Камендант шрайбэн цэтлік — бяры. Нікс шрайбэн — каціся к чортавай матары...

Немцы загергеталі, мабыць, раіліся, што ім цяпер рабіць. Дзялендзік зусім асмялеў. Размахваючы рукамі, ён зноў і зноў тлумачыў афіцэру, што бульбы не дасць. Жанчыны падбадзёрвалі старасту.

Лейтэнант пачынаў злавацца. Ён нешта крычаў, але ніхто не разумеў, што ён хоча, бо немец у гарачцы пазабываў усе рускія словы, якія вывучыў па салдацкаму размоўніку.

— Пан лейтэнант,— спыніў яго Дзялендзік,— ты паслухай, не крычы. Камендант кажа, што забіраць без цэтліка нікс гут. Такіх мы будзем затрымліваць і адводзіць яму.

Астап красамоўна паказаў лейтэнанту, як ён адбярэ ў салдат

зброю і павядзе іх да каменданта. Лейтэнант адшпіліў кабуру. Тады Дзялендзік дастаў з шапкі паперу, падаў яе лейтэнанту. Той доўга глядзеў, як расплываюцца пад дажджом літары, потым скамечыў паперу, кінуў сабе пад ногі.

З машын павылазілі салдаты, стаялі, раскірэчыўшы ногі, аўтаматы напагатове.

— Ты будзеш давайт картофель? — злосна запытаўся лейтэнант.

— Не, найн. Я пайду да каменданта. Фарштэйн? Камендант вас пасадзіць, во, за рашотку...— Дзялендзік сплёў пальцы, паднёс да твару і, крута павярнуўшыся, пабег па полі.

Глухі стрэл узагнаў над гаем варон. Нехта з жанчын ахнуў, заглушыў далонню гатовы сарвацца крык. Дзялендзік спатыкнуўся, ціха, без крыку, апусціўся ў баразну.

Немцы абступілі людзей, загадалі грузіць бульбу. Людзі працавалі паспешліва, моўчкі, крадком пазіралі туды, дзе ляжаў мёртвы Дзялендзік.

Набраўшы бульбы, застрэліўшы двух кабаноў, з дзесятак авечак, немцы далі на развітанне залп угору, паехалі.

Міхась з сумам пазіраў, як знікаюць у прыцемках машыны, кусаў перасмяглыя вусны. «Залегчы б у Барку ды перабіць усіх фрыцаў...» Думка аб помсце выклікала прыліў бяссільнай ярасці. «Вінтоўкі ржавеюць, а я сяджу тут, як пацук пад свірнам. Калі-небудзь усіх пераб'юць, як Дзялендзіка. А не сядзець — ваяваць трэба...»

Крыху пазней ён пайшоў у вёску. У Дзялендзікавай хаце пры цьмяным святле газніцы жанчыны абмывалі нябожчыка, разглядалі на спіне малюсенькую, як камарыны ўкус, ранку. Ля печы, у качарэжніку, галасіла Астапава жонка. Пад вокнамі і ў сенцах стаялі людзі. Размаўлялі паціху, хвалілі Дзялендзіка: пра нябожчыкаў благое не гавораць.

Міхась пастаяў крыху, раздумваючы над чалавечым лёсам. «Хто ведае, дзе застане цябе смерць?.. Час цяпер такі, што можаш загінуць у любую мінуту... Перад смерцю ўсе роўныя — так гавораць старыя. Але ж не, спрадвечная мудрасць недзе чагосьці не ўлічыла. Паміраць трэба горда, не трацячы гонар. Гэта галоўнае, калі няма ўжо іншага ратунку. І яшчэ — не чакаць бязглуздай смерці, схаваўшы галаву, як страус. Хто ўцячэ ад свайго ценю? Толькі той, хто схаваецца ў цёмным сутарэнні. Але ж жыць у сутарэнні невыносна цяжка. Таму трэба ісці насустрач небяспекам, бурам і вятрам. Так, гэта адзінае, што дастойна чалавека...»

На двары ўжо была ноч, і трэба вяртацца дахаты. «Навошта? Спаць, каб заўтра зноў бясконца слізгаваць надакучлівыя думкі? Жыць, каб выжыць, ці выжыць, каб жыць? Не, жыць, каб змагацца, змагацца, каб перамагаць, перамагаць, каб жыць. У гэтым сэнс».

Нехта яго паклікаў, мабыць, пазнаўшы.

— Хто там? — запытаўся ён.

— Хадзі сюды...

Гэта быў Лёшка Лямза. Міхась звярнуў на вузкую, між кустоў агрэсту, сцежку. У канцы яе, на агародах, стаяла Даўгялава лазня. Адтуль, з прылазніку, мільгануў і прапаў жаўтлявы агеньчык.

— Заходзь, Міхась.

Лёшка адчыніў дзверы, прапусціў Міхася. У прылазніку на падлозе сядзелі Ігар Краснеўскі і Мікола Шлычонак, абодва, потныя, адпілоўвалі рулю вінтоўкі.

На лавачцы стаяў гармонік. «Дзіўнае суседства...» — падумаў Міхась.

— Навошта вінтоўку псуяце? — запытаўся Міхась.

— Га, не ведаеш!.. Урэзак будзе. Запіхнуў пад палу і не відаць...— адказаў Мікола.

Лямза сеў на лаўку, пазіраў, як пілуюць хлопцы жалеза. Тонкая пілка агідна скрыгатала. З-пад яе сыпалася на падлогу жалезнае пілавінне.

— Слухай, Міша, а бомба на агні ўзарвецца? — спытаў Лямза.

— Мабыць, узарвецца,— адказаў Міхась.— А чаму пытаеш?

— Мы тую бомбу з Саўчынага хутара сюды прынеслі. Хочам узарваць яе.

І раптам Міхасю прыйшла думка: узарваць бомбай мост цераз рэчку. Тады немцы не прыедуць больш у вёску. Хлопцы яго падтрымалі.

Бомбу неслі па чарзе. Хлопцы, як хутка ўзгарэліся, гэтак жа хутка і астылі. Лаяліся: на ліха такая самадзейнасць, калі ніхто не ведае, узарвецца бомба ці не? Ігар Краснеўскі пабойваўся, хоць стараўся выгляду не падаваць.

Ля ракі трывожна шумелі лозы. Паныла хлюпала вада пад размытым берагам. За гарой, над горадам, зрэдку загараліся ракеты, цьмянае сіняватае святло далёкім водбліскам навальніцы дасягала сюды, у нізіну.

Міхась забраўся пад мост, прыладзіў бомбу да па́лі. Хлопцы нацягалі ламачча, склалі ў вялізную кучу. Мікола паліў запалку за запалкай, але ламачча не загаралася. Міхась трос кішэні, шукаючы хоць якой паперыны — пуста. Тады Лёшка Лямза выцяг з-за пазухі наган, дастаў патрон, зубамі выцяг кулю. Порах высыпалі на шматок кары, абклалі сушэйшымі галінкамі. Мікола паднёс запалку, порах успыхнуў яркім клубком агню, які адразу ж ахапіў галінкі.

Касцёр разгараўся. Яны адышліся ў лясок. Чырвоныя водбліскі адбіваліся на вадзе: здавалася, рака, набягаючы на агонь, загараецца мітуслівым, дрыготкім полымем. Бомбы не было відаць, потым яна паявілася, пачарнелая ад агню і страшная, як смерць.

— Казаў жа я вам, што трэба больш ламачча!..— узлаваўся Лёшка.— Пайшлі, дабавім...

Ён падняўся. Агонь і выбух зноў паклалі яго на зямлю. Настала цемра, хоць выкалі вока. У ёй пахла порахам, дымам і сырой зямлёй. У ваду з плёскатам падалі абломкі моста.

Назад вярталіся полем. На агародах за вёскай развіталіся, наказаўшы адзін аднаму моцна трымаць язык за зубамі. Міхась чамусьці не верыў, што хлопцы вытрымаюць. Яму і самому хацелася каму-небудзь расказаць пра загадкавы выбух.

Вёска ўжо спала. І Міхась аж узлаваў, што ніхто, мабыць, не чуў выбуху. Было б прыемна сустрэць каго-небудзь на вуліцы і разам дзівіцца начному выбуху, добра ведаючы, што ён азначае.

У сенцах ён пастаяў, потым рашуча адчыніў хату.

З печы забурчала маці, але сёння Міхась не крыўдзіўся на яе буркатню.

— Асцярожней, там чалавек ляжыць...— папярэдзіла маці.

Ён быў здзіўлены. Які чалавек? Можа Тышкевіч? Спяшаўся запаліць лямпу, доўга ўглядаўся ў нічым непрыкметны твар незнаёмага чалавека.

— Хто ён?

— Шавец, кажа... Вунь табе чаравікі паправіў. Цяпер, як новыя.

— Адкуль ён паявіўся?

— У Рыгу, кажа, ідзе. Латыш. Карл Эрнеставіч завецца.

Міхась зноў заглянуў у твар соннаму чалавеку. Па ім хіба ўгадаеш, каго прынесла вайна ў іхнюю хату...

21

Шавец прыжыўся ў Міхасёвай хаце. Знайшлася для яго і работа: спачатку для гаспадароў, потым і для суседзяў. Шаўцоў не было, а Карл Эрнеставіч браў невялікую плату.

Зрэдку шавец адлучаўся з дому. Прападаў дзень-два, потым паяўляўся нечакана і, нібы выходзіў з хаты на хвілінку, моўчкі браўся за работу.

Міхась спачатку прыглядаўся да шаўца, чакаючы нейкай з ім прыгоды, потым перастаў звяртаць увагу. Чалавек, як чалавек. Абыякавы нейкі, нават цельпукаваты і, мабыць, недалёкі...

Маці часам жартавала:

— Ажэнім цябе, Карла, паглядзіш, ажэнім. Удоў цяпер хапае.

Шавец сарамліва ўсміхаўся, не падымаючы ад калодак галавы, прасіўся:

— Пачакайце, гаспадынька, крыху падзараблю, тады ўжо будзем думаць пра вяселле.

Міхась, пачуўшы бясконцыя размовы аб Карлавай жаніцьбе, уцякаў з хаты. Абураўся: з такімі, як шавец, немца не выганіш.

Па вёсцы паўзла няпэўная пагудка пра іх начны паход з бомбай. Міхась хваляваўся, злаваў: хто ж прагаварыўся? Хлопцы кляліся, што не яны. Тайны раскрываліся самі сабой. Гэта абурала Міхася. Спачатку. Потым ён спалохаўся не на жарт.

Удзень, калі маці не было дома, яны нешта разгаварыліся з шаўцом. Пуставатая, нікчэмная размова не цікавіла Міхася. Проста нязручна было — і так ужо маці сварылася, што Міхась трымае сябе залішне ганарліва.

Шавец адклаў малаток, апёк Міхася нечаканым пытаннем:

— А вінтовачкі, малады чалавек, навошта трымаеш?

Міхась пабялеў, зайшоўся ад страху.

— Якія вінтоўкі? Ніякіх вінтовак не бачыў,— ён хлусіў і адчуваў, што выдае сябе разгубленасцю, няўпэўненым і нейкім дрыготкім голасам.

— А тыя, што ў прылазніку, пад падлогай, хіба не твае? Я, хлопец, шмат знаю. І тое, як вы мост узарвалі. Розум у вас кароткі, а язык доўгі. Балбочаце залішне. А час цяпер такі, што дапытвацца надта не стануць.

Шавец прыбіваў драўлянымі цвікамі падэшву, а Міхасю здавалася, што гэтыя цвікі ён бязлітасна заганяе ў яго сэрца. Шалёная думка была завалодала Міхасём — цюкнуць шаўца табурэткай па галаве, і канцы ў ваду.

Карл Эрнеставіч узняў шэра-блакітныя, пажвавелыя вочы, усміхнуўся прыхільна, па-сяброўску.

— Ды ты не палохайся, хлопча. Добра, што я дазнаўся, а не немцы. Мне напляваць, што ты хаваеш. Маці тваю шкада. Ты от кідай гэтую важданіну з хлопцамі і вінтоўкі далей схавай, ды і забудзем на непрыемную размову. Я, брат, тайны хаваць умею, не турбуйся. Ды і табе раю лішняга не балбатаць. З дзеўкамі пра любоў гавары, а не пра палітыку. Ясна?

«Антаніна прагаварылася,— злосна падумаў Міхась.— Шчасце

мае, што чалавек харошы трапіўся. А каб шпік які?..» Зрабілася халадна ад такой думкі.

— Дзякуй вам, Карл Эрнеставіч,— сказаў Міхась і тут жа аблаяў сябе: выходзіць, усё ж прызнаўся, што вінтоўкі яго і мост узарваў ён. Збянтэжыўся, не ведаў, што сказаць яшчэ, як выкруціцца з няёмкага становішча.

— Толькі маці не кажыце...— папрасіў шаўца.

— Навошта ж ёй казаць? Мы па-мужчынску самі ўсё вырашылі. Можа і пасябруем па-мужчынску... Ты як на гэта глядзіш?

Міхась быў згодны на ўсё.

З таго прыкрага дня Міхася не пакідала адчуванне, што ён трапіў у нейкую хітра расстаўленую пастку. Нешта павінна было здарыцца і не здаралася. Няроўная, дзіўная дружба прыгнятала яго. Але шавец выглядаў абыякавым, быццам забыўся на тую размову. Толькі дапытлівы, быстры позірк насталеных вачэй гаварыў пра тое, што нічога не забылася.

Некалькі дзён Міхась хадзіў, як учадзелы. Думаў, чад гэты ніколі не пройдзе. Але ён прайшоў. І тады, калі наступіў нарэшце спакой, шавец зноў звярнуўся да яго.

Было гэта пад вечар. Яны пілавалі дровы. На захадзе, як на мароз, выяснівала неба, і халодны, пранозлівы вецер апякаў голыя рукі. Працавалі ўвішна, каб сагрэцца. Было не да размоў. Міхась думаў, як пойдзе сёння да Антаніны, як яны будуць сядзець, абняўшыся, і раптам адчуў, што гаварыць ім цяпер няма пра што. Тыя размовы, што вяліся раней, Міхась весці не мог — баяўся шаўца. А той, нібы ўгадаўшы яго думкі, запытаўся:

— Можа, Міша, саслужыш мне адну службу. Па старой дружбе. Тавар мне патрэбны, а ў горад часу няма ісці.

— Чаму ж, схаджу,— адказаў Міхась.

— Тут, разумееш, закавыка адна ёсць. Тавар, сам знаеш, крадзены. А што, калі немцы зловяць?

Міхась задумаўся. Што шавец аказаўся звычайным злодзеем, Міхася ўзрадавала. Баяцца яго не варта. Дасюль хлопца тачыла неадступная думка: шавец працуе на немцаў і калі не даносіць на Міхася, дык, напэўна, мае нейкае іншае заданне.

Міхась падумаў, што службу ён шаўцу саслужыць, адзін раз, як кажуць, баш за баш — паслуга за паслугу.

— Трэба, каб не злавілі,— адказаў ён.

— Гэта найлепш...

Размова абарвалася, хоць Міхасю не цярпелася хутчэй даведацца, да каго трэба ісці за тым таварам і чаму шавец выпраўляе яго. Хадзіў жа раней сам.

— Перакурым можа? — запытаўся шавец і, не чакаючы Міхасёвай згоды, сеў на калоду.

Ён падаў Міхасю цыгарэту, трымаючы ў шчопаці кволы аганёк запалкі, даў прыкурыць.

— А дзе ж цяпер Тышкевіч? — спытаў ён.

Міхась ледзь стрымаўся, каб не адхіснуцца ад паслужліва паднесеных рук. «Гэта ўжо матчына работа,— прамільгнула думка.— Добра, што яна большага не ведае».

Прыкурыў, узняў галаву. Шавец прыкурваў сам з абыякавым выглядам, быццам не ён, а нехта іншы задаваў каварнае пытанне.

— Вы пра Івана Анісімавіча? Казаў, што за фронт пойдзе. А чаму вы запыталіся? — ён стараўся быць спакойным, і гэта яму, мабыць, удавалася.

— Маці казала, што ён харошы чалавек... Ну, давай яшчэ папрацуем.

Назаўтра Міхась пайшоў у горад. Шавец доўга, цярпліва тлумачыў, дзе знайсці яго друга, што сказаць. Чамусьці прымусіў паўтарыць, што ён будзе гаварыць, і толькі тады выцягнуў пачак нямецкіх марак.

— Купіш, хлопча, цыгарэт, а калі спірту расстараешся — зусім добра. Шаўцы, брат, любяць выпіць,— і падміргнуў.

Горад здаўся Міхасю больш людным, чым тады, калі ездзіў з Дзялендзікам на нараду. На кожным кроку сустракаліся немцы. Толькі яны, здаецца, нікуды не спяшаліся, цывільныя ж хадзілі подбегам і чамусьці азіраючыся. На Міхася ніхто не звяртаў увагі.

Шаўца, да якога ішоў за таварам, Міхась знайшоў не адразу. Сяктак злепленая з паржавелых лістоў бляхі і дошак маленькая будачка ўціснулася між руін на скрыжаванні дзвюх вуліц і вузенькага, загрувашчанага цэглай завулка.

Нізкі, непрыкметны чалавечак з акулярамі на лбе абыякава зірнуў на Міхася і чамусьці ссунуў акуляры на нос.

— Што скажаце, малады чалавек?

Міхась сумеўся: было нязручна вось так адразу расчынаць гаворку пра хром, падэшвы, усцілкі. Але, добра памятаючы наказ кватаранта, адважыўся.

— Карл Эрнеставіч, ваш знаёмы, прасіў даведацца наконт хрому. Можа дасталі? Ён вельмі чакае, бо работы ў яго шмат.

Шавец уссунуў акуляры на лоб, недаўменна ўставіўся на Міхася, як баран на новыя вароты. Хлопцу здалося, што ён, Міхась, усё пераблытаў і, бадай, трапіў да кагосьці другога, які нічога не ведае пра Карла Эрнеставіча.

— Значыць, ад Карла Эрнеставіча? Як ён там, стары хрэн, пажывае? Плаціць мне не збіраўся?

Усё было так, як казаў Карл Эрнеставіч. Міхасю пачала падабацца гэтая гульня ў таямнічасць. Забыў нават, што гэта звычайная махінацыя. Уяўлялася нешта ўзвышанае, гераічнае.

— Казаў, што праз тры дні заплаціць.

— Ты, хлопча, зайдзі праз паўгадзінкі, а я тым часам тавар падрыхтую. Схадзі на базар, бо па вуліцах шпацыраваць небяспечна: аблавы бываюць.

Праз паўгадзіны, купіўшы цыгарэт і спірту, Міхась зноў увайшоў у цесную шавецкую будачку. На высокім услоне сядзеў мажны афіцэр у высокай шапцы, курыў цыгарку. Шавец увішна чысціў боты.

— Яшчэ не зрабіў,— злосна сказаў ён.— Пагуляй хвілін пятнаццаць... Прашу, пан афіцэр, другую нагу. Божа, які тавар на вашых ботах!..

Шавец прыцмокнуў языком. Заўважыўшы, што Міхась усё яшчэ стаіць, узлаваўся:

— Чаго тырчыш! Сказаў, што зраблю, дык зраблю. Паноў афіцэраў мы абслугоўваем без чаргі.

Міхась адчуў сябе абражаным. Падумаеш, афіцэры! Мог бы ветліва сказаць...

Пачакаў на вуліцы, пакуль афіцэру чысцілі боты. Вяртацца ў будку не хацелася. «У апошні раз я сюды прыходжу»,— думаў ён, стоячы пад халодным, пранізлівым ветрам.

Афіцэр неўзабаве выйшаў. Паволі прайшоў ля Міхася, змерыўшы яго ўважлівым, пільным позіркам, і ўсміхнуўся, як здалося Міхасю, пагардлівай усмешкай.

Шавец сустрэў яго ўзрадавана: «Маладзец! Я баяўся, што ты з парога ляпнеш пра тавар». Ён дастаў аднекуль з-пад сядзення скрутак, перавязаны шпагатам.

— Перадасі яго Карлу і скажы, каб хутчэй дасылаў плату, а то наш снабжэнец раззлуецца і паедзе. А вось гэтыя тры сігары — мой падарунак. Занясі іх абавязкова, ды глядзі не скуры па дарозе,— ён пагразіў пальцам, заўсміхаўся. Было не зразумець, жартуе шавец ці ўсур'ёз папярэджвае. Калі ўсур'ёз, дык варта пакрыўдзіцца — Міхась на чужое не сквапны.— Ну, дык чакаю цябе праз чатыры дні. Перадавай прывітанне, скажы, што я адчуваю сябе добра, доктар кажа, што трывожыцца ўжо не варта.

Ён доўга ціснуў руку, як даўні шчыры сябар. Міхась, абласканы яго словамі, поціскам рукі і сяброўскім, ласкавым позіркам, па-дзіцячаму радасны пайшоў дамоў. Што ні кажы, а таямнічасць захапляла яго, хоць яна і падобна на нейкую смешнаватую гульню.

На выхадзе з горада, перад дзюндзеўскім полем, Міхася абагналі дзве машыны. Ён спалохана саступіў з дарогі: у кузавах поўна жанчын і дзяцей, а ля бартоў зялёныя постаці палявых жандараў з аўтаматамі напагатове. Машыны пранесліся, як вецер, пакінуўшы ў Міхасёвых вушах немы крык. Яму здалося, што адтуль, з кузава, нехта распачліва крыкнуў: «Прашчайце!» — і Міхась зразумеў усё. Стаяў у гразі, не маючы сіл ісці. Баяўся ўбачыць, як будуць расстрэльваць людзей, баяўся і яшчэ чагосьці, можа таго, што і яго схопяць і таксама заб'юць.

Ён крута звярнуў на дзюндзеўскае поле, паспешліва шыбаваў па ім, каб абмінуць страшны Ілаўскі роў. На Белеўскай гары азірнуўся. Далёка, там, дзе роў злучаўся з глыбокай цяснінай рэчкі, стаялі машыны. Людзей не было відаць. Ён прыслухаўся, чакаючы стрэлаў, і, хоць чакаў іх, здрыгануўся, калі раптам пачуў далёкую, прыглушаную ветрам траскатню аўтаматаў.

І чамусьці адразу, як самае дарагое з мінулага, прыгадаўся першы год яго жыцця ў горадзе. Хатка з трыма вокнамі на вуліцу, і яго, Міхасёў, цёмны пакойчык, дзе ён спаў з гаспадарскім сынам Мэерам, галавастым маўклівым хлопцам, які вечна трызніў радыёсхемамі, прыёмнікамі і перадатчыкамі. Да позняй поўначы Мэер нешта паяў, чарціў, а потым, падлазячы пад агульную іх коўдру, зморана казаў Міхасю:

— Ты, Мішке, соня. Праспіш калі-небудзь сусветную рэвалюцыю...— і засынаў, як забіты.

А ранічкай бег у адзіную яўрэйскую школу на тым баку ракі, перад гэтым абавязкова будзіў Міхася, баючыся, што ён праспіць урокі.

Яшчэ прыгадаў стройную, з капой цёмна-медных кучаравых валасоў Бэлу, па-гарадскому баявітую і гарэзлівую. Яна жыла насупраць стараверскіх могілак, густа зарослых кашкай, акацыямі і старымі бярозамі. З Бэлай ён аблазіў усе скляпенні, пабываў у цёмнай, змрочнай капліцы, пад купалам якой было поўна кажаноў, у закінутай вадакачцы, дзе вадзіліся галубы, і ў стараверскай царкве, дзе са сцен на іх пазіралі строга-посныя вочы святых і ўгоднікаў. Там, у гэтай царкве, аднаго разу Бэла, спалохаўшыся чагосьці, прытулілася да яго гнуткім, трапяткім целам. Ён, ратуючы Бэлу ад нейкай нябачанай небяспекі, абняў яе за плечы, і тады нечакана проста яна пацалавала яго: чорная ікона, старэнькае панікадзіла, царскія вароты і вузенькі промнік сонца — усё раптам знікла. Перад яго вачыма, блізка-блізка, былі яе чорныя вочы, ледзь прыкрытыя доўгімі вейкамі. Адно імгненне толькі, а потым вейкі ўздрыгнулі, у зрэнках успыхнуў страх, і яе

рукі адштурхнулі яго. Было сорамна і соладка. У звонкай цішыні гулка біліся сэрцы.

Назад яны вярталіся сарамлівыя і далёкія ад нейкай нечуванай дасюль блізкасці. Не размаўлялі, бо штосьці перашкаджала вымаўляць звычайныя словы.

А на высокім ганку стаяла ўжо Бэліна маці, трымаючы пад хвартухом сашчэпленыя рукі.

— Ой, Міша, хай ты здаровы будзеш, як ты ёй не даеш часу рыхтаваць урокі,— і калі Бэла прабягала міма, штурхнула ў плечы, але не злосна, а так, дзеля парадку.

Міхасю здалося, што ў першай машыне ён убачыў Бэліну маці і цяпер ужо выразна чуў яе апошні, развітальны крык. Яна, мабыць, пазнала яго. «Што яна падумала пра мяне? Што думаюць у такія хвіліны людзі? Што можа думаць чалавек пра таго, хто нічога не робіць, каб загарадзіць дарогу смерці?»

Міхасю захацелася кінуць скрутак са скурай, сігары, цыгарэты, спірт — увесь набытак, што ён цягнуў у дом. Жыццёвыя турботы і клопаты, радасць, якая яшчэ нядаўна жыла ў ім, усё, што мела сэнс, цяпер выдавалі нікчэмнымі перад гэтым прывідам чужой смерці. Да д'ябла ўсё! На чорта жыць чалавеку, калі ён бездапаможны, як чарвяк?!

Машыны быстра ішлі ў горад. Жандары стаялі ля борта. Міхась бачыў аўтаматы на іх і нагрудныя бляшаныя жэтоны. На жэтонах, Міхась гэта ведаў, драпежныя арлы...

Ён пайшоў малаходжанай сцежкай, несучы невымоўны боль у грудзях, смутак, жаласць да сябе і людзей і знобкую, бездапаможную ярасць.

Дома яго чакаў шавец. Міхась убачыў абыякавы яго твар, што прыліп да шыбы, рашуча зайшоў у хату. Без слоў кінуў на лаўку скрутак, паклаў на стол сігары, цыгарэты, запалкі, паставіў пляшку са спіртам, па-ваўчынаму павярнуўшы галаву, працяў шаўца зняважлівым позіркам.

— Што здарылася, Міша? — спакойна запытаў той.

Міхася ўзарвала. Ах, гніда праклятая, яшчэ пытае!.. Не стрымаўся, закрычаў:

— А тое, што подла, подла...

— Што подла?..

— Жыць, піць спірт, курыць сігары, красці скуру. Людзі галовы кладуць... Малых дзяцей страляюць. Дзве машыны людзей... жанок, старых, маладых — усіх падрад... А тут з-за праклятых скур, сігарэт — рызыкуеш... Подла гэта...

Карл Эрнеставіч наліў у шклянку спірту, разбавіў вадой, падаў Міхасю.

— Узвінціў ты сябе... Выпі! Бяры, бяры! Гэта праходзіць. Усё, брат, праходзіць.

Міхась выпіў. Спірт апаліў грудзі, млявая цеплыня разлілася па целе. Зрабілася шкада сябе. Абуджаная хмелем чуллівасць і жаласць не месціліся ў грудзях.

— Наша пакаленне,— пачаў ён, адчуваючы, што скажа нешта важнае, як адкрыццё,— наша пакаленне не можа так жыць. Яно няўрымслівае. Вы разумееце гэта? Не, вам не зразумець нашай узнёсласці, нашай веры. Мы жылі марай і подзвігам. А хто мы цяпер? Мы, як параненыя і сляпыя. Але мы ўсё разумеем. Думаеце, лёгка, калі табе ломяць душу? Вы не ўсміхайцеся. Хто будзе лячыць тых, што бачылі, як паміраюць людзі?.. Ці можа нікому няма да нас справы?

Добра. Што ж будзе з намі? Думаеце, мы змірымся? Станем абыякавыя. Не, мы лепей загінем...

Карл Эрнеставіч перапыніў яго...

— Мой друг, Аркадзь, не гавары прыгожа...

Спакойны голас шаўца і гэтае вядомае з падручнікаў выслоўе, як вядро халоднай вады, астудзілі Міхася. Ён адчуў, што і праўда гаварыў залішне прыгожа, але не сказаў і сотай долі таго, што было ў яго на сэрцы. Ды, зрэшты, перад кім ён выварочваў сваю душу? Хто можа зразумець боль у чалавечым сэрцы? І хто паможа супакоіць яго? Ніхто...

Міхась прысеў на лаўку, адчуваючы неверагодную стомленасць. Хапіла сілы толькі на тое, каб сказаць шаўцу:

— А ў горад я болей не пайду.

— Як хочаш,— абыякава азваўся шавец.

Ён узяў сігары, пайшоў у свой закутак і там пачаў крышыць іх, змешваць сігарны тытунь з дробным сігарэтным.

Міхась выйшаў на двор. Перадвячэрняя вёска, як і заўсёды, жыла па-свойму. Рыпелі над калодзежамі жураўлі, недзе ў Мартысёнкавых пілавалі дровы, і звон пілы аб сухое, моцнае дрэва далятаў сюды. А на тым баку вёскі, з Кулінінай хаты, выходзілі на вуліцу хлопцы з дзяўчатамі, і, мабыць, Лёшка Лямза іграў на гармоніку. Кволая мелодыя старадаўняга вальса «Бярозка» была падобна на хаўтурны марш. Яна балюча адгукалася ў Міхасёвай душы.

Ён стаяў і слухаў гэты знобкі боль і чамусьці радаваўся, што адчувае яго.

Кажуць,
　　душа — забабон адвечны,
Выдуманы на здзек чалавеку,
Кажуць,
　　няма душы ў чалавека
　　і таму чалавек — не вечны.
Ён памірае —
　　　　небу няма прыбытку.
Яно — пустаты бездань —
　　　　　　створанае на ўцеху людзям.
Толькі прах чалавека —
　　　　　　зямлі набытак,
　　　　зямлі, што сціскае грудзі.

Перад прыцемкамі на захадзе высвятлілася неба, ярка разгаралася барвовымі сполахамі. Толькі над галавой і аж да самага далягляду на паўночны ўсход вісела чорна-бурая хмара.

Зямля гатова была заснуць на зіму. Лёгкія рэдкія сняжынкі ўжо мітусіліся ў астылым паветры. А на маленькіх крыштальных лужынках увачавідкі паяўляліся танюсенькія блакітнаватыя марозныя стрэлкі. Цвярдзела зямля пад нагамі, калянымі нежывымі станавіліся кволыя травінкі, што ўсё яшчэ цягнуліся, шукаючы сонца. І нястомна дзьмуў калючы вецер.

Міхась адчуваў гэтае дыханне зімы, і боль душы не сціхаў пад яе павевамі, а станавіўся ўсё мацнейшым. І думалася самотна, і хацелася перамагаць самоту.

Параніць душу не можна:
　　　　　　няма душы ў чалавека...
Параніць можна цела,
Скалечыць можна рукі,
Высмаліць можна вочы,
　　　　аглухнуць да скону века.

«Прыйдзе вясна,— падумаў ён,— а тых, каго сёння расстралялі, ужо не будзе. Сонца стане грэць кагосьці другога. І травы зазеля-

неюць не для іх. Таму і баліць душа. Душа, якой няма... Раны, якіх не бачыш...»

Няпраўда!
Бяздушных людзей не бывае.
I самыя страшныя раны,
што кроваточаць бясконца,
раны душы чалавечай.
Боль ад якіх несціханы,
боль ад якіх вечны.

Ён пастаяў яшчэ крыху. Успомніў, як цвіў чабор на ўскрайку лесу, ля Рассек, дзе ляжалі забітыя карнікамі людзі. «Жывое будзе вечна існаваць. Такі закон»,— падумаў ён і вярнуўся ў хату.

Вячэралі пры цьмяным святле газніцы. Зрэдку перакідваліся пустым словам. Потым маці пачала сцяліць пасцелі.

— Можа, пройдземся, Міша? — запытаўся шавец.— Спаць нешта не хочацца, а работу ніколі не пераробіш.

Міхась зразумеў шаўца: відаць і да яго дайшлі Міхасёвы словы, таму і цягне з хаты.

Яны выйшлі на двор. У чорнай вышыні ўпершыню за восень ярка блішчалі зоры. У гэтым бясконцым сусвеце Міхась раптам адчуў сябе маленькім, як пясчынка, але не слабым, а моцным сваім розумам, які памагае яму ахапіць гэты неаглядны сусвет.

— Пройдземся, Міша, да лесу,— сказаў шавец.

— А можа лепей па полі?..

— І полем пройдземся. Люблю цішыню...

Ішлі і абодва маўчалі. Пад нагамі шамацела трава, прыхвачаная марозам. А недзе ў вёсцы чуліся галасы. У марозным паветры галасы звонкія, выразныя.

За хутарам Сцепуржынскага, ад якога застаўся толькі садок, Карл Эрнеставіч звярнуў направа, у глыбокі роў. Міхась заўважыў гэта толькі тады, калі яны пачалі спускацца пад адхон.

— Там глуха і цёмна,— сказаў ён.

— Не бойся, пойдзем.

Міхасю было ўсё роўна, абы ісці. Яны спусціліся ў роў, прайшліся над ручаём па вузкай сцежцы, атуленай кустамі, потым пачалі падымацца ўгору, хапаючыся рукамі за халодныя галіны. Міхась здагадаўся, што яны прабіраюцца да старой цагельні Сцепуржынскага.

— Ну, вось і прыйшлі,— ціха сказаў шавец.— Ты пастой тут, я зараз.

Карл Эрнеставіч знік у цемры. Потым ён паявіўся з чымсьці вялікім у руцэ.

— Узлезь, Міша, на гэту вось елку,— папрасіў ён.

Міхась ускарабкаўся. Шавец падаў яму канец дроту, папрасіў ускінуць на сук дзе-небудзь вышэй. Калі Міхась злез, шавец ужо сядзеў у руінах цагельні, нешта рабіў. Потым успыхнулі зялёны і чырвоны агеньчыкі, як два распаленыя вокі, і белы, пад брыльком, які скіроўваў святло ўніз.

— Садзіся, Міша, паслухаем Маскву.

Міхась, знямелы ад здзіўлення, ціха прысеў на кукішкі. Усё было такое нечаканае, дзіўнае, як у сне. Але ў прыцемку ўжо суха патрэсквалі разрады. Міхась прыклаў навушнік і адразу пачуў знаёмы голас:

— Говорит Москва. Передаём последние известия...

Словы балюча і радасна адгукнуліся ў сэрцы. Масква! Усё, як да вайны! Дыктар трохі самотным голасам гаварыў пра баі. А можа, гэта толькі здалося, што голас быў самотны?

Слухалі моўчкі. Потым моўчкі Карл Эрнеставіч забраў навушнік,

пераввёў нейкія рычажкі, доўга настройваўся, потым выхапіў блакнот і пачаў нешта пісаць.

Міхась сядзеў, зачараваны яго спакойнымі ўпэўненымі рухамі, зялёным і чырвоным вочкамі, што паблісквалі ў цемры, трэскам разрадаў, таямнічасцю, незвычайнасцю ўсяго, сведкам чаго ён стаў.

Карл Эрнеставіч нешта перадаваў, увішна працуючы радыёключом, утаропіўшы вочы ў папяросную паперку.

— Уключыце яшчэ Маскву,— папрасіў Міхась.

Карл Эрнеставіч паслухаўся. Перадавалі песні, якіх Міхась не чуў, і яны абуджалі ў яго душы нешта такое велічнае, грознае, чаго ён яшчэ ніколі не адчуваў.

— Хопіць, брат, трэба ісці,— сказаў Карл Эрнеставіч і забраў навушнік.

Міхасю хацелася бясконца сядзець перад гэтым дзівам, якое перанесла яго ў дарагі і далёкі цяпер свет.

22

Тужлівыя дзіцячыя вочы ўбачыў Тышкевіч, калі ачнуўся ад непрытомнасці. Галаву ўсё яшчэ ламала, як пасля п'янкі, тупым неадступным болем гарэла сухое нутро. Ён аблізнуў перасмяглыя вусны, папрасіў:

— Піць...

Дзяўчынка падала конаўку, падтрымліваючы левай рукой галаву, памагла напіцца.

— Цябе як завуць? — запытаўся Тышкевіч, адкінуўшыся на падушкі. Падагрэты кіслы квас увачавідкі вяртаў яму сілы, змяншаў боль.

— Люда...

— Харошае імя. Руслан і Людміла. Чытала такую казку?

Яна вінавата ўсміхнулася.

— Я толькі два гады вучылася...

Люда сядзела на высокім услоне, паклаўшы рукі на калені, падцяўшы вусны, як старая журботная бабулька.

— Значыць, гэта ты мяне даглядала?

— Не, мама...

Тышкевіч падцягнуў аслабелае цела на ўзгалоўе, абапёрся на спінку ложка. Праз акно адкрыўся кавалачак поля з роўным радам голых дрэў, белае самотнае іржышча, асветленае скупым сонцам. Пацягнула паднявацца, пайсці на вуліцу, каб хоць раз дыхнуць свежым паветрам.

— Ты, Люда, мяне не сцеражы. Бачыш, я ўжо зусім здаровы і абыдуся без цябе. Хочаш, схадзі на вуліцу, пагуляй, а мне прынясеш кавалачак сонца.

Яна зноў усміхнулася,— дзівак дзядзька, ці ж сонца можна насіць кавалачкамі! — і прадаўжала сядзець.

— Ідзі, ідзі. З хворым сядзець сумна. Я калісьці сам сядзеў ля хворага, як малы быў. Не выцерпеў, збег.

Дзяўчынка ўзрадавалася.

— Вы мяне толькі паклічце. Я далёка не пайду,— сказала яна і пабегла.

Іван Анісімавіч пастараўся аднавіць у памяці, што было з ім у гэтыя дні. Ява з трызненнем спляліся, і не было сілы разабрацца, дзе канчаецца адно і пачынаецца другое.

У другі раз ён, адкрыўшы вочы, пабачыў невысокага чарнявага чалавека, які нячутна зайшоў у пакой — гаспадара, Леаніда Пятровіча Кацуру. На двары ўжо слалася шараватае сутонне. Чалавек у прыцемках паходзіў на цень.

— Не спіцё, Іван Анісімавіч? Цяпер хутка ачуняеце,— ён сеў на ложак у нагах, узрадавана сказаў: — Скажыце дзякуй немцам, каб не яны, дык вы б праваляліся тыдні тры. Лякарства ў іх дасталі, і адразу жар як рукой зняло.

— Даўно я так ляжу?

— На пятыя суткі пайшло, як прывёў вас..

Хвароба на дзіва хутка адступала — жалезны арганізм, парашкі, пілюлі, якія хтосьці даставаў у немцаў, паставілі Тышкевіча на ногі. Дзён праз тры пасля размовы з Кацурам, калі Тышкевіч сядзеў на ўслончыку перад зыркім полымем грубкі, хтосьці зайшоў у хату. Тышкевіч чуў яго цяжкія крокі і басавіты голас:

— Добры вечар вам! На двары сцюжа, а тут, як у бога за пазухай...

Кацура завёў чалавека ў залу. Тышкевіч здзіўлена пазіраў на мажнага асілка, што раптам запоўніў сабой пакой. Леанід Пятровіч побач з ім выдаваў нямоглым падросткам.

— Дазвольце прадставіцца,— загуў чалавек, па-вайсковаму шчыльна прыціснуўшы далоні да бёдраў.— Старшына звыштэрміновай службы Малахоўскі.

Ён паспрабаваў рукамі крэсла, сеў, яно схавалася пад ім і толькі парыпвала, калі Малахоўскі паварочваўся.

Размова не клеілася. Сядзелі абапал стала, вывучаючы адзін аднаго. Святла не запальвалі.

Неўзабаве паявіўся яшчэ адзін чалавек, дробны, танканогі. Ён павітаўся з парога, падбег да грубкі, шморгаючы носам, пачаў адаграваць адубелыя і нейкія празрыстыя ад худзізны рукі.

— Крыві той са шклянку засталося, дык мерзну,— сказаў ён.

Тышкевіч здзівіўся. Што ўсё гэта азначае? Навошта Кацура запрасіў людзей?

— Гэта наш Толя Блажэвіч,— паспяшаўся Кацура прадставіць хлопца, што грэўся.

Іван Анісімавіч прыглядаўся да яго. Полымя асвятляла худы, белы твар надзвычай тонкіх абрысаў, з вялікімі вачыма і доўгімі вейкамі, як у дзяўчыны. Прафесійным чуццём Тышкевіч здагадаўся, што хлопец гэты вельмі падабаўся настаўніцам за свой лагодны характар. Падумалася: «А гэты чаго прыйшоў? Мабыць, Кацураў вучань, хутчэй — ягонай жонкі, Валянціны Сяргееўны».

Яна паклікала Толю пагрэцца чаем, і ён пайшоў на кухню, на хаду паціраючы рукі.

— Чай — гэта харашо,— казаў ён і ўсміхаўся.

Тышкевіч зноў перасеў на ўслончык да грубкі. Падкідваў кароткія паленцы дроў у агонь, наглядаў, як ліжа іх зыркае полымя.

Кацура паціху размаўляў з Малахоўскім пра штосьці такое, што было зразумела толькі ім. Хтосьці, мабыць, Валянціна Сяргееўна, зачыняла аканіцы, на гэтым баку Кацура ўмацоўваў прэнты сталёвымі цвікамі. У хаце стала зусім цёмна. Давялося запаліць лямпу. На кухні зноў пачуліся галасы. На гэты раз прыйшлі адразу двое. Волжскі гаворок перабіваўся ўкраінскай мовай.

Яны зайшлі і спыніліся ля дзвярэй, здзіўлена пазіраючы на Тышкевіча. Той таксама прыглядаўся да іх. Кацура запрасіў садзіцца, але чамусьці не назваў прозвішчаў.

Апошні быў Аркадзь Дайка, смяшлівы і хітраваты.

Людзі расселіся ля стала, адзін Тышкевіч грэўся ля грубкі. Ён думаў, што зборышча гэта не выпадковае, і таму вырашаў, як яму трымацца.

— Мы тут часта збіраліся,— пачаў Кацура, і Тышкевіч зразумеў, што гаворыцца гэта дзеля яго. Ён павярнуўся спіной да грубкі, слухаў уважліва.— Вечары цяпер доўгія. Збярэмся, гаворым, у карты скінемся, у шашкі пагуляем — усё хутчэй час ідзе. Пакуль вы, Іван Анісімавіч, хварэлі, дык вас не хацелі турбаваць, а цяпер зноў будзем, калі не пярэчыце.

— Я тут госць,— адказаў Тышкевіч.

Шэсць пар вачэй пільна сачылі за ім і, відаць, ухвалілі такі адказ.

— Гаворым мы шмат, а з размоў нашых толькі языку карысць,— падаў голас Дайка.

— От, твой ніколі не маўчаў,— сказаў Блажэвіч, і ўсе чамусьці ўсміхнуліся.

— Пагаварыць карысна, гэта праўда...

Людзі перагаворваліся вяла, за няшчырымі ўразброд словамі хаваліся нейкія важныя думкі, а можа і справы. Тышкевіч адчуваў гэта і таму вырашыў пакончыць з непатрэбнай гульнёй у таямнічасць.

— Думаю, таварышы, вы не так сабе збіраліся. А раз прыйшлі, дык будзем гаварыць шчыра.

Людзі разгублена пераглянуліся. Адзін Малахоўскі, здаецца, ацаніў такую шчырасць.

— Прызнацца, дык вы ўгадалі,— сказаў ён.— Раз вы пачалі, дык я прадоўжу. Вы самае большае тут начальства...

Тышкевіч усміхнуўся:

— Начальства цяпер — каменданты, бургамістры.

Настала няёмкае маўчанне. Тады загаварыў Кацура, спакойным, нібы на ўроку, голасам.

— Нам, Іван Анісімавіч, у хованкі гуляць пазнавата. Можа я і памыляюся ў чым-небудзь, але ў тым, што вы ад паліцэйскіх уцяклі — факт. Значыць, свой чалавек, і таму я скажу, нічога не ўтойваючы. Але спачатку нам бы хацелася ад вас пачуць слова.

— Калі пра тое, як мяне схапілі, калі ласка. Ішоў да радні, паліцэйскі нейкі пазнаў мяне. Вось і ўвесь расказ. Як уцякаў — думаю, гэта не цікава.

Ён заўважыў расчараванне на тварах і пашкадаваў, што не сказаў праўды. Людзі маўчалі, унурыўшы галовы.

— А я думаў, вы не проста Тышкевіч, а нешта большае. Ну, выбачайце...

У Кацуравых словах горыч, крыўда, быццам Тышкевіч падвёў яго.

— Дарагі Леанід Пятровіч, смешны вы чалавек. Сабралі людзей, як бывала да вайны, і штосьці хочаце пачуць. А час цяпер суровы. Зборышчы такія небяспечны, і ў першую чаргу для вас. Мяне схопяць — палова бяды...

— А калі нас — другая палова,— басам падтрымаў яго Малахоўскі.— Цяпер смерць на кожным кроку пільнуе. Вы, можа, за фронт ішлі?

— Хацелася б,— адгукнуўся Тышкевіч.

— Значыць, вы адзін? — рубам паставіў пытанне Кацура.

— Можа і не адзін быў,— адказаў Тышкевіч.

— Нехорошо,— устраў у размову валжанін,— нехорошо получается. Говорим, говорим, а пользы никакой. Ходить вокруг да около до утра можно. Я вас не знаю, а вот не побоялся, пришёл, потому что верю: коммунист коммуниста поймет. Ты, Петрович, скажи товарищу,

кто мы и что от него хотим. Скрываться нелепо. Оно, конечно, опасно, но мы здесь свои.

Была нейкая хвіліна разгубленасці, калі кожны рашаўся на той апошні крок перад прызнаннем. Першы пачаў гаварыць Кацура.

— Людзі, якіх вы бачыце, Іван Анісімавіч, члены нашай падпольнай арганізацыі. Іх у нас шмат, ёсць і зброя, і радыё ёсць. Надакучыла нам займацца размовамі, чакаць прыходу нашых і нічога не рабіць. Вось і думалася, што вы паможаце з партызанамі звязацца. Калі вы былі непрытомныя, дык нешта пра партызан гаварылі. Таму я і сабраў людзей. Аднаму мне маглі не паверыць.

— Як там на фронце? — не сцярпеў Тышкевіч.

— Пра гэта пасля. Пад Масквой баі.

— Што ж вам сказаць. Што я адзін — не схлусіў. Але і ў мяне ёсць сябры. Толькі, шчыра кажучы, дзе яны, не ведаю. Думаю, што вы самі партызаны. У поўным сэнсе слова. І задачы ведаеце: трэба біць немцаў, рваць іх камунікацыі...

З месца весела падхапіўся Блажэвіч:

— А я вам што казаў! Дык асцярожныя ж вельмі...

Кацура загадаў Блажэвічу сесці.

— Ты, Толя, паслухай старэйшых... Тут, Іван Анісімавіч, спрачаліся мы. Блажэвіч і Варачкін,— Кацура паказаў на валжаніна,— надумалі эшалон узарваць. А я супраць. Немцы могуць людзей перастраляць, і тады арганізацыя наша прападзе. Вось тут і выбірай!

— Революция без крови не бывает,— сказаў Варачкін і змоўк.

— Тады давайце, таварышы, па парадку,— сказаў Тышкевіч і перасеў да стала.

Ён сеў на вольнае крэсла ля вузкага канца стала і тым самым нібы ўзяў на сябе старшынства.

— Прашу вас, Леанід Пятровіч, здаецца, вы тут за галоўнакамандуючага.

. . . .

Чыгунка ахоўвалася блага. Аркадзь Дайка падвёў падрыўнікоў да самага палатна. Варачкін, Блажэвіч і нехта яшчэ, невядомы Тышкевічу, узабраліся на насып. Было чуваць, як яны шалахцяць сапёрскай лапатай аб жвір.

Снарад ляжаў у кустах, сярод людзей, што заляглі тут. Удзень Тышкевіч пабываў у пуні на далёкім хутары, дзе Блажэвіч і Варачкін нешта мудрагелілі ля снарада. З усіх тлумачэнняў Тышкевіч зразумеў толькі адно: хлопцы зрабілі нейкае хітрае прыстасаванне, якім снарад будзе ўзарваны на чыгунцы. І ён тады радаваўся, быццам хлопцы зрабілі нейкае надзвычай важнае вынаходніцтва. Цяпер ён пачынаў хвалявацца: а раптам снарад не ўзарвецца?!.

Варачкін і Блажэвіч вярнуліся па снарад, асцярожна павалаклі яго на насып. Зноў шалахцеў жвір, потым усё сціхла, і неяк адразу Тышкевіч убачыў дзве прыгорбленыя цені, што быстра шыбавалі да іх.

— Чаго вы там корпаліся? — глушачы голас, запытаўся Малахоўскі.

— Вушка, хай на яго, не мог прыладзіць,— спакойна адказаў Блажэвіч.

— Шнура хопіць?

— Хопіць...

Яны пачалі адпаўзаць да ручаіны. Заляглі ў лазовых кустах.

Хваляваліся. Дождж то надціхаў, то зноў лапатаў у голлі. Было зябка, мокра. Хуталіся ў каўняры. Хукалі на адубелыя рукі, каб сагрэцца. Хацелася курыць.

Тышкевіч успамінаў сваю першую засаду на шашы. Усё як бы паўтаралася, і было боязна, што і гэта пройдзе няўдачна. Недзе за горкай успыхнула ракета, і чорныя цені шпарка пабеглі па яркай віднаце. Потым недзе недалёка пачуліся галасы. Бубнелі двое. Тышкевіч прыгледзеўся і ўбачыў, як па насыпу ідуць людзі. «Ну, вось і ўсё. Прапала наша работа...» — падумаў ён.

Немцы гаварылі не моцна. Слоў было не разабраць. Зрэдку ў іх руках паблісківаў ліхтарык і тут жа гаснуў, нібы яго тушыў вецер.

Яны мінулі тое месца, дзе ляжаў снарад, нічога не заўважыўшы. За паваротам успыхнула яшчэ адна ракета. І тады Тышкевіч пачуў лёгкі гул зямлі. Аднекуль з усходу ішоў цягнік.

Ён паявіўся нечакана.

— Падрыхтавацца,— пачулася каманда.

За паравозам ішлі асветленыя вагоны. На шкле выразна былі відаць нейкія цені.

— Санітарны, здаецца,— пачуў Тышкевіч чыйсьці голас.

Паравоз ляцеў на снарад. Тышкевіч адчуў, як наструнілася цела, як моцна прыціскаецца яно да зямлі, чакаючы выбуху. Гулка аддаваўся ў вушах лязгат колаў, дробна дрыжала пад грудзямі зямля. «Раз, два, тры, чатыры, пяць...» — Тышкевіч чамусьці адлічваў у думках імгненні. Паравоз разварочваў вагоны на кругавіне, і цяпер ужо яны настырна лезлі ў вочы асветленымі вокнамі. У адным з іх прамільгнула высока ўзнятая ў белай гіпсавай павязцы рука.

Тышкевіч чамусьці збіўся лічыць і таму пачаў зноў спачатку: «Раз, два, тры...»

— Што там у цябе? — злосны насцярожаны бас Малахоўскага прагучаў на дзіва недарэчна ў мяккім перастуку колаў.

— Нічога.

Апошні вагон, гулка праляскатаўшы на стыках, свяціў у цемры чырвоным ліхтарыкам. Паволі атухаў дробны перастук колаў. А Тышкевіч усе яшчэ чакаў выбуху.

— Разява, тваю косць... Што там у цябе?..

— Санітарны ішоў, таварыш старшына,— чамусьці здзіўлена адказаў Блажэвіч.

— Ну і што?

— Дык жа там параненыя, Кузьма Васільевіч.

— Параненыя, дык і чорт з імі,— Малахоўскі стараўся стрымаць свой гнеўны, раз'ятраны бас.— Слізняк чортаў...

— Дык жа ўсё роўна я не на той каляі паставіў снарад...

— А чаго дражнішся.

Тышкевіч для сябе адзначыў, што Блажэвіч схлусіў, але ў думках пахваліў яго. «Няхай немцы не думаюць, што мы супраць параненых ваюем».

Яны чакалі яшчэ з гадзіну. Было горка, што Блажэвіч прапусціў эшалон, і радасна: яны не страцілі чалавечнасць.

Скрозь шапаценне дажджу зноў даляцеў далёкі гул, потым глухое сапенне паравоза, і ўжо недалёкі перастук колаў.

— Цяпер жа не праваронь, рыла,— сказаў Малахоўскі, падсоўваючыся да Блажэвіча.

— Будзь спок, не прапушчу.

Цягнік пыхкаў недзе побач, але яго не было відаць. Потым паявіўся на палатне чорны цень. Толькі наперадзе ў паравоза ледзь-ледзь свяцілася белая лямпачка, ды наверсе, над тэндэрам, зрэдку скакалі чырвоныя іскрынкі.

— Цягні ты! — загадаў Малахоўскі.

Блажэвіч ляжаў, не варушачыся. Потым неяк ускочыў, з усяе сілы рвануў на сябе шпагат. Тышкевіча асляпіла полымя. Ён бачыў, як паравоз, быццам наскочыўшы на перашкоду, уздыбіўся, падвярнуў колы і марудна пачаў падаць на бок. Усё патанула ў выбуху і лязгаце жалеза. Скрозь гэтую неразбярыху страшных гукаў прарваўся дзікі, нечалавечы крык. І адразу ў неба шуганула яркі, ружова-белы сноп агню. Ён асвятліў паляну, насып, цыстэрны, што падалі пад адхон, і людзей у кустах. Зрабілася светла, як днём.

23

Са страхі безупынку падалі ў лужу кроплі: «Цмок, цмок, цмок»... Зрэдку праз шчыліны ўрываўся ў прыбудоўку вецер, глуха шамацеў сенам.

Самарос хутаўся ў тоўстую ватную коўдру. Ляжаць яму абрыдла. Днём, калі было ціха (дажджы залілі каньшоўскія балоты, і немцы сюды не прыязджалі), Самарос вучыўся хадзіць. Кульгаў здорава, хоць нага ўжо не балела. Было крыху дзіўна, што ніхто не наведвае яго: забыліся, мабыць, чэрці!.. Самарос не крыўдаваў — ведаў цану ваеннага часу. І ўсё ж было нясцерпна адзінока.

Мікіта распытваў у Сцепаніды пра суседзяў. Хто? Адкуль? Жонка падоўгу расказвала, як ездзілі ў былы саўгас па каровы, як кралі бульбу, колькі ў каго дзяцей і што ўмее рабіць жонка. Больш нічога не ведала.

Самарос аднаго разу паслаў яе ў Каньшы па таго чалавека, у якога на пачатку акупацыі жыў Галай. Той прыйшоў і, здаецца, не здзівіўся, што ўбачыў Самароса.

— Шчаслівa вырабіўся, Мікіта Лявонавіч. Дзе гэта цябе шкуматнула?

— Было дзе,— неахвотна адказаў Мікіта.— Ну, як вы там з немцам ладзіце?

— Любоў у нас з ім такая: менш бачым — радуемся.

— Часта даводзіцца бачыць?

— Цяпер не. Рэчка разлілася, дык ні праехаць, ні прайсці. А як суха было, прыязджалі.

— Што людзі гавораць?

— Кожны сваё гне — не наслухаешся.

— А сам што думаеш?

Госць хаваў вочы, вытрымліваў паўзу. Самарос падумаў: «Мужык ён такі — ахіхла крыху, над галавой не капае, ну і не рыпаецца».

— Я табе так скажу, Мікіта Лявонавіч, ад размоў языкі распухлі. Баба што-небудзь збрэша, і — панеслася па вёсцы... Увечары тая ж баба пачуе сваю брахню, і ўжо сама верыць, што праўда. А немца, відаць, языком не спалохаеш...

— Яно так. Дык, мусіць жа, і яшчэ што прыхавана?

— Як табе сказаць. Наш брат запаслівы.

— Ну, а ў самога?

— Мне навошта...

— А калі спатрэбіцца?..

— Тады тое і будзе.

— Я цябе, Трахім Васільевіч, папрасіў бы пагаварыць з людзьмі.

— А мы што?.. Нагаварыліся... адзін аднаго ведаем.

— Усё ж сабрацца не шкодзіла б. Пагутарылі б, можа што і вырашылі б...

Трахім, здаецца, не адобрыў Мікітаву прапанову. Маўчаў. Самарос запытаўся:

— Ну, дык як? Шмат народу не трэба, а такіх, хто адданы.

— Слухаю я цябе і дзіўлюся,— Трахім паглядаў кудысьці ўбок.— Хіба ты яшчэ за сваё старшынства ў сельсавеце не нагаварыўся? Ну, што вы гэтага мужыка, як капрызную дзеўку, угаворваеце ды ўсё прыспешваеце, каб замуж ішла? Быццам мужык сам нічога не разумее...

Самарос ужо раскайваўся, што павёў размову. З мужыком па дабраму не зговорышся. Яго, чорта, пакуль не прыцісне́ш, усё будзе ўпарціцца. Спакваля паспрабаваў адступіць.

— Не хочаш, ніхто цябе жывасілам не цягне,— пачаў ён.— Я к таму сказаў, што немец — вораг, і ўсе, каму наша радзіма дарагая, мусяць змагацца за яе незалежнасць. Мы гэтую Савецкую Расію ў крывавых баях з контррэвалюцыяй адстаялі, і селянін першы выйграў ад гэтай перамогі.

— А я нічога супраць і не маю. А толькі ніхто табе не скажа, што рабіць...

— Зброю ў рукі браць трэба. Лясы вялікія...

Трахім крута павярнуўся да Самароса.

— Ваяваць... ваяваць. Вунь з Веляшковіч паваявалі і — вярнуліся...

У Самароса перад вачыма яркія кругі. Галаву павяло, як ад шклянкі спірту. Трахім, мабыць, заўважыў штосьці надобрае, змоўк.

— Ну і што яны?..— адзервянелым голасам спытаў Самарос.

— А нічога... Прыйшлі і ўсё.
— А немцы?..
— Што немцы... Немцам тыя замінаюць, што ў лесе, а хто прыйшоў, той не страшны. А ты кажаш — ваяваць!.. Зіма, Мікіта Лявонавіч, на носе. Дзе ты ў тым лесе ўседзіш?..
«А дзе ж Тышкевіч? — думаў Самарос.— Ён дзе?»
Ён ужо няўважліва слухаў Трахіма. Штосьці трывожыла яго, прыгнятала. «Ах, ліха на яе,— нага! Ды дзе ты атрад знойдзеш?»
Трахім пайшоў. Сотні думак апанавалі Самароса. І ніводнай светлай.
Сцепаніда бразгала начыннем, сабірала абедаць. Дзеці ўжо сядзелі за сталом, стукалі лыжкамі.
— Ідзі ўжо,— Сцепаніда падсунула табурэтку да стала, чакала, пакуль Мікіта сядзе, павяла атаку: — Ты от што, Мікіта, з'ездзі ў валасць. Так і так, скажы, вярнуўся. Спакайней будзе.
— Жыўцом я ім не здамся,— упарта сказаў Самарос.
— Ну, тады я сама схаджу.
— І табе не дазволю. Пакуль мяне не чапаюць, бо не ведаюць. Думаеш, Самароса памілуюць?
— А што ты ім зрабіў?..— здзівілася Сцепаніда.
...Ноччу ў яе забалеў зуб. А раніцай яна ўзяла пляшку першаку, масла, пайшла ў валасную бальніцу.
Самарос застаўся адзін са сваімі думкамі. Сядзеў у хаце, пазіраючы праз акно, як лупцуе дождж вязкую, чорную гразь, як ганяе ў кар'ерах ваду парыўны вецер.
Яго позірк спыніўся на затуленай шэрай постаці, што прабіралася па балоту. Было ў ёй штосьці знаёмае, блізкае. Прыгледзеўся—Прусава. Узрадавана выбег на двор. Не заўважаючы дажджу, чакаў. Адчуваў, што Вера даражэй яму за Сцепаніду.
Прусава, не спяшаючыся, распранулася. Дзеці здзіўлена паглядалі на яе, не разумеючы, адкуль яна паявілася. Самарос павёў яе ў пакой, шчыльна зачыніў дзверы.
— Ну як, сустракалася з кім-небудзь?
Прусава закрыла твар рукамі, згорбілася, прыгнулася да каленяў.
— Не магу я, не магу...
Самарос абняў яе за плечы, як умеў, супакойваў. Ад жаласці балела сэрца. Ведаў, калі ўжо заплакала Вера, дык, мусіць, давялося не соладка.
У размове незаўважна бег час. Абое адводзілі душу шчырай гаворкай. У ёй забываліся ўсе нягоды. Ці мала даводзілася ім прыязджаць калісьці ў сельсавет без дапамогі. І тады, бывала, сядзелі да раніцы, прымерваліся, раіліся, а назаўтра зноў кідаліся ў атаку за новае жыццё. Ну што ж, не заўсёды на вялікім шляху поспехі, бываюць і паражэнні, і часовыя адступленні. Губляцца няма чаго...
Дзверы некалькі разоў адчыняліся, і хтосьці з дзяцей заглядаў у пакойчык. Самарос адмахваўся: пачакайце.
Ён быў зноў замахаў рукамі, каб не перашкаджалі. На парозе стаяла Сцепаніда. Ён убачыў яе барвовыя шчокі, гнеўныя вочы і зразумеў, што зараз штосьці здарыцца. Сцепаніда гулка ляпнула дзвярыма, паклікала з кухні:
— Самарос, хадзі сюды!
— Ты, Вера, пачакай, я зараз,— зашаптаў Самарос.— З бальніцы прыйшла, мабыць, не ў гуморы.
Калі ён выйшаў на кухню, дык пачуў, як Волечка казала маці: «...а тата яе абнімаў, чэснае слова».

Сцепаніда ўпёрлася рукамі ў мясістыя клубы, шырока расставіла пад кароткай спадніцай тоўстыя ногі. Закрычала, каб пачула Прусава:
— От што, міленькі, каб гэтай сцервы ў маёй хаце не было! Раз і назаўсёды кажу! Паявіцца — сама немцам заяўлю!..
— Цішэй ты! Ашалела!..— ён схапіў яе за рукі і толькі цяпер зразумеў, што яна п'яная.
«А што, яна ўсё можа... яна на ўсё здольная...» — падумаў ён.

24

Макар Сідаронак ляжаў на жываце, унурыўшы галаву ў падушку. Аднаго разу, калі нікога не было ў хаце, Макар падышоў да шафы з вялікім люстэркам на ўсе дзверцы, спусціў штаны, падняў кашулю і доўга ўглядаўся ў чырвона-сінія рубцы на целе: дзесяць надутых крывавых пісягоў, як агідныя змеі. Макар заскрыгатаў зубамі не ад болю, ад сораму, успамінаючы ганебную экзекуцыю.
Сек яго канчуром кабеля Сямён Агрызка. Біў не моцна, але ўсё ж рассек скуру, і цяпер на тых месцах выраслі чорныя, крывавыя струпы. Гэтакія ж чорныя струпы, здавалася, былі і на Макаравым сэрцы. Яно ныла нячутым дасюль болем. Было да слёз крыўдна, што білі яго свае, з усмешкай і несхаванай цікавасцю сачылі за тым, як ён, падняўшыся на ногі і крывячыся, дрыжачымі рукамі зашпільвае гузікі. Назаўтра, калі Макар прачнуўся, дык адчуў, што кашуля прыліпла да цела. Ён ірвануў яе, рыкнуў ад гарачага вострага болю. Адразу ж прыбег Агрызка, п'яны, з чырвонымі, ашалелымі вачыма.
— Выпі, брат, яшчэ,— параіў ён. А калі Макар адмовіўся, сказаў: — Вам яшчэ, лічы, пашанцавала. Сташэўскі выручыў. Каб перадаў немцам, дык парылі б вы ў зямлі косці. А зад, ён жывучы, зарасце. Ды і біў я цябе, шкадуючы. Забуцьку, таго на горкае яблыка змясілі. Хадзем да нас, вып'ем, і на ўсё забудзеш, толькі злосці прыбавіцца. Забуцька вунь п'е ды зубамі скрыгоча. «Цяпер, кажа, камуністаў жыўцом буду рэзаць».
Макар тады змоўчаў. Папрасіў, каб адвезлі дамоў. Сташэўскі доўга не згаджаўся, паказваў сваю начальніцкую моц і бацькоўскую заклапочанасць Макаравым здароўем. Нарэшце здаўся. Аднекуль прывялі маладзенькую фельчарку. Яна ахнула, пабачыўшы крывава-сінія рубцы на целе.
— Божа, хто яго так? Немцы?..
Сташэўскі, закаціўшы пад лоб вочы, зашыпеў на фельчарку:
— Ц-с-с, дурная, што ты кажаш! Бандыты яго спаласавалі. Каб не паспелі, дык на смерць засеклі б. Ды глядзі, дарагая, маўчы. Ні гуку, што бачыла.
Макару было няёмка спускаць штаны перад гэтай мілай, перапалоханай дзяўчынай. І яшчэ цяпер, успамінаючы ўсё да малейшых драбніц, Макар згараў ад сораму.
Лежачы на ложку, яму прыемна было ўспамінаць свае дзіцячыя бесклапотныя гады. Усё далейшае жыццё, дарэшты скрамсанае нягодамі, здавалася дурным, вартым жалю сном. Як бы і не жыў, а калі і жыў, дык невядома навошта.
Тады, дамагаючыся, каб яго адвезлі дамоў, Макар спадзяваўся, што прыбяжыць Ядвіся, пашкадуе. На большае ён не разлічваў, ведаў, што Ядвіся не любіла яго ніколі, а толькі шкадавала. Але здарылася так, што на другі ці на трэці дзень Ядвіся знікла, звёўшы з сабой

Сабінку. Сумную вестку прынесла Макарава маці, доўга плакала, выціраючы вочы падалом спадніцы. І Макар раптам адчуў, што ён застаўся адзін на свеце. Радаваўся тады, калі вырваўся з турмы на волю, а воля гэтая аказалася горшай за камеру-адзіночку.

У сенцах пачуліся галасы. Макар павярнуў галаву, убачыў, як бачком праціснулася ў хату старэнькая, поснатварая бабулька. З парога перахрысцілася на абразы, сказала вясёлым голасам:

— З намі Хрыстос ныне і прысна і ва векі...

За незнаёмай бабулькай стаяла маці, сашчапіўшы рукі на грудзях. Макар з цікавасцю пазіраў на старую. У яе абліччы было нешта такое, што выклікала прыхільнасць.

— Дык гэта і ёсць твой сынок? — запытала яна ў маці.— Харошы чалавек, па вачах відаць, што спакойны і душа ў яго анёльская. Вочы, мая ты любая, як вада ў крыніцы. У іх усё відаць.

Маці запаліла грубку, напарыла нейкіх траў, і бабуля доўга абмывала настоем цела, потым захутала Макара ў мокрыя анучкі. Ад таго, ці не, але Макар хутка падняўся на ногі.

Праз тыдзень ён пайшоў у Зебрына, маленькую, закінутую ў лесе над возерам вёсачку. Першы снег ужо ляжаў на зямлі, балюча рэзаў вочы яркім сіняватым святлом. Ачышчанае ад хмар неба з халодным сонцам над лесам, было бясконца высокае і празрыстае, як у раннюю восень. Лёгкі мароз апякаў шчокі, дыхалася нязвычна лёгка, а шырокі прастор поля, чыстага, нібы прыбранага да свята, абуджаў былую прагу жыць.

З таго дня Макар улёг у частыя маленні, шукаў у іх забыцця ад тлумнай несправядлівасці, што насцігала яго ў апошнія гады. Слухаў пропаведзі нейкіх незнаёмых людзей, што паяўляліся на дзень-два ў Зебрыне і знікалі. Гаварылі прапаведнікі прыгожа і, думалася Макару, чыстай вады праўду. «Каб усе людзі на зямлі,—думаў ён,—паверылі ў бога, палюбілі бліжніх сваіх, як сябе, не было б на свеце гора».

Аднойчы ён ішоў з Зебрына ў тым урачыста-святочным настроі, які звычайна валодаў ім пасля гарачых і шчодрых малітваў. Рэдзенькі снег церушыўся з неба, пасыпаючы дарогу лёгкім белым пухам. На захадзе скрозь негустую плянёнку смугі выяснівала неба. Там, на самым даляглядзе, снег выдаваў ружовым, ярка гарэў у сонечных промнях. Макар упершыню за гэты год адчуваў спакойную прыгажосць прыроды.

Дзікі крык і рогат абудзілі яго. Ён паспешліва саскочыў у снег. Убачыў перад сабой задыханую конскую храпу, распісны вазок і нейкіх п'яных, крыклівых людзей. У наступнае імгненне ён пазнаў іх.

— Ура! Хлопцы, вось ён! А мы яго, чорта, шукаем...

Забуцька саскочыў з вазка, абхапіў Макара дужымі, як клешчы, рукамі.

— Хрэснічак мой, сукін сын, дзе цябе чэрці носяць?

Макар хацеў вызваліцца з тугіх абдымкаў і не мог. З вазка саскочыў Агрызка і таксама палез абдымацца.

— Мне дамоў трэба,— збянтэжана казаў Макар, па шчырасці трохі ўзрадаваны сустрэчай.

Злавацца цяпер было грэшна. Закон ёсць закон, а згодна яго, трэба дараваць абразы нават ворагам. Забуцька цягнуў Макара ў вазок, нешта лапатаў п'яным, непаслухмяным языком. І Макар здаўся.

Гасцявалі яны на хутары. Гаспадар — рухавы, жулікаваты старавер, з густой шырокай барадой — частаваў па-царску, паставіўшы на стол адразу вядро самагонкі. Макар паспрабаваў адмовіцца, панура растлумачыўшы паліцэйскім:

— Мне, браткі, вера цяпер не дазваляе за губу класці.

Забуцька рагатаў, палічыўшы Макараву адгаворку за жарт. Гаспадар жа, мабыць, прыняў Сідаронкавы словы за праўду. Абняўшы Макара, ён пераконваў яго горача і ўмела:

— Вера-та адна ў нас, Хрыстова. А Хрыстос-та, бог наш, сам піў у Кане Галілейскай. Апяць жа прычасце-та віно і хлеб, бо сказана ў пісанні божым: віно — кроў мая, хлеб — цела маё...

Макар слухаў гаспадара і дзівіўся: як ні павярні святое пісанне — усё апраўдаеш. Падумаў і пагнаў шклянку за шклянкай упоравень з другімі.

Ачнуўся ён з цяжкай галавой. Нібы праз туман, прыпамінаў учарашнюю пагулянку, ярасную спрэчку з гаспадаром аб рэлігіі, нейкую нагламатую дзеўку, што ўсё лезла цалавацца, дзікую страляніну ў лесе па Агрызкавай шапцы, ашалелую скачку на конях, цьмяны агонь ліхтара і лямант чалавека, якога біў Забуцька.

Ён ляжаў на саломе ў паліцэйскім пакоі. Побач спалі астатнія. У кутку стаялі вінтоўкі, і нехта стагнаў за дзвярыма. Макар напіўся з вядра смярдзючай вады. Галава пачала балець яшчэ горш. Паспрабаваў разбудзіць Агрызку, але той быў у самым сне. Тады Макар адамкнуў дзверы, заглянуў у шэрую, непрыветлівую бакоўку, дзе калісьці правёў першую сваю ноч у паліцыі. Аброслы, каструбаваты чалавек ускочыў на ногі, спалохана забіўся ў кут.

— Хто будзеш? — запытаўся Макар.

— Палонны я, акружэнец.

Макар адступіў на крок у калідор, загадаў:

— Матай адсюль і не азірайся.

Чалавек порстка прабег міма яго. Макар заўважыў толькі чорны гузак пад вокам і тоўстую рассечаную губу. «Цяпер і мне пара зматвацца»,— падумаў ён, раптам цвёрда вырашыўшы, што заставацца тут небяспечна.

Дзён сем Макара хавала ў склепе пад хатай тая бабуля, што прыходзіла да яго ў Цішкаўку. Макар нікому не казаў, чаго ён хаваецца. І бабка Домна не пыталася. За гэтыя дні Макар аброс густой рыжай барадой. Зрэдку хадзіў на маленні, адмольваў нядаўні п'яны грэх. Разы два наведвалася маці, расказвала, што прыязджаў Забуцька, шукаў Макара, пагражаў, што павесіць, калі зловіць.

Макар цяпер жыў, як у сне. Седзячы ў склепе, чытаў евангелле, шукаў у ім адказ на кожны свой крок.

Аднаго разу старая Домна паклікала яго ў хату. Ён вылез, здзівіўшыся, што цяпер дзень і няяркае сонца квола ломіцца на тоўстай наледзі вокан. У парозе сядзела павязаная вялізнай хусткай жанчына.

— От, сынок, што мы тут парашылі... Трэба табе падалей адсюль схавацца. Сястра Усціння — адзінокая, і ты, можна сказаць, бабыль. Там табе спакайней будзе. Прыглядзьцеся адно да аднаго, ды і з богам жывіце.

Макар маўчаў. Разумеў, што тут яму і сапраўды заставацца небяспечна. Але не хацелася і пакідаць родныя мясціны, ісці ў свет з гэтай маўклівай, незнаёмай жанчынай.

— Ды ты чаго маўчыш, як пень яловы? — запыталася Домна.

— Я, цётка, жанаты,— сказаў Макар.

Домна замахала рукамі:

— Авой, жанаты!.. Дзе яна ў цябе тая жонка? Ды я і не сватаю цябе... Самі рашайце. А толькі і хаваць цябе не магу.

«Я, як ліст у полі,— падумаў Макар,— гоніць вецер, а куды прынясе, ніхто не ведае. Давядзецца ісці...»

Яны пайшлі: жанчына наперадзе, Макар за ёю. Абміналі вёскі, прабіраліся незнаёмымі Макару прасёлкавымі дарогамі. Жанчына маўчала, і Сідаронак быў рады гэтаму. Надакучыла чалавечая балбатня, адпачыць бы ад яе ў цішыні, далёка ад гэтага калгатнога свету. Людзі так многа гавораць, быццам хочуць схаваць за словамі сваю бездапаможнасць перад усемагутным рокам, ад якога нідзе не схаваешся.

Позна ўночы яны падышлі да невялікай вёскі. Малады месяц сеяў над хатамі сінявата-бледнае святло, і шэсць пакрыўленых хацін у прысадах вербаў здаліся закінутым, дзіўным кутком. На звонкія ў марознай цішы крокі недзе нясмела, з ленаватай хрыпатой азваўся сабака.

— Ну, вось мы і дома,— сказала Усцінння ўпершыню за ўвесь дзень.

Яна паднялася па вузкай пратаптанай пад гарой сцежцы на самы верх рова. Тут, на выступе, як стрыжова гняздо, ляпілася хата на два акны пад чатырохскатнай саламянай страхой. Кволы агеньчык прабіваўся скрозь замураванае марозам акно на двор, здавалася, у ім адбіваецца няяркае месячнае святло.

Дзверы адчыніла круглатварая з распушчанымі валасамі дзеўка.

— Дай перакусіць чаго, Адарка,— загадала Усцінння.

Яна скінула з галавы хустку, уздзетыя адна на адну дзве світкі і раптам прадстала перад здзіўленым Сідаронкам маладой і даволі прывабнай кабетай, абязвечанай толькі чырвона-сіняй барадаўкавай плямай на твары.

Адарка завіхалася ля печы, раз-пораз пазіраючы на Макара чорнымі, звар'яцелымі і нейкімі ўдзячнымі вачыма.

— Цяпер можаш ісці,— сказала Усцінння, калі дзеўка паставіла вячэру на стол. Дадала, калі Адарка выйшла: — Напалохалі яе ў дзяцінстве, во і пакутуе, бедная... Ну, садзіся за стол.

Пад печкай звонка крычаў цвыркун, абуджаючы няўтульную цішыню хаты. Усё тут было нязвычна для Макара: і беднае ўбранства хаты, і маленькія, падслепаватыя вокны, і ложак, засланы пярэстай са шматкоў паркалю коўдрай, і вялізная печка з выступамі і мноствам пячурак, і напісаныя чырвонай і чорнай фарбай евангельскія прытчы, і тоўстыя лаўкі ля сцен.

Усцінння старалася сядзець так, каб Макар не бачыў яе знявечанай шчакі. І ён стараўся не глядзець на яе. Многа пабачыў за свой нядоўгі век розных калецтваў, але гэта найбольш за іншыя выклікала агіду. Здавалася, прыліпла да твару жанчыны вялікая брыдкая жаба.

Пасля вячэры Макар разуўся, скінуў пінжак і палез на печ. Грэў адубелыя косці, слухаў, як паходжвае па хаце Усцінння, мякка, амаль нячутна.

Ён чуў, як Усцінння патушыла лямпу, чамусьці прыслухоўваўся да яе крокаў і не мог злавіць іх. Было глуха і цёмна, хоць выкалі вока. Потым ён пачуў яе дыханне. Усцінння сядзела недзе побач, далятаў лёгкі шолах плацця.

— Замёрзла зусім,— пачуў Макар з цемры яе голас.— Пасунься крыху..

Ён адсунуўся да самага коміна. Ляжаў, стомлены дарогай. Нават гарачае жаночае цела не будзіла ў ім якіх-небудзь адчуванняў.

— Так і будзем ляжаць? — насмешліва спытала яна, разбудзіўшы задрамаўшага Макара.

Макар раптам успомніў чорную статную цыганку, спалохаўся: — «Ці не падвох які?»

— Грэх жа...

Яна засмяялася, абхапіла Макара за шыю.

— Сам знаеш: не саграшыш — не пакаешся, не пакаешся — не ўратуешся.

25

Пяць чалавек, апранутыя ў ватоўкі і паношаныя шынялі, завіхаліся ля моста на старым кацярынінскім шляху. Збоч дарогі весела патрэсквала вогнішча. Сіні дымок слаўся над кустамі, не адважваючыся падняцца ў захмаранае неба. Ля кастра панурыўся конь, запрэжаны ў калёсы. На возе двое курылі з люлькі самасад. На дарозе ля моста тупаў падкаванымі ботамі немец, але да кастра не ішоў.

З раніцы шаша пустуе. Як кінуць вокам, белае роўнае палатно. Першы снег прыкрыў з ночы брук, і ні адна машына яшчэ не пракла па ім следу.

Рабочыя правяць мост. У ранішняй цішы чуваць шоргат піл і звонкі перастук сякер. Але людзі працуюць неахвоча. Работа пасоўваецца павольна.

Пасля снядання пачынаюць ісці машыны, нягуста, найбольш цугам, гружаныя нейкімі скрынямі, цюкамі з сенам, бочкамі гаручага. Перад мостам машыны спыняюцца. Высокі хударлявы немец, блытаючы нямецкія словы з рускімі, загадвае пакласці ў пралом неабчэсаныя яшчэ бярвенні. Лаецца, што рабочыя працуюць ленавата, падганяе іх крыкам.

Мужчыны, не спяшаючыся, робяць сваю справу.

Машыны, асцярожна намацваючы коламі насціл, перабіраюцца на другі бок. Тады мужчыны зноў выцягваюць бярвенне.

Праз пралом у мосце відаць па́лі і чорная вада. Немец спыняецца над ім, доўга глядзіць у павольную плынь ракі і высоўвае язык, дражніць свой няўклюдны адбітак. Зноў паяўляюцца машыны, і зноў мужчыны цягнуць бярвенне, засціляюць пралом у мосце.

Нейкі час шаша пустуе. Мужчыны круцяць цыгаркі, насмешліва пазіраюць на немца, які тупае азяблымі нагамі. Той дастае з кішэні памяты пачак цыгарэт, не зважаючы на кплівыя ўсмешкі, хукае на нягнуткія пальцы.

Запальнічка не загараецца, і нехта з рабочых кліча немца:

— Пан, пан, хадзі прыкуры ад папяроскі!..

Немец усё шоргае і шоргае колцам запальнічкі, з-пад яго густа ляцяць пыркі, але кнот не загараецца. Нечакана немец хавае запальнічку, выплёўвае так і непрыкураную папяросу:

— Работаць!..— крычыць ён.

Мужчыны спакваля бяруцца за сякеры. Азіраюцца. На ўзгорку паяўляюцца дзве легкавыя машыны і порстка ныраюць уніз.

Немец становіцца на абочыну. Мужчыны жвава цюкаюць сякерамі, азіраюцца на немца. Той стаіць, выпучыўшы грудзі, рукі моцна сціскаюць аўтамат.

Адна за адной машыны ўзлятаюць на пагорак перад спускам у даліну, лятуць на мост, не збаўляючы хуткасці.

Немец уздымае руку. Рыпяць тармазы. Колы пакідаюць за сабой выслізганы па бруку след. Афіцэрская шапка вытыркаецца з машыны.

— Вас іст гі-ір? — пытаецца афіцэр.

Немец, выцягнуўшыся ў струнку, дакладвае, што сяляне рамантуюць мост па загаду обер-лейтэнанта Кранцбюлера, і тут жа ашалела крычыць на мужчын, каб хутчэй зрабілі насціл. Тыя спяшаюцца, мітусяцца. Наглядчык падганяе іх. Першае бервяно кладзецца на бэлькі без прыгод. Немец зноў бяжыць да машын, каб дакласці, што паны афіцэры хутка паедуць. А на мосце тым часам затор. Слабаваты рабочы не ўтрымлівае канец бервяна, і яно падае ў ваду, задзіраецца ўгору, як свечка. Наглядчык зноў крычыць, лаецца. Нецярплівы афіцэр вылазіць з машыны. За ім астатнія. Яны закурваюць, пазіраюць, як выцягваюць бервяно з вады. Да немцаў падыходзіць барадаты, здаровы чалавек.

— Пан, цыгарэтку, біттэ айн цыгарэтку.

Немцы прыглядаюцца да яго, смяюцца.

— О, сапраўдны рускі мужык,— кажа адзін.

— Гэта, паны, партызан,— рагоча другі немец.— Тып, які рэдка сустрэнеш. Пачакайце, я яго сфатаграфую. Дайце яму ў руку сякеру.

Наглядчык загадвае ўзяць сякеру. Чалавек ахвотна становіцца на краі канавы, трымаючы ў руках калун, старанна пазіруе. Мякка пстрыкае затвор і адразу ж гучыць спакойны голас:

— Гэндэ гох!

Афіцэр хапаецца за парабелум, не разумеючы яшчэ, пажартаваў хто ці ўсур'ёз загадвае падняць рукі. Аўтамат немца-наглядчыка трымае афіцэраў на мушцы. З-пад моста і ад павозкі бягуць людзі з рускімі паўаўтаматамі наперавес.

— Іваноў, адбяры зброю!..— загадвае ахоўнік барадатаму.

Дзіўна, але немцы не супраціўляюцца. Іх абяззбройваюць, туга вяжуць вяроўкі, запіхваюць у машыны. Усё адбываецца імкліва. Гэтак жа імкліва людзі кладуць насціл. У машыны садзяцца двое, астатнія бягуць да павозкі.

Машыны імчаць спачатку па шашы, потым зварочваюць на дарогу. За лесам, у торфапасёлку спыняюцца. Пасёлак пустуе. У двух уцалелых бараках няма ні вокан, ні дзвярэй.

Афіцэраў зацягваюць у барак, а машыны гоняць далей, туды, дзе даўнія выпрацоўкі і глыбокія, як азёры, старыя кар'еры. Адну за другой іх топяць у кар'ерах. Глуха плюхаецца вада.

Немцам нарэшце развязваюць рукі. Яны стаяць, спалатнелыя ад страху, але самаўпэўненыя і знешне спакойныя. Толькі адзін з іх трасецца, як у ліхаманцы. На кончыку яго пабялелага носа вісіць празрыстая кропелька і таксама дрыжыць, гатовая вось-вось сарвацца.

— Хто вы і што вам трэба? — пытаецца адзін з афіцэраў у таго, што іграў ролю наглядчыка.— Вы немец? Дык што за ідыёцкія жарты! Я абяцаю дараваць вам жыццё... Усім...

Былы ахоўнік смяецца.

— Вы памыляецеся, пан афіцэр, я рускі.— Гэта Чабаноўскі. — І партызан, як вы, мабыць, ужо здагадваецеся.

Чабаноўскі гаворыць спакойна, назіраючы, якое ўражанне зрабіла на немцаў прызнанне.

— Ты бандыт! — закрычаў афіцэр.— Вы свіныя падонкі! Я — Дэрліндэр! За нашу смерць вас будуць рэзаць, паліць вёскі!

Капітан узяў Дэрліндэра за плячо, дагодліва ўсміхнуўся Чабаноўскаму.

— Дэрліндэр, вы ж не ў гестапа. Толькі шкодзіце сабе і нам.— Потым звярнуўся да Чабаноўскага.— Я салдат, як, спадзяюся, і вы. Таму прашу адправіць мяне ў палон, як і належыць афіцэру, што трапляе ў рукі непрыяцеля. Вайна павінна весціся па строгіх правілах. Думаю, вам гэта вядома.

Чабаноўскі кіпеў ад гневу, стрымліваў сябе намаганнем той волі, якая заўсёды давала яму перавагу над іншымі.

— Што ён кажа? — не вытрымаў нудных, незразумелых перагавораў Каршукоў.

— Кажа, што ваюем не па правілах. А вунь той, што па-ваўчынаму скаліць зубы, пагражае нам смерцю. Відаць, чын нейкі з гестапа... Дэрліндэр.

— Браточкі, гэта ж той, што паліў Рассекі!..— Уладак, дваюрадны брат Ядвісі, кляцнуў затворам. Каршукоў адштурхнуў яго.

— Шуму нарабіць хочаш? Іх вось, як гадаў, трэба...

У руках Каршукова шырокі, вінтовачны кінжал. Цыбата перастаўляючы нягнуткія ногі, Станіслаў Цітавіч зрабіў чатыры крокі, сіпата загадаў:

— Скідай адзежу, сволач, фашысцкая гадзіна!..

Дэрліндэр не разумеў, што ад яго хочуць. Ён адступаў задам, крывавымі вачыма цікуючы за Каршуковым.

— Загадана зняць вопратку,— пераклаў яму Чабаноўскі.

— Ніколі!..— Дэрліндэр пастараўся трымацца незалежна.

Каршукоў, лоўка перакінуўшы кінжал у левую руку, з усяго маху ўдарыў афіцэра кулаком у твар. Потым, калі ён упаў на падлогу, пачаў біць.

— За сябе... За Рассекі... За Галая...

Яго адцягнулі. Немцы спалохана пазіралі на Каршукова. У вачах асуджанасць, страх. Толькі капітан яшчэ трымаў такі-сякі спакой.

— Я прашу, калі ўжо даводзіцца памерці, расстраляць мяне, як салдата...

Чабаноўскі жорстка прыжмурыў вочы, адсек апошні намер вымаліць жыццё:

— Перад кім вы гуляеце ў прыстойнасць, гауптман? Вы — што паліце нашы вёскі і забіваеце людзей?.. Якія з вас салдаты?.. Разбойнікі з вялікай дарогі...

...Калі ўсё было кончана, Чабаноўскі выцер шапкай твар:

— Вады б цяпер... Моташна...— і, памаўчаўшы, дадаў: — Ніколі не думаў, што забіваць так страшна... А яны ж кожны дзень забіваюць... Звар'яцець можна.

Дзён сем каршукоўцы адлежваліся на забалоцкіх хутарах. Прыслухоўваліся да размоў: мо пачуюць што-небудзь пра дыверсію на шашы? Усё канула, як у раку камень. Нават немцы не падавалі выгляду, што зніклі афіцэры.

Каршукоў з Чабаноўскім жылі ў Ядвісінай цёткі. Больш зручнага месца ў Забалоцці не было. Адразу за агародамі густы малады ельнік, а за ім балота і бор. Да Уладака часта збіралася моладзь, і Каршукоў з Чабаноўскім маглі без перашкоды сустракацца са сваімі людзьмі.

Быў адліжны, сываваты дзень. Лёгкі шэрань вісеў у паветры, асядаючы на дрэва інеем. У старой хаце было холадна, хоць цётка з раніцы прынесла чыгун жару. Усе трое,— Каршукоў, Ядвіся і Чабаноўскі,— апранутыя па-зімняму, грэліся ля чыгуна.

— Думаю ў горад заўтра пайсці,— нечакана сказаў Каршукоў.

Чабаноўскі адарваў позірк ад белаватага попелу, што асядаў на вуголлі, не адказаў. Затое Ядвіся ўсхадзілася не на жарт.

— Не пушчу, чуеш, не пушчу. Што ж вы, Аляксандр Нікіфаравіч, маўчыцё? Скажыце, каб не хадзіў... Вас ён паслухае...

Чабаноўскі пахлопваў далонямі аб гарачы чыгун, здзівіў Ядвісю адказам:

— Я і сам над гэтым падумваю...

— Аляксандр Нікіфаравіч,— у голасе Ядвісі дакор,— яго ж там адразу пазнаюць...

— Памаўчы, Ядзя,— перапыніў яе Каршукоў.— Значыць, ухваляеш?

— Гледзячы чаго ісці...— загадкава адказаў Чабаноўскі.

— Выйдзі на хвілінку, Ядзя...

Ядвіся неахвотна паднялася. У вачах просьба — не пускаць Каршукова ў горад. Марудна ішла да дзвярэй, нібы штосьці хацела сказаць, прыпынілася на парозе.

— Ну, дык што задумаў? Выкладвай...

Каршукоў прыгорбіўся, пачаў гаварыць ціха, але цвёрда, як пра штосьці даўно вырашанае.

— Разумееш, Аляксандр Нікіфаравіч, пячэ мяне адна думка,— спакаю не дае. Вылюдак той, Сухарэўскі, не адпомшчаны ходзіць... Пакуль ён жывы, няма мне на свеце месца. Усё за гэты час перадумаў, а як ні круці—адзін ён ва ўсім вінаваты... Па яго ўказцы мяне немцы забралі. Вось і падумаў... Ды ты што? Супраць?

Чабаноўскі зноў пагрэў рукі.

— Зябнуць, хай на іх... А да вайны ўсю зіму без пальчатак хадзіў.

— Значыць, не ўхваляеш... А я інакш не магу...

— Я разумею. Але думаў, што ў цябе шырэйшы размах... Нам, Станіслаў Цітавіч, трэба партыйнае падполле шукаць. Без яго мы нішто.

— Думаеш лёгка яго знайсці? Ды і ці ёсць яно?..

— Абавязкова павінна быць. Сухарэўскі ад расплаты не ўцячэ. Тваё жыццё даражэй за такую рызыку. А вось калі сувязі ўстановім... Гэта вельмі важна, Станіслаў Цітавіч.

— А я не адмаўляю...

— Ёсць у мяне два варыянты. Давай параімся. Дамовімся, пачнем дзейнічаць.

— Ну што ж, расказвай...

26

На Плёсах па калена снегу. Праз голы бярэзнік добра відаць пахарашэўшая пад снежным покрывам хаціна. Дзверы наросхліст. Тышкевіч ніяк не мог успомніць, зачыняў ён тады дзверы ці не. Калі зачыняў, дык хтосьці тут пабываў...

Асцярожна, у адзін след, ішлі палянай. Няяркае сонца адбівала на ёй празрыстыя фіялетавыя цені. Пад нагамі рыпеў снег. На дрэвах цінькалі сініцы. Недзе справа, на сасне з сухім верхам, стукаў дзяцел.

У хаціне поўна снегу. Накрыж перакрэсленая аконнай рамай, ляжала на падлозе жоўтая сонечная пляма.

Тышкевіч, зайшоўшы ў хаціну, пашукаў за вушаком. Пуста... Значыць, нікога не было. А па часе — павінны прыйсці або пакінуць аб сабе вестку...

— Заходзьце, хлопцы!.. Хоць не шыкоўна, але жыць можна.

Высокі Малахоўскі прыгнуўся на парозе нізкіх дзвярэй, ваўкавата азірнуўся.

— Тут я ўсю столь вушанкай вытру.

— Пока снег убрать надо,— адгукнуўся Варачкін.

Ад мінулай начоўкі засталіся дровы, небагата, але сухія. Пакуль Дайка распальваў нізенькую, без коміна, печку, вымелі падлогу, пазатыкалі саломай шчыліны. Дым выядаў вочы, выганяў на двор. Ён сачыўся праз шчыліны, паволі плыў угору, таяў.

— Давядзецца прабірацца на Лісіныя Ямы,— сказаў Тышкевіч.

— Ці далёка яны?

— К вечару будзем. Штосьці мне не падабаецца тутэйшая бязлюднасць. Траіх пакінем... Раптам хто прыйдзе, дык каб не блукаў дарма...

Абедалі на двары. Ламалі рукамі замёрзлы хлеб. На снег сыпаліся крошкі. Аднекуль з дрэў, звонка ціўкнуўшы, апусцілася на куст стайка сініц. Аркадзь Дайка сыпануў жменю крошак. Сініцы спалохана ўспырхнулі, потым зноў абселі куст. Смялейшыя на ляту падбіралі з зямлі хлеб.

— Ну што ж, час і ў дарогу...— сказаў Тышкевіч.

Пяцёра чалавек, стараючыся не азірацца, пацІху пайшлі пракладваць след на Лісіныя Ямы. Наперадзе зморана крочыў Тышкевіч.

Цяпер, сярод аціхлага, як бы соннага, лесу, чамусьці зноў прыгадваліся апошнія дні ў Хацямле. І нейкая трывога агортвала душу.

Дорага абышоўся той эшалон. Праз два дні наляцеў на суседнюю з Хацямлёй вёсачку карны атрад. Дзесяць чалавек былі схоплены як заложнікі, а хаты спалены. І таму, што сярод заложнікаў не было нікога вінаватага, і таму, што іх, напэўна ж, расстраляюць, у Тышкевіча ныла сэрца. Ведаў, што выйсця не было, а ўсё роўна пагана на душы...

Ноччу, перамагаючы нечалавечую стому і сон, Тышкевіч пайшоў да Самароса.

На ахмараным радабодзем небе партызаніў месяц-поўня. Выскокваў з-за ўтульных хмарак, паспешліва перабягаў голае, як стол, неба і зноў узрадавана хаваўся ў хмарах.

Па сіняму-сіняму снегу крадком падарожнічалі цені, невыразныя, як здані. Усё на свеце, здавалася, хаваецца ад вачэй, баіцца выбрацца на прастору.

Тышкевіч таксама трымаўся хмызнякоў. Злаваў на месяц, на хрусткае рыпенне снегу, але ішоў наперад.

Ён быў здзівіўся, што яму адчынілі адразу. Сцепаніда стаяла ў кажуху наапашкі, асветленая месячным святлом. Тышкевіч павітаўся і дзеля прыліку назваў сябе.

— Паклічце Мікіту...

Яна стаяла, захіленая ў кажух, і дрыжала. Ён адчуў, што нешта здарылася.

— Дзе ён?

— За-абра-а-алі яго-о-о! — яна загаласіла, і Тышкевіч, баючыся, што іх могуць пачуць, паспешліва ўскочыў у сенцы, зачыніў дзверы. Падштурхваў яе ў хату, прасіў:

— Цішэй вы, цішэй...

У сенцах пахла гноем і каровінай поўсцю. Было цёмна, і Тышкевіч чыркнуў запалку. Знайшоў клямку, адчыніў дзверы.

— Калі забралі?

— З тыдзень назад... Што ж я рабіць буду! Дзетачкі мае любыя!..

Сцепаніда заходзілася ад нястрымнага плачу. І Тышкевіч не ведаў, як можна суцешыць яе.

— Не ведаеце, хто выдаў? Мы гэта так не пакінем.

Яна адразу сціхла, быццам захліпнулася слязамі.

— Яны ж у Цыплі трэцюю ноч сцерагуць.

— Хто?

— Паліцэйскія,— і яна зноў пачала галасіць і, як здалося Тышкевічу, рваць на сабе вопратку.

«Трэба ўцякаць,— мільганула думка.— Яшчэ раз не пашанцуе».

— Прусава не заходзіла?

— Не-е-е...— крыху памаўчаўшы, адказала Сцепаніда.

«Веляшкоўцы выдалі,— падумаў Тышкевіч.— Яны — сволачы... Ах, як дрэнна выйшла!.. А на Плёсах трое...»

Ён заспяшаўся. Адчыніўшы дзверы сенцаў, азірнуўся. Тое ж роўнае, бліскуча-сіняе святло залівала снег. Ціха.

Асцярожна зняў карабін, загнаў у патроннік патрон. Хацеў быў шыбануць з сенцаў, як пачуў прыглушаны шэпт Сцепаніды:

— Хлеба ж вазьміце. Можа галодныя.— Яна совала яму пад паху бохан хлеба.

— Дзякуй... А вы не гаруйце. Пастараемся што-небудзь зрабіць.

Сцепаніда заплакала. Душылі цяпер рыданні. Ён, заціснуўшы пад пахай хлеб, паспешліва нырнуў у цень хаты, пабег.

На Лісіных Ямах яго чакалі. Па яго разгубленаму выгляду людзі, мабыць, здагадаліся: штосьці здарылася. Але не пыталі, а толькі пазіралі з трывогай і чаканнем.

— Таварышы, трэба зараз жа вяртацца на Плёсы. Зараз жа!..

Ён ацаніў іх сціпласць. Ніхто не запытаўся: чаму? А яму, ведаў, было б цяжка растлумачваць, адкуль паявілася небяспека.

— Мы хоць адпачылі, а вы з дарогі ды — у дарогу...— паспачуваў Малахоўскі.

— Я.— жылісты. Ды і час не церпіць.

Яны зноў ішлі старым, удзень пракладзеным следам. «Ці паспеем толькі?..» — думаў Тышкевіч, чамусьці ўпэўнены, што паліцыя, напэўна, ужо абкружыла хаціну.

27

Міхась бачыў, што Карл Эрнеставіч нервуецца. Заўсёды спакойны, разважлівы, ён у апошнія дні страціў раўнавагу, асунуўся, учарнеў.

Аднаго разу Міхась пайшоў у горад. На ўскраіне, дзе некалі быў стадыён, гараджане капалі акопы. У цэнтры, на плошчы, стаялі нямецкія танкі, пафарбаваныя ў белы колер. Салдат як быццам прыбавілася.

Шавецкая будка была на замку. Міхась убачыў гэта здалёк, але на ўсялякі выпадак прайшоў міма. Нешта трывожыла яго. Трэба было ісці дамоў. Але вяртацца з пустымі рукамі Міхась не хацеў. Давялося чакаць.

У горадзе ішлі аблавы. Нечакана абкружалі кварталы. Аднекуль, як саранча, наляталі паліцэйскія і жандары, хапалі ўсіх, хто трапляў пад рукі.

Першую аблаву Міхась пераседзеў у сутарэнні згарэлага дома. Забіўшыся ў цёмны, смярдзючы кут, чуў, як наверсе страляюць з вінтовак, як крычаць, плачуць людзі, як лаюцца паліцэйскія. Потым настала магільная цішыня. Міхась пачакаў крыху, баязліва азіраючыся, вылез наверх. Вуліцу, як вымела.

Ісці назад да шавецкай будкі не мела сэнсу. Цвярозы розум падказваў — вяртайся дамоў. Але сумленнасць перамагла. Было б сорамна сказаць Карлу Эрнеставічу, што заданне не выканана.

З гэтага боку будку загароджвала чорная, вышчарбленая сцяна. Праз пралом у ёй відаць кавалак вуліцы, замецены снегам, і чырвоныя камяніцы турэмнага двара. Ля камяніцы паходжвае нейкі тып. Міхась перабег бязлюдную вуліцу, перамагаючы баязлівасць, пайшоў насустрач. Краем вока заўважыў: замка на шавецкай будцы няма. Пацягнула туды. Калі зрэзаць наўкось вуліцу, зусім блізка — крокаў трыццаць, не больш... Хутчэй бы зрабіць, што загадана, і назад...

«Як жа яго не схапілі?» — падумаў Міхась пра чалавека, што з абыякавым выглядам крочыў насустрач. Дробны, непрыкметны твар, насунутая на вочы кепка, а з-пад брылька раптам пільна зыркнулі шэрыя вочы.

Адразу ж адпала ахвота ісці да будкі. «Прайдуся да вугла,— падумаў ён,— калі гэты будзе на месцы, давядзецца чакаць».

Разміналіся на вузкай слізкай сцежцы. Міхасю хацелася азірнуцца, але ён неяк стрымаў сябе. Адчуваючы за спіной чужы, насцярожаны позірк, стараўся не збіцца з кроку, не пабегчы. Усё ж не вытрымаў, звярнуў у завулак, адтуль праз руіны зноў выйшаў на галоўную вуліцу. Шавецкая майстэрня цягнула да сябе, як прынада цягне ў пастку лісіцу.

Там, дзе яны размінуліся з незнаёмым, стаяў хтосьці другі, таўставаты і нізкі. Курыў. Лёгкае воблачка дыму і пары таяла над галавой.

Бязлюдныя было вуліцы зноў ажывалі. З сутарэнняў, з руін вылазілі на божы свет людзі. Спяшаліся: вось-вось магла пачацца яшчэ адна аблава.

На людзях Міхась павесялеў. Злыя думкі забыліся. У трэці раз рашыў паспытаць шчасця. Вузкай, звілістай сцежкай, што пракладзена праз руіны, Міхась выйшаў у пусты вузкі завулак Свяціцеля Мікалая. Адсюль два кварталы да шавецкай будкі.

Цішыня завулка прыгнятала. Зноў апанавала насцярожанасць, а разам з ёю лез за каўнер ліпучы, надакучлівы страх. Абвостраны слых злавіў ззаду таропкія крокі, амаль нячутныя на мяккім снезе. Знаў, што ў такія хвіліны нельга азірацца, але не вытрымаў, павярнуў галаву. За ім, крокаў на пяць, ішла пераводчыца гебітскамісарыята Людміла Герасіменя, што з самага адступлення праследавала яго.

Яна дагнала, прыцішана, усхвалявана сказала:

— Не хадзіце туды. Ідзіце за мной.

Крута павярнуўшыся, яна пайшла наперадзе. Новыя даваенныя галёшы на высокім абцасе пячаталі на снезе два малыя ў рубчык сляды.

«Куды яна вядзе? — думаў Міхась, чакаючы, што недзе за вуглом яго схопяць.— Сігану ў руіны, няхай паспрабуюць злавіць...»

Дзяўчына азірнулася, схавалася пад аркай разбуранага дома.

«Тут і схопяць»,— абыякава падумаў Міхась.

Яна была адна. Узяла яго за руку, пацягнула ў глыбіню вялізнага, загрувашчанага цэглай пакоя. Праз вузкі пралом у сцяне яны выбраліся на акуратны дворык, адтуль у руіны Мікольскай царквы.

Пад нагамі гулка трашчала шкло, прысыпанае снегам. Проста над галавой паволі раскачвалася ржавае, пакарэжанае выбухам панікадзіла. Дзяўчына спынілася.

— Слухайце, Ланкевіч, уважліва. Вы павінны зараз жа адправіцца дамоў. Шавец, да якога вы хадзілі, арыштаваны. Перадайце гэта таму, хто вас паслаў сюды. Скажыце, што арыштаваны Самацееў і Верчанка. Трэба неадкладна мяняць яўкі. Вы, Ланкевіч, пастарайцеся ў горад не хадзіць. Зразумелі? Перадайце вось гэта. Калі схопяць, пастарайцеся знішчыць... Ясна вам?

Міхась дробненька дрыжаў ад яе слоў. Стрымліваючы агідны ляскат зубоў, запытаўся:

— А як жа майстэрня? Спачатку была замкнута, а потым адчынена...

Дзяўчына перамянілася ў твары.

— Вы хіба былі там? Чаго ж маўчалі?.. Зараз жа ідзіце дамоў... За вамі сачылі?..

— Не ведаю...

— Ну, ведаеце... Выходзьце праз двор. І не азірайцеся, чорт бы вас пабраў!..

Яна падштурхнула яго ў плечы. Міхась баязліва пайшоў. Чакаў нечаканага стрэлу ў спіну. Скалануўся ўсім целам, выйшаўшы ў завулак.

28

Пераначаваць Ядвіся папрасілася ў прыгожай маладзіцы. Невялікая, чысценькая хатка асвятлялася смаляком, што зырка гарэў на загнетцы. Гаспадыня завіхалася па гаспадарцы, расказвала Ядвісі, як яна хадзіла аж пад Полацк, бо казалі, што там у лагеры бачылі яе мужа. Ядвісі было знаёма і гэтае надакучлівае чаканне, пакуль на варту стане хто-небудзь з немцаў больш паблажлівы, а можа больш чалавечны, і тое страшнае адчуванне, калі ўпершыню пабачыш палонных за дротам, і ўцёкі, калі немец надумае страляць угору, калі яму надакучыць глядзець, як людзі ціснуцца да дроту, здаецца, вось-вось разбураць яго. Усё гэта Ядвіся перажыла сама і спачувальна слухала маладзіцу.

Потым вячэралі, абедзве маўклівыя і засяроджаныя. У кожнай было сваё гора і свой клопат. Ядвісі ўсё карцела запытаць пра партызан. Але не было як распачаць гаворку, каб не выклікаць падазронасці.

Леглі спаць рана. Уначы Ядвіся прачнулася ад моцнага грукату ў дзверы. Спалохалася. Немцы!.. Чула, як гаспадыня паднялася з ложка, выйшла ў сенцы.

— Хто там? — пачуўся яе трывожны голас.

Што адказалі з-за дзвярэй, не было чуваць. Бразнуў засоў, і нехта весела запытаўся:

— Напалохаліся, гаспадынька?

— Нам няма чаго палохацца,— адказала маладзіца.

У хату ўвайшлі трое. Ядвіся назірала з-за коміна, стараючыся не трапляць людзям на вочы. Зрэдку ў руках аднаго з незнаёмых бліскаў яркі агеньчык батарэйкі.

— А муж ваш дзе?

— Муж мой там, дзе ўсе сумленныя,— задзірліва адказала маладзіца, і Ядвіся падумала, што так адказваць ёй не варта. Невядома яшчэ, хто яны, гэтыя людзі...

— Дык вось што, цётка,— пачаў адзін з начных гасцей.— Дайце хлеба і сала.

— Хлеб дам, а сала няма,— адказала гаспадыня.

— А вайсковую вопратку дзе схавалі? — спытаў хтосьці звонкім голасам.

— Навошта ж я хавала б яе? Майму там даюць...

— Давай, цётка, хлеб... Бярыце, хлопцы, ды пайшлі. Больш нікога няма ў хаце?

— Няма...

Яны пайшлі, гулка грукнуўшы дзвярыма. Маладзіца стаяла ля акна, прыглядалася.

— Ды іх тут не мала...— сказала яна.

— Хто гэта? Хіба партызаны? — здзівілася Ядвіся.

— Яны. Тут недалёка — вёрст шэсць — стаяць. У Тычцы. Ваююць... Нядаўна вяселле, кажуць, спраўлялі. А чаму ж? Можна. Мой вунь недзе на фронце ў акопах ляжыць, а яны ў цёплых хатах... Сала ім... А ражна?..

Ядвіся прамоўчала. Але была рада, што нарэшце знайшла тых, каго шукала.

Назаўтра яна распытала ў маладзіцы, дзе тая Тычка і як да яе прайсці.

Гадзіны праз дзве Ядвісю затрымаў паставы. Чакаць давялося даволі доўга, пакуль прыйшоў нейкі маладзенькі партызан, амаль хлапчук.

— Пайшлі,— сказаў ён і павёў Ядвісю па вузкай зімняй дарозе, якую замятаў снег.

— Мне да камандзіра,— напомніла яму Ядвіся.

— А гэта ўжо будзе відаць, хто вамі зацікавіцца,— неяк таямніча адказаў партызан.

У хаце на дзве палавіны на самым покуце сядзеў пануры чалавек у фрэнчы, перакрыжаваным жоўтымі, новымі папругамі. Шырокая барада надавала чалавеку яшчэ больш панурасці і нейкай таямнічас-

ці. Другі, маладзейшы і хударлявы, чысціў ля акна вінтоўку. На лаўцы ляжаў разабраны затвор. Хлопец браў двума пальцамі якую-небудзь частку, хукаў на яе і праціраў анучкай.

Ядвіся спынілася ля парога. Чалавек на покуце паварушыўся, папругі зарыпелі.

— Хто вы і адкуль? — не ўзнімаючы галавы, запытаў ён.

Ядвіся зрабіла два крокі, спынілася, не ведаючы, як пачаць расказваць пра сябе.

— Я — жонка Каршукова, які быў пакінуты тут у падполлі...

Чалавек рэзка ўзняў галаву. Яго насталеныя вочы пазіралі жорстка і непрымірыма. Ядвісі здалося, што камандзір гэты ведае Каршукова, але чамусьці не хоча прызнавацца. І яна яго як быццам недзе бачыла, але не магла ўспомніць, дзе і калі гэта было.

— Дык вы кажаце, што ваш муж падпольшчык? Яго ж, мабыць, не аднаго пакідалі.

— Ну так, вядома. Іх пяцёра пакінулі. Галай — старшыня выканкома, потым загадчык райана, яшчэ начальнік міліцыі Валенда і з Жыжана адна жанчына — Прусава.

Камандзір пастукаў па стале костачкамі пальцаў, нібы падаваў нейкі знак таму, што чысціў вінтоўку. Хударлявы на мінуту адарваўся ад занятку і, не хаваючы цікавасці, пазіраў на Ядвісю.

— Значыць, вы жонка Каршукова?

— Ну, так... Вы што, не верыце?

— Пытанні задаю я, а вы адказвайце на іх. Ясна?

Ён пачаў вельмі хутка пытаць у яе, і ўсё пра адно і тое ж. Ядвіся адчула, што камандзір хоча заблытаць яе, што ён прыдзіраецца да кожнага адказу. Гэта было непрыемна. Але яна старалася адказваць спакойна, спакваля, каб, і праўда, не сказаць чаго лішняга, што магло б толькі ўскладніць гэты недарэчны допыт.

Камандзір усё часцей стукаў костачкамі пальцаў аб стол і, калі яна замаўкала ад гэтага непрыемнага гуку, ён крычаў на яе:

— Ну, чаго змоўкла? Версію прыдумваеш? Не выйдзе... Мы ўсё ведаем...

«Нічога ты не ведаеш,— думала Ядвіся.— Каб ведаў, дык не пытаўся б па сто разоў пра адно».

Камандзір ужо не сядзеў на покуце. Ён, вылезшы з-за стала, бегаў па хаце, прадаўжаючы абрушваць на Ядвісю нудныя, надакучлівыя пытанні. Разы тры ён падлятаў да яе і, здавалася, хацеў ударыць. Яна спалохана адступала, закрываючы твар рукамі. Але камандзір адбягаў, сцяўшы кулакі.

— Будзеш гаварыць? Будзеш, а то..

— Дык я і кажу вам...

— Не тое кажаш. Ты праўду кажы, хто цябе і з якім заданнем да нас паслаў?

Усё пачыналася спачатку, і допыт гэты пачынаў палохаць Ядвісю. «Што будзе, калі не павераць? Што ж тады будзе...» Яна зноў у каторы ўжо раз гаварыла, што Каршукоў уцёк з-пад расстрэлу, што разам з ім цяпер група палонных. Што яны хочуць звязацца з партызанамі, таму і накіравалі яе сюды. Але яе словам, здаецца, не хацелі верыць.

У хату хтосьці зайшоў. Ядвіся чула, як чалавек абіваў снег з ботаў яшчэ ў сенцах, як ён, адчыніўшы дзверы, чамусьці стаяў на парозе, а белаваты клубок пары паволі каціўся на кут.

— Што тут у вас?

Ядвіся павярнулася. Малады, у бліскучай скуранцы чалавек здзіўлена пазіраў на Ядвісю. Яна злавіла ў яго позірку захапленне, і тым,

асабліва развітым у жанчын, пачуццём адчула, што падабаецца гэтаму чалавеку, што яе прыгажосць уразіла яго. І ўсе хмурыя, непрыветлівыя думкі адышлі прэч. Яна паправіла на галаве хустку, распушыла яе канцы на высокіх грудзях, што натапырвалі кажушок.

— Таварыш камандзір, вяду допыт затрыманай,— адказаў барадаты.

Ядвіся ўзрадавалася. Значыць, барадач не камандзір, а хтосьці яшчэ, і, відаць, не вельмі ўжо вялікі чын.

— Вы адкуль? — запытаўся камандзір у Ядвісі, але яна не паспела адказаць.

— Саханчук, выведзі яе на хвілінку... Ды глядзі... Ясна?

Яна ўсё ж паспрабавала затрымацца тут, думала, што адно яе слова да камандзіра, гэтага прыемнага чалавека, і яе ўжо не пагоняць на двор. Але барадаты ўскіпеў і, не даючы ёй магчымасці пачаць размову, выштурхнуў у сенцы. Следам выбег той, каго назвалі Саханчук.

Яны стаялі на двары. Саханчук трымаў наперавес вінтоўку, быццам затрыманая збіралася ўцякаць. Ядвісі ўжо было не страшна, і яна ўсміхнулася.

— Што вы мяне на прыцэле трымаеце? Не таму я вас шукала, каб уцякаць. Мне дамоў нельга вяртацца, пакуль з вашым камандаваннем не дамоўлюся, як і што далей рабіць нашым.

— Ты, цётка, памаўчы. Мяне твае размовы не вельмі кранаюць. Зубы ты мне не загаворыш... Зразумела табе?..

— Няўжо ж вы не верыце? Хіба я шпіёнка якая?

— Начальства там разбярэцца. А табе лепей бы адразу прызнацца. Шчырае прызнанне заўсёды ўлічваецца.

— У чым жа я павінна прызнацца?

— Сама ведаеш. Нам важна высветліць, як немцы засылаюць шпіёнаў. Вось і раскажы пра гэта.

Калі Ядвісю зноў прывялі ў хату, камандзіра там ужо не было. Барадаты змерыў яе халодным, пільным позіркам, паабяцаў:

— Калі шчыра прызнаешся, будзеш жыць, а так...— і прыціснуў пазногаць да стала.

Усё, што адбывалася далей, не паддавалася разумнаму сэнсу. Але яно было, і Ядвіся чакала толькі аднаго, калі ўсё гэта скончыцца. Яна была бясконца рада, калі той жа хударлявы Саханчук прывёў яе ў лазню, пакінуў адну.

Тут, у цёмным, халодным памяшканні, укленчыўшы ля сцяны, Ядвіся заплакала, горка і шчыра, як не плакала яшчэ ніколі...

Праз мутнае маленькае акенца цадзілася шэранькае святло. Аднекуль з шчыліны дзьмуў рэзкі халадок, апякаў твар, але не было сілы перасесці на другое месца. І думкі чамусьці блыталіся — не было ў іх той разважлівасці і спакою, што паяўляліся звычайна ў цяжкія гадзіны. Яе прыгнятала крыўда на таго барадатага, які не хацеў верыць ніводнаму яе слову. Здаецца, вырві сэрца з грудзей — і тады не паверыў бы...

У галаву настырна лезла адна размова Каршукова з Чабаноўскім. Што гаварыў Каршукоў, яна не памятае. А словы Чабаноўскага ўрэзаліся ў памяць.

— Што залішне, тое на карысць не ідзе,— сказаў тады Чабаноўскі.— У палітыцы, як і ў прыродзе, калі парушаецца раўнавага, нават добрае прыносіць шкоду. У нас пільнасць падазронасцю падмянілі. Скажы я, што сярод нас хтосьці здраднік, думаеш, мы вось так, як хадзілі на шашу, пайшлі б? Дудкі! Сачылі б адзін за адным. От і выходзіць, што я памог не сваім, а немцам. А мы на парозе такой

страшнай вайны толькі і шумелі пра здраду, пра шпіёнаў... Лічыш, што баявы дух ад гэтага ўмацаваўся? Не, брат, ён аслаб. І той, хто вельмі шчыраваў, міма сваёй волі на руку фашыстам іграў. Шпіён, ён не дурань. Ён сам гучней за ўсіх крычаў. Яму гэта выгадна. Ён паніку стварае — раз, а сябе сумленным выстаўляе — два! Не, брат, хто не давярае, хто ў кожным чалавеку ворага бачыць — знаходка для немцаў...

«І гэты барадаты такая знаходка,— падумала Ядвіся, толькі цяпер зразумеўшы ўсю глыбіню слоў Чабаноўскага.— Яно і праўда, у сям'і і то без даверу жыць нельга. А гэта ж дзяржава...»

На двары, мабыць, гусцелі прыцемкі, і тут, у лазні, было зусім цёмна. Ядвіся змалку баялася лазні: напалохалі калісьці хлапчукі, якія пераапрануліся ў вывернутыя кажухі, а калі яна зайшла, выскачылі з цёмных куткоў і сапраўды падобныя на чарцянят. І цяпер той даўні страх падпоўз знячэўку, цікаваў за ёю з чорных куткоў, з-пад печкі і нават аднекуль са столі. Ядвіся сцялася, чакаючы штосьці страшнае, якое вось-вось наваліцца на яе і знішчыць. Слых і зрок былі напружаны.

Дзіўна, але крокаў за дзвярыма яна чамусьці не пачула. Уздрыгнула, калі хтосьці адкінуў кол. Здалося, што дзверы адчыніліся самі.

— Выходзьце,— пачула яна Саханчукоў голас, і ён сам паявіўся ў шэрым квадраце дзвярэй.

«Ну, вось і ўсё,— падумала яна і паволі паднялася з падлогі.— Усё... і няхай...».

— Камандзір вас кліча,— сказаў Саханчук, і Ядвіся толькі цяпер заўважыла, што ён без вінтоўкі і чамусьці муляецца, быццам сароміцца чагосьці.

Ён ішоў паперадзе вузкай, глыбока пратаптанай у снезе сцежкай. Плечы ўгнуты, быццам баіцца, што нехта будзе біць яго ў карак.

— Я не вінаваты,— сказаў ён.— Вы ўжо на мяне не скардзіцеся. У нас, ведаеце, строга... Гэта ўсё Валенда.

Ядвіся не магла зразумець, пра што ён кажа. Чаму Валенда? І раптам успомніла. Дык гэты барадаты і ёсць Валенда.

Саханчук змоўк і яшчэ больш прыгорбіўся. Яна заўважыла гэта, падбадзёрыла яго:

— Я нічога. Я — разумею...

— Палучылася, вядома, брыдка... Тут усякія ходзяць. А ваш муж, кажуць... адным словам, самі разумееце.

— Я нічога... Мне, каб дамоў хутчэй... Чакаюць там...

Той малады, у бліскучай скуранцы, чакаў яе ў прасторнай хаце. Падняўся і, не ведаючы, дзе схаваць вочы, папрасіў:

— Вы ўжо даруйце... Ён у нас, ведаеце, крыху нястрыманы. Самі разумееце, вайна. Ды і вам не варта было лаяць яго... Нервы, ведаеце...

«Нічога я яму не казала», — падумала Ядвіся, але не стала апраўдвацца. Маўчанне — золата.

* * *

А на досвітку нечаканым ударам немцы выбілі баталаўцаў з вёскі.

Партызаны адступалі сюды, на край вёскі, бліжэй да рэдкіх, зане-

сеных снегам хмызнякоў. За імі пачынаўся густы, некрануты лес. Адтуль амаль два месяцы назад баталаўцы ішлі ў вёску. Туды цяпер трэба было хавацца ад нямецкіх куль.

Сюды, на гэты канец вёскі, збягаліся сяляне. Гналі пад агнём кароў і авечак, цягнулі нейкія хатулі. Плакалі сонныя, перапалоханыя дзеці, крычалі жанчыны.

Мабыць, снарадам падпаліла крайнюю з таго боку хату, і чорны дым густым клубам падымаўся ўгору.

Баталаў сяк-так сабраў чалавек дванаццаць партызан.

— Цімохін, Дзячкоў, затрымайце немцаў, пакуль людзі адступяць,— загадаў ён, не вельмі верачы, аднак, што немцаў можна затрымаць. Проста было сорамна ўцякаць з вёскі, дзе знайшлі былі ціхі прытулак.

Падбег Шпарцюк. Побач з ім Галя. Санітарная сумка цераз плячо. У вачах страх. Але Баталаў бачыў, што яна баіцца не за сябе, не за бацькоў, а за аднаго Шпарцюка.

— Дзе нашы? — запытаўся Шпарцюк.

— Не бачыш — немцаў стрымліваюць. Трэба даць людзям адысці.

Шпарцюк узлаваўся.

— Ашалеў ты!.. Адступаць трэба. З такой аравай нас пералавяць,— ён кіўнуў галавой на сялян, што гналі жывёлу.

— Адступаць разам будзем... Апошнімі,— рашуча сказаў Баталаў і закрычаў на сялян: — Хутчэй, хутчэй! На Белы Камень ідзіце...

На хаду папраўляючы аўтамат, Шпарцюк ірвануўся па вуліцы насустрач бою. За ім Галя. Туды ж пабег і Баталаў.

Рэдкія кулі ўжо цмокалі марознае паветра высока над галавой. Баталаў інстынктыўна згінаўся, чамусьці цяпер успамінаючы насмешлівыя словы генерала: «Кулям дурань кланяецца. Тая, што чуваць, не злосная. Твая куля не чутная — ёй пакланіцца не паспееш».

Да хлопцаў ён падбег, ужо выпрастаўшыся, быццам на тактычных занятках, калі не трэба асцерагацца смерці. Упаў побач з Цімохіным, глянуў на гадзіннік.

Ішла сёмая мінута, як немцы адкрылі агонь, а здалося, мінула вечнасць.

— Вунь яны, таварыш камандзір,— не ўзнімаючы галавы, сказаў Цімохін.

Баталаў убачыў, як у канцы шырокай прасекі на белым снезе варушацца зялёныя постаці. За рэчкай на ўзгорку разгортвалася батарэя. Ад яе, прымінаючы кусты, поўз у рэчку чорны, няўклюдны танк. Вось ён выбраўся на гэты бераг, спыніўся. З доўгага гарматнага ствала бліснуў чырвоны агеньчык, і гулкае адгалоссе пайшло па лесе. Баталаў павярнуўся: вялізная, на пяць сцен, хата раптам асела, над ёй закурыўся шаравата-чорны дым.

Танк памалу папоўз па полі, і тады Баталаў убачыў, як са снегу густа падымаюцца салдаты.

Цяпер кулі ляцелі роем, прыціскаючы людзей да зямлі.

— Адыходзь! — крыкнуў Баталаў і першы надхапіўся, каб хутчэй схавацца за будынкамі.

Адступалі да старых, закінутых зямлянак. Ззаду гарэла вёска. Чорны слуп дыму, які паволі хіліўся на поўдзень, быў добра відаць у сінім, празрыстым небе.

На высечках Баталаў упершыню за час бою ўбачыў Валенду. І хоць на душы было прыкра і брыдка, зарагатаў. Валенда сядзеў на пяньку. Адна нага ў боце, другая — у валёнку, падшытым цялячай скуркай поўсцю наверх. Хутаўся ён у руды з башлыком бурнос, з-пад якога вытыркаліся вострыя каленкі, абцягнутыя сінімі з начосам падштанікамі. Немцы, мабыць, падднялі Валенду з пасцелі і ён паспеў схапіць тое, што трапілася пад рукі.

— Рагочаш? Рад? — узлаваўся ён, крыўдліва пазіраючы на Баталава.— А шпіёнка гэта дзе? Праміргалі!.. От і рагачы...

* * *

Ядвіся ў тую ноч заснула толькі пад раніцу. Старэнькая, згорбленая бабулька, да якой завялі яе на начлег, напарыла нейкіх траў, абклала імі цела. Боль пакрысе аціхаў. Але сон прапаў. Непакоілі думкі. Хацелася хутчэй да хаты. Потым яна заснула неяк адразу.

Прачнулася ад глухіх выбухаў. Спрасонку не магла ўцяміць, дзе яна, што з ёю. Паспешліва зрывала анучкі, здзірала прыліплую да цела траву.

У хаце нікога не было. Ядвіся ўзяла свой хатулёк, выскачыла на двор. Недзе ўгары як бы пранеслася вялізная птушка. Удар! Выбух! Здалося, што раптам узняўся вецер, шпурлянуў яе ў снег.

Яна ачнулася хутка, бо яшчэ курэла неглыбокая ямка на месцы выбуху ды асядаў дробны снег на зямлю. З усіх бакоў стралялі, і не было зразумець, дзе свае, а дзе немцы. Над ёю ціўкалі кулі, і вечная прага жыць прыціскала Ядвісю да зямлі. Сяк-так яна дабралася да хлева, упала ля стажка сена.

Бясконца доўга цягнуліся тыя мінуты бою. Потым Ядвіся пачула, як хтосьці ідзе да яе. Свае ці чужыя?

— Чаго разлеглася? — пачула яна насмешлівы і як бы знаёмы голас.

Хтосьці моцна выцяў яе ботам.

— Падымайся, сцерва!..

Недзе побач гаманілі па-нямецку. Ядвіся паднялася. Малады, яшчэ амаль хлапчук, паліцэйскі штурхнуў яе ў спіну.

— Ну ты, паварочвайся весялей!..

На вуліцы з хат выганялі яшчэ людзей, такіх, як Ядвіся, што не паспелі ўцячы. Сабралі іх чалавек дзесяць, найбольш жанчын. Пагналі пад канвоем паліцыі.

Найбольш назаляў доўгі, гарбаносы паліцай. Ён чамусьці з першага позірку ўзненавідзеў Ядвісю, чапляўся да яе без прычыны, спаганяў сваю злосць.

Праз вёску, у якой Ядвіся начавала ў тую першую ноч, калі прыйшлі партызаны, іх прагналі трушком. Ядвіся спадзявалася, што ўбачыць тую спагадлівую маладзічку, але яе не было відаць. Ды і ці ўдалося б сказаць ёй што-небудзь...

Іх прывялі ў нейкі нямецкі гарнізон. На вуліцы сляды машын, танкаў. Ядвіся здагадалася, што, мабыць, адсюль наступалі сёння раніцай немцы. Таўсматы, шырокі немец з вялізным бляшаным арлом на грудзях доўга глядзеў на спалоханых, змораных людзей. У вачах ні цікаўнасці, ні злосці — пустата. Ён штосьці сказаў гарбаносаму паліцаю, і той загадаў:

— А ну, бягом вунь да той адрыны!

Людзі, знясіленыя дарогай, нявесела трухалі. Паліцэйскія падганялі прыкладамі таго, хто падаў, білі ботамі. Хацелі паказаць немцу свой спрыт.

Запёрлі іх, мабыць, у будынак былога паштовага аддзялення.

На акне краты. Пакой перагароджаны невысокай стойкай, якая заляпана чарнілам і клеем. Сядзелі, чакалі, што будзе далей. Але пра іх як бы забыліся.

Недзе за сценкай чуліся галасы. Хтосьці заспяваў. Відаць, там сабраліся паліцаі, пілі гарэлку. Потым наступіла цішыня.

Ядвіся падышла да дзвярэй — зачынены. Жанчыны загаманілі: «Чаго ты ўсхадзілася? Пасядзела б... А то за цябе і нас застрэляць».

Людзі ладкаваліся спаць, хоць ніхто не спадзяваўся на сон. Недзе на вуліцы ў цемрачы чуліся крокі. Потым грукаталі танкі і раўлі машыны. Мабыць, карнікі вярнуліся з паходу.

Зноў за сценкай пачалі гаманіць. Здалося, што там спрачаюцца, а можа — нават б'юцца. Штосьці моцна грукнула, і ўсё заціхла.

Па той бок дзвярэй хтосьці шарыў па сцяне рукой. Гулка бразнуў засоў. У адчыненых дзвярах з ліхтаром у руцэ стаяў той доўгі, хударлявы паліцай.

— Эй ты, прыгажуня, пойдзеш са мной!..— сказаў ён, тыцкаючы з парога ліхтарыкам у куток, дзе сядзела Ядвіся.

— Ідзі, ідзі, што ж ты?..— зашаптала бабуля, што ляжала побач з Ядзяй.— Не абазляй іх, а то яны горш разлуюцца.

Ядзя паднялася і, думаючы, што паліцэйскі п'яны, што, напэўна, яе будуць біць, сціснулася ад страху.

У тым пакоі, што за сцяной, усё прапахла гарэлкай і цыбуляй. На стале кавалкі хлеба, сала, у місцы квашаная капуста.

— Садзіся, краля, пагутарым,— сказаў паліцай.— Мяне Восіпам завуць. Запомніш? А цябе як?

— Ядвісяй, напрыклад. Толькі навошта гэта?

— А вось чаму я спытаў. У Тычцы я ўсіх ведаю, а цябе не. Ды і з выгляду ты як бы не вясковая. Вось і захацеў пазнаёміцца. Поняла?

— Я і праўда не тутэйшая. Прыйшла мяняць, а мяне затрымалі. Потым вы паявіліся. Вось і сяджу тут, а дома дзеці чакаюць...

— Ну, ты гэта не загінай. Гэта ты немцам можаш загінаць. Яны паверацъ. Я табе не паверу.

— Як хочаш, але я праўду кажу.

— А ці ведаеш, што з вамі будзе?.. Не? Ну, от бачыш. Заўтра вас усіх тра-та-та і крышка... Гэта точна.

— За што?..

— Цябе першую расстраляюць. Поняла?..— ён пасунуўся да яе, паклаў руку на плячо. Рука цяжкая, свінцовая.— Хочаш, уратую цябе. Ну, як? Згодна?

— Не вінаватая ж я...

— От дурная. Заложнікі вы. Поняла?.. А заложнікаў заўсёды расстрэльваюць. Але я цябе ўратую. Хочаш? Ну, чаго маўчыш?

— Як ты мяне ўратуеш?..

— Ты Восіпа Братку не ведаеш. Восіп усё можа. Поняла?.. Есці хочаш? Еш. Можа вып'еш? Ну, гэта як хочаш, я не прымушаю.

«Што яму трэба?» — думала Ядвіся, нясмела беручы хлеб і сала. Братка наліў сабе самагону, выпіў.

— Дарма адмовілася. Не п'юць толькі дурні.

Ён пазіраў на яе неяк зусім па-іншаму, як раней. Ядвіся пачынала здагадвацца, чаго чакае ад яе паліцэйскі, і не магла зразумець, няўжо ён спадзяецца, што яна згодзіцца на такое без прымусу. «Лепш ужо загінуць, чым з такім брыдкім быць побач...»

— Ну, дык як, згодна?

— Калі ты чалавек, дык адпусці цяпер, і няма чаго валаводзіць. Мяне дзеці чакаюць.

— І ночы не пабаішся? Смелая!..

— Дык ты ж за гарнізон правядзеш?..

— Правяду, абавязкова. Ну, дык згодна? Лямпу гасіць, ці, можа, пры святле, га?..

— Ідзі ты!.. Знайшоўся...

— Ага! Значыць, Восіп табе не падыходзіць. З бандытамі спіш, а са мной, сумленным чалавекам, не хочаш. Ах ты, сцерва!..

...Потым, калі яе валаклі па снезе, збітую, скрываўленую, яна чула, што той жа гарбаносы паліцай сказаў другому.

— Чаго спалохаўся? Заўтра іх усіх у расход пусцяць. Верна кажу табе. Ну, а ты не вельмі языком мянці. Понял?

Але назаўтра іх не расстралялі. У крытай цёмнай машыне іх доўга везлі па няроўнай дарозе. Высадзілі на вузкім двары, абнесеным цаглянай сцяной.

Тоўсценькі ў акулярах немец крычаў на паліцэйскага, які суправаджаў заложнікаў.

— Вы — дурань! Так, так!.. Навошта мне яны? Не маглі там выращыць?.. Дзе я іх дзену?.. Жанчыны... Навошта жанчыны?

Іх усё ж не адправілі назад. Мажны рабы наглядчык павёў іх па доўгім калідоры турмы. Адчыніў дзверы.

— Гіе-ер...— сказаў ён.

Першага, каго ўбачыла Ядвіся на нарах, быў Мікіта Самарос. І ён пазнаў яе. Абое ўзрадаваліся.

29

На пачатку снежня ў суботу Ота Віцінг наладзіў невялікі прыём у гонар фон Лейме-Тротшэ, інспектара ўсходняга аддзела ваенна-эканамічнага ўпраўлення галоўнага камандавання. Зігфрыд фон Лейме-Тротшэ, высокі, белатвары, з чорнымі валасамі, старанна зачасанымі на касы прабор, і маленькімі вусікамі на кароткай адтапыранай губе, належаў да той старадаўняй арыстакратыі, якая хоць і страціла ў апошнія гады ключавыя пазіцыі, але ўсё яшчэ адыгрывала немалаважную ролю ў ажыццяўленні планаў Гітлера.

У свой час Зігфрыд фон Лейме-Тротшэ быў блізкі да Гельмута Мольтке, графа і праўнука вялікага Мольтке — паплечніка Бісмарка і настаўніка Вільгельма І. Казалі, што старэйшы за Гельмута Мольтке Зігфрыд фон Лейме-Тротшэ чамусьці пасварыўся са сваім маладым сябрам і з таго часу яны ніколі не бачыліся.

Ота Віцінг, які здаўна адчуваў дзіўную сарамлівасць і няёмкасць пры сустрэчах з нашчадкамі некалі славутых сем'яў, якіх пабойваўся іх і ў душы ненавідзеў, бо тое, чаго ён, Ота Віцінг, дамагаўся ўпартасцю і працай, ім даставалася лёгка і проста, усё ж ганарыўся сваім знаёмствам з Зігфрыдам фон Лейме-Тротшэ. Іх пазнаёмілі тады, калі Ота Віцінг чакаў свайго прызначэння пры штабе генерала Зімерынга. Знаёмства адбылося ў генерала на яго раскошнай кватэры ў нейкім маленькім гатэлі з вузкімі стрэльчатымі вокнамі. Ота Віцінг тады з захапленнем сачыў, як свабодна і прыгожа трымае сябе Зігфрыд сярод старэйшых па званню. Ён, Ота Віцінг, адчуваў сябе няёмка, а новенькі гарнітур звязваў кожны яго рух. Ён пацеў і, адчуваючы ліпучы пот на далонях, злаваўся: хіба ён хлапчук, хіба не яго заў-

важылі і вылучылі на такую вялікую пасаду? Чаму ён такі нясмелы? У яго няма славутасці роду, але хіба цяпер галоўнае радавітасць? Не, цяпер усё вырашаецца працай і вернасцю фюрару. Пад канец вечара Ота Віцінг перамог няёмкасць і нават хвілін пяць гаварыў з Зігфрыдам пра паляўнічыя прыгоды ў Тыролі.

Раніцай, калі Зігфрыд прыляцеў самалётам на аэрадром,— тут у самым горадзе,— а ён, Ота Віцінг, сустрэў яго, яму падумалася, што абавязкова трэба наладзіць прыём. Ён думаў пра гэта ўсю дарогу да ўпраўлення, загадзя вызначаючы, каго запрасіць на гэты прыём. Потым чамусьці падумалася, што фон Лейме-Тротшэ не прыме запрашэння, і гэтая думка занепакоіла яго. Але пан інспектар ахвотна згадзіўся пасядзець «у вузкім коле сваіх сяброў па зброі і агульнай барацьбе».

Потым узніклі цяжкасці іншага парадку, якія ён не прадбачыў і якія напомнілі аб сабе словамі ад'ютанта:

— Пан камісар, асмелюся заўважыць, што было б больш па-сямейнаму, каб на стол падаваў не Ганс, а якая-небудзь жанчына, прыгожая з выгляду.

Ота Віцінг адразу ўхапіўся за гэтую думку. Але дзе, чорт вазьмі, знойдзеш прыгожую жанчыну? Ён добра ўяўляў, як здзівіцца Зігфрыд, калі ў пакой, па яго, Віцінгаваму, загаду зойдзе прыгожая жанчына, міла ўсміхнецца і гэтак жа міла пачне разносіць закускі. Ідэя захапіла Віцінга. Ён загадаў ад'ютанту высвятліць у каго-небудзь з людзей Ютнера, ці не маюць яны на прыкмеце такую дзяўчыну.

На жаль, такой не было. «Аслы,— падумаў Віцінг, калі яму дакладваў ад'ютант.— Яны ўсяго баяцца... Што можа зрабіць дзяўчына, калі будзе прыслужваць за сталом. Не паатручвае ж яна нас...»

— Паклічце да мяне фрейлен Людмілу,— сказаў ён, крыху сумняваючыся, ці згодзіцца яна прыслужваць за сталом.

Людміла, як заўсёды, спынілася на парозе, пакорліва схіліла галаву на бок.

— Слухаю, шэф...

Ён пачаў здаля, напомніўшы ёй, што заўсёды высока цэніць яе стараннасць і вельмі прасіў бы,— о, гэта просьба, не больш! — каб яна памагла яму прыняць гасцей.

Ота Віцінг бачыў, што перакладчыца як бы збянтэжылася, нават пачырванела і крыху паспешліва дала згоду, сарамліва сказаўшы:

— Я не ведаю... Мне не даводзілася прыслужваць...

Ён ацаніў і яе збянтэжанасць і сціпласць. Зразумеў, што яна пачырванела ад таго даверу, які ён аказаў ёй.

З тыдзень назад Ютнер выклікаў Людмілу ў гестапа. Віцінг пра гэта не ведаў. Пасля ўжо яму далажыў ад'ютант, якому расказала Людміла пра тое, як з ёю абышоўся Ютнер. Штурмбанфюрар папрасіў яе быць перакладчыцай на допыце двух затрыманых і, не чакаючы яе згоды, раптам паставіў перад нейкім чалавекам, якога яна не ведала і які не ведаў яе. Яна чакала пытанняў, але ніхто не задаваў. Чалавека вывелі, а на яго месца паявіўся другі. Гэтаму яна задала ўсяго адно пытанне. Яго таксама вывелі. А яе адпусцілі дамоў.

Віцінг тады размаўляў з Ютнерам, і той сказаў, што яны і сапраўды падазравалі перакладчыцу ў сувязях з савецкай разведкай і праводзілі эксперымент. Ён зразумеў, што эксперымент гэты нічога не даў, бо гестапа не выпусціла б перакладчыцу.

Цяпер Віцінг быў задаволены, што фрейлен Людміла аказалася не заплямленай і што давер, які аказаў ёй Віцінг, толькі яшчэ больш наблізіць дзяўчыну да яго.

У клопатах незаўважна надышоў вечар. Госці сабраліся акуратна ў шэсць. Пілі, гаварылі тосты і прамовы, але чаканай весялосці не было. Нават па-свецку вытанчаны Зігфрыд фон Лейме-Тротшэ гаварыў нешта банальнае, хоць і з уласцівай яму дасціпнасцю.

Калі вячэра кончылася і ўзрадаваныя госці разышліся. Віцінг адпусціў ад'ютанта і перакладчыцу. Яны засталіся з Зігфрыдам удвух на вялікі і не зусім утульны кабінет. Абодва сядзелі ў вялізных, нязручных крэслах абапал маленькага століка. На ім ляжалі пачак сігар, маленькія нажніцы і дзве попельніцы. Пасярэдзіне гарэла свечка, празрысты стэарын сцякаў на медны танканогі падсвечнік.

Яны закурылі. Віцінг пакутліва думаў над тым, якую тэму размовы запрапанаваць госцю. Не знайшоў нічога лепшага, як паляванне ў Тыролі.

Зігфрыд ляніва смактаў сігару. На тонкім кашчавым пальцы з доўгім пазногцем зіхацеў пярсцёнак з маленькім, як кропелька расы, брыльянтам.

— О, гэта сапраўды цудоўна, Ота! Дазвольце мне так называць вас? Ці давядзецца толькі нам зноў абудзіць горы Тыроля паляўнічым рогам?..

Ён чароўна ўсміхнуўся, і верхняя губа яшчэ больш закапыльвалася ўгору.

— Вам не вельмі падыходзіць песімізм, Зігфрыд,— адважыўся Віцінг назваць фон Лейме-Тротшэ па імені.

— Вайна, пан камісар...

— Вайна вечна не бывае.

— Гэта праўда. А вы не задумваліся, Віцінг, чаму раптам спыняецца машына, якая ідзе з хуткасцю ста кіламетраў, і што ў такіх выпадках адчуваюць пасажыры?

— Калі машына раптам спыняецца — гэта аварыя, катастрофа.

— Мы, Ота, спыніліся пад Масквой...

Віцінг раптам адчуў усю сур'ёзнасць тых паведамленняў з фронту, якія вось ужо каторы дзень не вызначаліся разнастайнасцю.

— Гэта што-небудзь сур'ёзнае?

— Разумеецца, дарагі Віцінг. Наша размова застанецца ў гэтым пакоі... Я шчыра паважаю вас, як друга і школьнага таварыша генерала Зімерынга.

«А якое дачыненне да ўсяго гэтага мае Зімерынг? — падумаў Віцінг.— Ах, так — яны давяраюць адзін аднаму... Ну, вядома...»

— Тое, што мы спыніліся, можа перарасці ў штосьці горшае,— прадоўжыў фон Лейме-Тротшэ.

— Я думаю, што фюрар не дапусціць,— асцярожна напомніў Віцінг.

Фон Лейме-Тротшэ абтрос попел на крышталёвы сподак, у якім адлюстроўвалася дрыготкае полымя свечкі.

— Дарагі Віцінг, вы пераацэньваеце... Ёсць дзве сілы, здольныя вырашыць лёс нацыі: армія і партыя. На жаль...— ён запнуўся і, каб запоўніць гэтую непрыемную паўзу, зацягнуўся дымам.

Віцінг захоўваў маўчанне. Размова абяцала быць таямнічай і таму цікавай. Ён адчуваў, што фон Лейме-Тротшэ чагосьці не дагаворвае, і не таму, што не давярае яму, Віцінгу.

— Я, як і вы, Віцінг, бясконца адданы сваёй нацыі, радзіме і той вялікай місіі, якая выпала на долю германскаму народу. Нацыянал-сацыялізм абудзіў дух нацыі перад пагрозай сусветнага камунізма і анархіі. Аднак, дарагі Ота, перад гэтай пагрозай мы не мелі права ваяваць на два фронты. І потым... потым амаральнасць...

Вы разумееце, Ота, я хачу сказаць, што мэты могуць быць розныя і сродкі таксама.

— Вы думаеце, што наша армія...

— На жаль, Ота... А там не пойдуць насустрач, пакуль не будзе гарантыі, што цвярозасць і развага сталі асновай палітыкі.

— Наша камандаванне настроена аптымістычна.

— О-о-о! Зразумела. Хто-небудзь усё ж будзе вінаваты...

— Так бывае заўсёды...

— Мне прыемна, Ота, што мы разумеем адзін аднаго. Залішняя вера асляпляе. Ці не праўда?..

— Цвярозасць — адметная рыса немцаў.

— Бадай не цяперашніх. Вядома, немцы тут не вінаваты.

— Вядома,— згадзіўся Віцінг.

— Цвярозасць павінна перамагчы.

— Хочацца спадзявацца.

Зігфрыд фон Лейме-Тротшэ пасядзеў яшчэ крыху, пачаў збірацца ў гатэль, дзе яму з раніцы яшчэ былі падрыхтаваны два пакоі. Ад'ютант Віцінга пайшоў суправаджаць пана інспектара да машыны.

Ота Віцінг прайшоўся па пакоі. Нешта трывожыла яго. І раптам працяла страшная здагадка: яго цягнуць у змову супраць самога фюрара!

Ён сеў у крэсла, уражаны гэтым адкрыццём. Божа, штосьці трэба рабіць неадкладна! Пазваніць Ютнеру? Але хто такі Ютнер? І чым усё гэта скончыцца? Лепей бы не заставаўся гэты фон Лейме-Тротшэ.

«Спакойна, Ота! Спяшацца ніколі не варта,— супакоіў ён сябе.— Гэтыя тытулаваныя асобы маюць далёкі нюх...»

Ён выйшаў у прыёмную. Там, прыхінуўшыся да спінкі канапы, ціха спала Людміла. Віцінг спыніўся, нібы ўпершыню ўбачыў яе незвычайную прыгажосць. Дзяўчына камусьці ўсміхалася ў сне...

30

Ізноў Міхась Ланкевіч застаўся на адзіноце са сваёй тайнай. Ланге, як і Тышкевіч, заняты нейкімі больш важнымі справамі, не падаваў голасу, хоць абяцаў не траціць сувязі. Міхась трывожыўся на першым часе: чакаў, што аднойчы паявяцца немцы, схопяць яго. У думках паўставалі жудасныя малюнкі допытаў, якія ён, Ланкевіч, мужна цярпеў.

Ціха і няўтульна было ў вёсцы. Завірухі замялі снегам дарогі, і высачэзныя гурбы зраўнялі стрэхі хлявоў з зямлёй.

Немцы ў Кавалі не прыязджалі. Нават паліцыя не паяўлялася. Зноў, як улетку, ажылі людзі, і зноў, не баючыся ночы, хадзіла па вёсцы моладзь. Збіраліся па хатах, спявалі песні, танцавалі да самай раніцы. Удзень спалі: работы не было.

На вечарынцы ў Краснеўскіх Міхась сустрэўся з Антанінай. Сядзелі за шафай на высокім драўляным ложку. Міхась абнімаў падатлівы стан дзяўчыны, туліў да сябе. Яна больш маўчала, паціскала яго гарачую руку ды час ад часу пазірала ў вочы.

Міхасю няёмка, што быў забыўся на каханне і вернасць, быццам здрадзіў ёй самым непрыстойным чынам. Шкадаваў. Антаніна цягнула да сябе і адштурхоўвала.

«Люблю я яе ці проста шкадую? — думаў ён.— І што такое любоў? Можа і няма яе. Звычайная патрэбнасць у чалавеку, калі невыносна цяжка жыць... Каб не было вайны, хіба я пакахаў бы яе».

Ён паглядзеў, як бы жадаючы ўпэўніцца, ці мог пакахаць Антаніну ў мірны час. Акруглы твар, кірпаты нос, вузкія шчылінкі вачэй з кароткімі вейкамі, пухлаваты рот... І ўсё ж было штосьці мілае наіўна-шчырае ў яе кароткіх, вышчыпаных бровах, у дзіцячым, з ямачкай, падбародку, у маленькіх вушах, што выткаліся з-пад пасмаў валасоў. І ўся яна, прытуленая да яго, выдавала слабай і даверлівай. Толькі ён адзін мог абараніць яе ад бяды ў гэтым страшным, разбойным свеце. Толькі ён... Міхась мацней прытуліў Антаніну. Яна прыпала да яго грудзей, прашаптала: «Як я люблю цябе, Міша...»

«Не, я палюбіў бы яе заўсёды, калі б ні сустрэўся»,— падумаў ён, дакараючы сябе за тое, што быў усумніўся ў шчырасці сваіх пачуццяў.

У тую ноч ён не прыйшоў дамоў. Яна была самая кароткая, тая ноч, калі ён сядзеў з Антанінай на маленькім тапчане, калі ляжаў побач з ёй, адчуваючы ніколі нечуваную прыемную стому ў целе і незвычайную, бурную радасць, якая рвалася з грудзей.

Раніцай, калі ён прыйшоў дамоў, скоса паглядала маці, хоць ні слова не сказала яму. І ён адчуваў дзіўную ніякаватасць перад ёю. Схлусіў, што заначаваў у Лёшкі Лямзы. Яна, відаць, не паверыла. Ківала галавой, падтульвала сухія вусны і неяк спагадліва пагладала на яго.

Праз густую намаразь на вокнах у хату прабіваліся ружовыя промні. Марозныя ўзоры гарэлі на шкле яркімі фарбамі, і ад таго беднае ўбранства хаты выдавала яшчэ больш бедным.

Пасля запозненага снядання ўсе забраліся на печ — у хаце было холадна, ля парога пакрысе адтайвала лужа. Міхась пайшоў на двор. У снежнай смузе ярка свяціла чырвонае сонца, нізкае і халоднае. Шалёны вецер круціў снег, над стрэхамі курыліся бліскучыя пад сонцам слупкі снежнага пылу.

Мароз, здаецца, мацнеў. Было цяжка дыхаць і балюча глядзець на яркую віднату поля, якое чамусьці плыло, пералівалася хвалямі — як кінуць вокам, паўзлі, падвівалі хвастамі снежныя сувоі.

Адчуваючы нейкую віну перад маці, Міхась гадзіны дзве сек дровы, складаў пад страху. Саграваўся, паступова праходзіла збянтэжанасць і сарамлівасць. Не заходзячы дахаты, Міхась пайшоў на вёску.

У Даўгаляхі, як заўсёды, поўна дзяўчат і хлопцаў. Сярод хаты на табурэтках сядзелі двое дзіўных людзей. Міхась ніяк не мог угадаць, хто яны. Ваеннапалонныя? Але чаму ў нямецкай форме?

Нізенькі і рыжаваты чалавек, убачыўшы Міхася, ускочыў з табурэткі, замахаў рукамі, выгукваў нешта незразумелае. Міхась са страхам пазіраў на яго. Вар'ят нейкі! Парваны стары шынель, падпяразаны брудным ручніком з вышытымі па краях чырвонымі пеўнямі. На нагах саламяныя чуні. Галава абматана шарсцяной хусткай. Але найбольш Міхася ўразіў выраз твару. У чалавека палахлівыя вочы, якія ўсё бегаюць, мітусяцца, быццам шукаюць ратунку. Вусны перасмыкаюцца, а левая шчака, чамусьці пачарнелая, торгаецца.

— Алес — капут... Вайна — капут!.. О, майн гот! Іх бін зольдат... Фарштэйн? Афіцырэн загт: комэн зі форвертс... Іх віль ніхт штэрбен!..

Міхась разгублена слухаў немца, нічога не разумеючы, чаго ён хоча ад яго. Тады з табурэткі падняўся другі немец, доўгі, худы, у нейкім жаночым паліто з вузкай таліяй. Ён схапіў чорнай абмарожанай рукой свайго таварыша, сілком пасадзіў яго на табурэтку.

— Шпрэхен зі дойч?

— Шлехт...— адказаў Міхась.

Немец, паволі вымаўляючы словы, памагаючы жэстамі і мімікай, пачаў расказваць пра сябе. Міхась збольшага разумеў яго.

— Што ён кажа? Што? — наперабой пыталіся хлопцы.

Міхась пераклаў.

...Афіцэры казалі, што рускія разбіты. Маскву абараняюць смяротнікі, якіх прыкавалі ланцугамі да кулямётаў і гармат. Афіцэры хлусілі. Рускія не разбіты. Яны бамбілі. У іх новыя гарматы. О, гэта трэба перажыць! Зямля становіцца чорнай. Мы адышлі. Казалі, што гэта новыя пазіцыі. Раніцай на пазіцыі наляцела конніца. Галовы ляцелі на снег. Мы з Петэрам кінуліся ўцякаць. Вайна прайграна... Гітлер звар'яцеў, калі ўздумаў перамагчы рускіх. Мы з Петэрам ідзём дамоў. З нас хопіць.

— А божачка, дык хіба ж яны дойдуць?! — здзівілася Даўгяліха.— Замерзнуць жа, чэрці...

— Няхай замярзаюць, было ім сюды не перціся,— адказаў Лёшка.

Немцы, між тым, ухапіўшыся за Міхася, як за чалавека, што хоць крыху ведае мову, спрабавалі высветліць, як лепш прайсці, каб абмінуць горад. У горадзе іх зловяць і расстраляюць. Міхась спрабаваў растлумачыць, але, відаць, яго дрэнна разумелі — гаварыць панямецку ён амаль не ўмеў.

— Лёшка, можа ў цябе карта ёсць? — запытаўся ён у Лямзы.

Той прыпёр падручнік па геаграфіі. Па маленькай карце Міхась стараўся паказаць немцам, як лепей абысці горад. Даўгалыгі салдат узіраўся ў карту і, здаецца, разумеў, што хацеў давесці яму Міхась. Ён схапіў Міхасёву руку, доўга ціснуў яе, потым паляпаў па плячы.

— Данке, данке шон...— і штосьці быстра пачаў гаварыць свайму таварышу.

— Няўжо поўдуць? — запытала Даўгяліха.

— А куды ім дзявацца!

— Драпаюць...

— Дачакаліся і мы, што яны ўцякаюць.

— Прышыць бы іх тут...

— Знайшоў каго прышываць!..

— Далёка яны не адыдуць.

— Дзіва што...

Даўгяліха адчыніла скрыню, дастала бохан хлеба.

— На, бяры... З голаду ж падохнеце,— сказала яна, падаючы хлеб доўгаму.

Той разгублена міргаў белаватымі, як бы выцвілымі, вачыма. Потым упаў на калені, хапаў Даўгяліхіну руку, а яна спалохана хавала яе за спіной. Немец нешта закрычаў на таго, што сядзеў на табурэтцы, потым падхапіўся, палез да яго за пазуху. У яго каструбаватых пальцах раптам бліснуў тоненькі залаты пярсцёнак. Немец соваў пярсцёнак Даўгялісе, а яна адштурхоўвала яго руку. Ён, відаць, зразумеў, што пярсцёнка жанчына не возьме. Тады ён прыпаў да яе рукі вуснамі.

— Іх вэрдэ эс ніхт фергессен,— сказаў ён.

— Што ён кажа? — запыталіся ў Міхася.

— Што ён ніколі не забудзе гэтага.

— Дзіва, што такое запомніш...

— Калі жывы застанецца...

— Далёка ім ісці...

Калі яны нарэшце пайшлі, Даўгяліха сказала:

— Буду я ў яго пярсцёнак браць: можа з забітага зняў, во і хоча аддаць...

31

Нарэшце жанчын аддзялілі ад мужчын. Кудысьці ў другую камеру перавялі і Ядвісю. Самароса таксама перасялілі з той вялікай камеры ў меншую. Тут было больш прасторна, але сыра і холадна, ды і ляжаць даводзілася на падлозе.

На двор іх не выпускалі. Цяжкая, без ручак параша смярдзела, і ад гэтага смуроду, ад паху брудных, нямытых цел, ад сырасці і голаду кружылася галава. На трэція суткі, калі касавокі, нехлямяжы наглядчык адчыніў дзверы, загадаўшы выносіць парашу, Самарос прадраўся наперад. Наглядчык адступіў, паківаў каструбаватым пальцам:

— Ну, ты, шалёны!.. Мала цябе тады білі...

Ззаду Самароса трымалі, здаецца, Саўка-цыган і малады яшчэ хлопец з-пад Усвятаў Сцяпан Корнеў. Мікіта вырываўся, быццам мог штосьці зрабіць наглядчыку.

— Я патрабую прагулак!.. Чуеш ты, касы чорт? Перадай сваім немцам, што мы патрабуем прагулак.

Па калідоры беглі яшчэ наглядчыкі. У аднаго з іх гучна бразгалі ключы. Касы наглядчык памалу выцягваў пісталет з кабуры.

Саўка са Сцяпанам цягнулі Самароса ўглыб камеры, потым неяк адразу кінулі яго, і самі адбегліся.

— Табе не хапае паветра? — запытаўся наглядчык і стрэліў.

Самарос прадаўжаў стаяць, а наглядчык страляў, і раптам у спіну Мікіту ўдарыў халодны, марозны струмень паветра.

— Ну, цяпер дыхай!..— крыкнуў наглядчык.

Зачыніліся дзверы. Чуваць было, як па калідоры загрукалі ботамі наглядчыкі.

— Ах, бацька! — здзіўлена выгукнуў цыган.— Як жа ён у цябе не папаў? Думаў, канец Мікіту.

— Ён жа да вайны граматы за стральбу палучаў. Хвацка страляе. Толькі вось цяпер ад ветру не схаваешся, панасадзіў дзірак у шкле.— Сцяпан абняў Самароса за плечы, адвёў у куток.— На ліха было з ім звязвацца. Карцар палучыш. А нам нюхай парашу... Яшчэ двое сутак не дасць выносіць.

Самарос і сам разумеў, што сарваўся, што дарэмна ўсчыніў гэты нікчэмны бунт. Але ён ведаў і іншае: кожны мускул яго, кожная клетка патрабавалі разрадкі. Цяпер стала лёгка і пуста.

Праз гадзіну за ім прыйшлі. Два дужыя, па-вяскоаму непаваротлівыя хлопцы, п'янаватыя і таму рызыкоўныя, падхапілі Самароса пад рукі. Ён не супраціўляўся — увесь зарад энергіі быў страчаны там, у камеры.

Пяць дзён і начэй цёмны, прапахлы цвіллю закутак высмоктваў апошнія сілы ў Самароса. Калі выцягнулі з карцара, Мікіта ледзьве перастаўляў ногі. Перад вачыма плылі жоўтыя кругі, і ўсё навокал пагойдвалася, нібы на крутых хвалях.

Камера здавалася яму родным домам. Саўка-цыган стаяў над ім на каленях і нешта гаварыў. Мікіта як бы аглух. Словы не мелі для яго ніякага сэнсу.

Ён ведаў, што пасля карцара ўжо не ачуняе, але не раскайваўся, што пагарачыўся тады. Цяпер гэта было ўсё роўна. І нават тое, што зрабіла Сцепаніда, не мела ўжо ніякага значэння. Што ты возьмеш з жанчыны, якая здурэла ад рэўнасці! Каршукову пашанцавала... Ого, той заўсёды быў хітруном. Такая жанчына... Не пабаялася ў дарогу пайсці. Сцепаніда не пайшла б. А Вера?.. Дзе яна? Вера цудоўная. Во хто была б аддана́й жонкай. З такімі нічога не страшна, нават смерць.

Камера памалу прачыналася. Самарос да рэзі ў вачах бачыў, як падымаюцца людзі, ідуць да парашы, становяцца ў чаргу...

— Ну што, дарагі, глядзіш? — нахіліўся над ім Саўка.— Задыхаешся... Пачакай, я зараз адаткну акно. Няхай праветрыцца.

Ён залез на стол,— дзве шырокія тоўстыя дошкі,— выцягнуў з крат анучы. У камеру ўварваўся вецер. Высока пад столлю закружыліся белыя, калючыя сняжынкі.

Цыган крычаў зверху, як з неба:

— Ох, завіруха!.. Мяце, аж свету не відаць... Калі не пацяплее, памерзнем тут.

На яго сварыліся: затыкай акно, надумаў нос совацъ на двор — мароз адкусіць.

— Хлопцы...— у цыгана перасеў голас. Ён павярнуўся тварам на камеру, махаў рукамі. Ніхто не разумеў, што з ім здарылася.

І раптам праз разбітае акно ўварвалася ў камеру страляніна. Нехта ўзрадавана закрычаў:

— Браточкі! Нашы!..

Гэты крык вывеў Самароса з забыцця. Ён працягваў рукі да людзей, прасіўся:

— Памажыце мне!.. Памажыце...

Той жа цыган і хтосьці яшчэ памаглі Самаросу падняцца на стол. Ён ухапіўся рукамі за краты, прыпаў тварам да халодных прутоў.

За ракой на роўнядзь поплава густа высыпалі з лесу лыжнікі. Самаросу здалося, што ён бачыць на шапках чырвоныя зоркі.

Лыжнікі раптам раздзяліліся, як два рукавы ракі, абхаплівалі чорны востраў — турму. І нехта ўжо біў у дзверы кулакамі, крычаў, каб адчынілі дзверы.

На калідоры панавала цішыня.

32

У снежні лютавалі завірухі з маразамі. Днём і ноччу шалёны вецер пералапачваў калючы, жорсткі снег, зганяў яго ў даліны і равы. Зрэдку, калі крыху цяплела, неба завалаквалі бурыя, нізкія хмары. Тады суткі-двое валіў на зямлю споры снег, і парудзелыя было ўзгоркі зноў укрываліся тоўстай пуховай коўдрай.

У лесе ні прайсці ні праехаць — снегу па пахі. Тут нават у зацішныя дні завіруха: калматыя векавыя яліны асыпаюць пад ветрам долу дробныя, перамёрзлыя сняжынкі.

Хаціну пад самы вільчык замяло, надзейна прыкрыла з паветра тоўстай шапкай снегу. Людзі сядзелі ў ёй, як у бярлозе. Дымную печку палілі ўночы, аж пакуль яна не чырванела ад жару. Па хаце

паволі плыла душная, парная цеплыня, неахвотна адтайвала па закутках, і на столі белая губкаватая намаразь капала на падлогу буйнымі халоднымі кроплямі.

Удзень выходзілі на двор рэдка. Тышкевіч строга бярог апошні гэты прытулак ад чужых настырных вачэй.

Зрэдку, калі над лесам гула завіруха і вецер ураз замятаў чалавечыя сляды, атрад хадзіў у далёкія, цёплыя вёскі. Назад вярталіся, гружаныя хлебам, салам. Пятлялі па лесе, каб збіць з тропу немцаў, калі яны ўздумаюць наганяць атрад па следзе. Кожны паход — маленькае падслепаватае акенца ў вялікі свет чалавечых пакут і радасцей — балюча драпаў душу. Цяпер, калі замяло ўсе дарогі і немцы амаль ужо не паяўляліся ў вёсках, адседжваліся па гарнізонах, Тышкевіч і яго сябры, як ніколі, адчувалі на сабе насцярожаныя, а часам і злосныя позіркі.

Аднаго разу яны прыйшлі на адзінокі ў полі хутар з трох хат. Пастукаліся ў адну хату, потым у другую. Дзверы ім не адчынялі. Людзі, мабыць, баяліся. Але вярнуцца ў лес без харчу яны не маглі. Пайшлі ў трэцюю хату.

У той апошняй хаце ім далі хлеба, цыбулі і некалькі кавалкаў пасоленай, поснай бараніны. Старая паўнаватая жанчына, складаючы харч у торбу, прасіла Малахоўскага, чамусьці прыняўшы яго за старэйшага:

— Толькі ж, дзеля бога, не кажыце, што я сама вам усё аддала. З'ядуць жа нашы. Самі жмінды і другіх робяць такімі... А ў мяне свой недзе ваюе. Як жа не спагадаць вам?..

У лагеры Тышкевіч рашуча сказаў:

— Хопіць, хлопцы, па хатах поўзаць. А то і праўда, як у таго Фурманава: «Белыя грабяць, красныя тожа прыходзяць... бяруць...»

— То як жа ты жыць думаеш? — абурылася Прусава.— Мужык зроду такі. У яго лепей згніе, чым каму аддасць.

Прайшло тыдні два. Тышкевіч у гэтыя ночы чамусьці не спаў. Пакутлівыя думкі не пакідалі ні на хвіліну. Прыкідваючы ў памяці ўсю сваю дзейнасць за пяць месяцаў, як ніколі, бачыў, што патрачана многа сіл і нерваў. І хоць зроблена таксама нямала — нечага не ставала. Бадай, адзін эпізод з узрывам чыгункі нешта важыў, каб апраўдаць свае пяцімесячныя пакуты.

Ён выйшаў на двор, каб ахаладзіць разгарачаную галаву. Вецер к ночы крыху супакоіўся, і змярцвелы лес пад цяжарам снегу нізка хіліў долу галіны. У прагалах між дрэў блішчалі яркія, мігатлівыя зоркі, а Млечны Шлях высціλаўся бледна-блакітным вясёлкавым поясам. Яшчэ гулялі на паўночным усходзе рэдкія вогненныя сполахі. Яны былі падобны на жнівеньскія бліскавіцы ў пагодлівыя, празрыстыя вечары.

Тышкевіч нечакана злавіў глухую, як рокат далёкай навальніцы, кананаду. Ён не паверыў сваім вушам. Зняў шапку і тады ўжо больш выразна пачуў знаёмы з маладых год говар гармат.

— Страляюць!.. Нашы страляюць...

Далёкая кананада то атухала, то зноў грымела, не перастаючы. Звар'яцелыя ад радасці, людзі абдымаліся, скакалі па снезе. З радасці распалілі печку, нішчылі апошнія запасы дроў.

...Кананада ўжо чулася і днём. Баі, відаць, ішлі ўверх па Дзвіне. Недзе там гарэлі вёскі і стагнала ад выбухаў зямля.

Па месячнай даўнасці звестках у Пышніках стаяў гарнізон. Тышкевіч вырашыў абысці яго справа, перайсці па лёдзе рачулку Касплянку, а ўжо затым павярнуць на паўночны ўсход.

Бандарэнка быў запярэчыў: хацеў ісці нацянькі, агінаючы Пышнікі злева. Справа пачыналіся непраходныя Смаленскія лясы з балотамі і вечна незамярзаючымі чортавымі вокнамі:

— Заблытаемся мы там, хлопцы, як піць даць, заблудзімся.

Малахоўскі пажартаваў:

— Мы, Платон Хвёдаравіч, па азімуту пойдзем. Будзь спакоен — не заблудзімся! Чуеш, як фронт грукоча? А ўночы зарава свеціць... У нас цяпер верны азімут, вогненны.

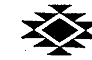

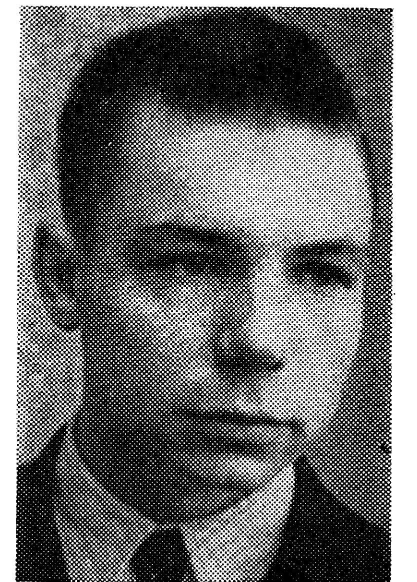

Алесь НАЎРОЦКІ

Палячыце нас, доктар!

Шэйпакам — Ніне і Леаніду.

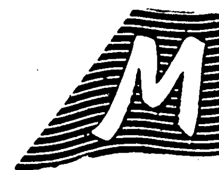

Мілы доктар наш,
Доктар мілы,
Выпішыце нам здароўя чарнілам.
Просім вас,
просім
Знішчыць нашай хваробы цень.
Выпішыце нам здароўя
Па кропель восем
Перад ядой
тры разы ў дзень.
Паміраць нам рана:
Прыбінтуйце здароўе
да раны.
Зака́пайце здароўем вушы нам,
Бо мы не чуем,
калісьці былі аглушаны.
Мы ведаем,
што вам цяжка —
На вас прама

Вайна нацэлена
З кожнага
шрама.

* * *

Доктар,
У мяне, мусіць,
галюцынацыі
слухавыя:
Пад налёт авіяцыі я ў сорак першым папаў.
Пылам заклеіла нос і нёба,
А бомбы
перамешвалі
зямлю і неба.
Бегчы няма як —
далёка лясок.
За жыццё я ўчапіўся,
як зубамі ў пясок.
«Пранясі мяне, смерць!» —
ціха шапчу.
Жыццё
ўтрымаць
хачу.
Бомбы выюць і выюць,
і завываюць,
І пясок
з-пад зубоў маіх
Вырываюць.
Нарэшце!
«Юнкерсы» скінулі бомбы і зніклі.
Упершыню
Я пачуў,
як карова на полі
скубе цішыню.
Я ляжаў
і слухаў і слухаў.
І раптам пачуў я —
Ля самага вуха —
У акіяне нямой цішыні
Гадзіннік зацікаў ручны.
Адкуль ён, гадзіннік?..
І чаму ён цікае?
Я доўга слухаў
цікание ціхае.
Я буду помніць
да самай смерці,—
Доктар, паверце,—
Жахлівым відовішчам
душа мая знявечана:
Ля мяне валялася
З гадзіннікам
рука чалавечая...
Доктар,
Фанендаскопам мяне памацайце:
У мяне, мусіць,
слухавыя
галюцынацыі.
У галаве маёй той гадзіннік стукае,
Дзень і ноч гадзіннік стукае...
Палячыце мяне...

* * *

Я чую, нехта там без халадзільніка жыве
І валасы рве
ад пакут
На галаве...
А я — ужо хутка дзесятак гадоў другі —
Я жыву... без
Нагі.
(Валасы цэлыя
на маёй галаве
Толькі, праўда, пасівелыя.)
Стаю на прыём да ўрача ў чарзе;
На адной назе
У чарзе стаю
(Ніхто ж не ведае, што пратэз
Замяняе нагу маю),
Дваццаць гадоў
на адной назе
Стаю ў чарзе.
«Доктар мілы,
Прыпішыце мне крышку сілы».
Я ў чарзе па здароўе
Стаю,
Амаль усё жыццё стаю...
Доктар,
пачуйце
Пакуту маю!

* * *

Зноў гэтай ноччу,
як і ўчора,
Мяне разбудзіў рокат матора.
Я прачнуўся.
Галава разламваецца...
Думкі пераносяць мяне
На поле бою.
«Месершміт» зніжаецца,
зніжаецца нада мною
І валасы мае
прычэсвае
Кулямётнай чаргою.
Я бягу...
Я бягу...
А «месершміт» разварочваецца,
«Месершміт» мяне даганяе.
Пралятае
Куль град.
Пашанцавала мне:
кулі толькі паранілі
Вінтоўкі маёй прыклад.
Я бягу...
І зноў «месершміт» за мною.
Чорныя крыжы вось-вось упадуць з крыла.
Зноў чарга.
На гэты раз чаргою
Паранены
рукаў шыняля.
У сне кожны дзень за мною
«месершміт» гоніцца...
Доктар,
палячыце бяссонніцу...

* * *

Парашут хістаецца,
Два дзесяцігоддзі хістаецца:
Яго то падніме, то апусціць вецер.
На парашуце
апускаецца вайна —
Сусветная, трэцяя.
Хіба можна прымірыцца:

Працуй чэсна,
А потым —
і ты і праца твая на дым?
Павольна,
Няўмольна,
Злавесна
Апускаецца парашут
Туды, дзе мы стаім.

Ці даўно параніла?
І хіба рана наша зажыла?

Апускаецца парашут кожны дзень...
Слізгае па планеце яго чорны авальны цень.

Цень падае на нашу рану.
А рана баліць.
Чым ўтаймаваць мучэнняў клокат?
Палячыце нас, доктар!

увацъ
саланчаковай
ночы
крокі,
На пожні хтосьці
выплакаў расу...
У стэп,
зажураны,
пустынны,
адзінокі,
Каханая,
цябе нясу.
Нясу
у халадзеючае ззянне.
Журба над полем
шалясціць
пустым.
Тваё спакойнае і роўнае
Дыханне
Зліваецца з маім.
Пажаты вецер
ціха-ціха
вее
Пра беды тыя,
якімі я жыву...
Я на тваё
апушчаныя
веі
Любуюся,
Схіліўшы галаву.
Відаць,
Няхутка вецер закрасуе
Над пожняю,
дзе ломкае асцё.
Каханая,
Убач хоць раз...
нясу я
Цябе усё сваё жыццё.

Іван ШАЛЬМАНАЎ

Мастак
Юры АРХІПАЎ

Абзрак

Апавяданне

I

А пошняя з ім сустрэча была самая неспадзяваная. Я дабіраўся з камандзіроўкі. Чакаць цягніка заставалася яшчэ гадзіны дзве. А мне ўжо так апрыкла хадзіць па глухім маалалюдным паўстанку і слухаць прыкрае чырыканне вераб'ёў. І я ў думках дакараў сябе, што так не да часу забрыў на гэты, ліха на яго, паўстанак.

Яно, каб на добры розум, дык можна было б адпачыць як мае быць, і якраз яшчэ трапіў бы на гэты цягнік. Казаў жа Макар Патапавіч, у якога я начаваў, каб пачакаў да дня. Днём яму нешта трэба было ехаць у гэты бок, дык гаварыў — і мяне падкінуў бы.

Не паслухаўся. Папёрся так рана: хацеў на першы цягнік, ды не паспеў: перад самым носам праскочыў.

Вяртацца зноў да гаспадара было ламавіта ды і ляніўся трохі. Ад вёскі, дзе жыў Макар Патапавіч, да паўстанка лічыцца пяць кіламетраў. А на самай справе — хто іх мераў! Я, мусіць, гадзіны дзве цягнуўся.

Надвор'е стаяла сухое, бязветранае. На небе ні воблачка. Толькі на ўсходзе, над цёмна-сіняй грыўкай далёкага лесу, віднеліся белыя дарогі рэактыўных самалётаў. Сонца з кожнай хвілінай прыпякала ўсё мацней і мацней. Я скінуў летнік, сарочку і прылёг на зялёны мурог.

Пастукваючы па рэйках малатком, прайшоў абходчык. А я ляжаў дагары, углядаўся ў неба і стараўся ўявіць бяскрайні прастор сусвету.

Дарэмна. Уявіць бяскрайняй велічыні я не мог. Ды такое, мусіць, уявіць проста не пад сілу чалавеку. Бо чалавек прывык ведаць канкрэтную велічыню, ведаць усяму нейкую граніцу. І гэтыя граніцы скоўваюць чалавека. Скоўваюць яго дзеянні, думкі, мары, скоўваюць яго фантазію і, нават, жыццё.

А можа і сусвет, які б ён ні быў бяскрайне вялікі, таксама мае сваю канкрэтную велічыню. Але ж тады якое будзе яно, гэтае дно нябеснае?..

— Дзень добры! — перапыніў мае думкі густы, басісты, ледзь сіплаваты голас.

— Добры дзень,— адказаў я і павярнуўся на голас.

Перада мной стаяў абходчык. Гэта быў стары, год пад шэсцьдзесят. У правай руцэ ён трымаў малаток з доўгім цаўём, а левай, прыўзняўшы фуражку, скроб сваю голую, як калена, успацелую макаўку. Стары паглядаў на пачак «Беламору», які ляжаў каля мяне.

— Прабачце, закурыць у вас... можна? — нарэшце спытаў ён.

Я дастаў з кішэні запалкі, паклаў на папяросы і моўчкі кіўнуў галавой, каб закурваў.

— І што гэта будзе — не прывозяць папярос... А як жа, хоць запалі, дык не знойдзеш,—нібы апраўдваўся ён.— То хоць махорка была, а цяпер дык і яе нямашака.

Абходчык зацягнуўся. Вочы яго заіскрыліся, а паморшчаны, змардаваны твар палагаднеў.

— От дзякую, сынку... А як жа. Аж на сэрцы павесялела.

Стары зацягнуўся яшчэ, здзьмухнуў попел.

— І дзе вы бралі? Га?

— У Мінску,— неахвотна адказаў я.— Ехаў сюды — назапасіўся.

— А-а-а! Дык вы з Мінску, значыць. А як там з табакай?

— Здаецца, нічога.

— А як жа. Ведама, сталіца... А ў нас бяда ды і толькі...— Ён неяк дзіўна нагнуўся над папяросай, пакруціў яе.— Ходзяць тут чуткі, што нібы трасца ўся гэтая з-за мяжы. А як жа. Перасталі, значыцца, табаку купляць. Паспрачаліся, значыцца, з нашымі, і перасталі.

— Газеты, бацька, чытаць трэба,— знарок груба адказаў я.— Тады не будзеш слухаць розныя чуткі.

Шчыра кажучы, я і сам не ведаў, чаму ў той год былі перабоі з папяросамі.

Стары не пакрыўдзіўся на маю заўвагу.

— Чытаю, а як жа,— дабрадушна прагаварыў ён і пацягнуў да сябе на калені сумку, якая вісела за спіной. Выцягнуў адтуль газету.

— Цяпер братка, такія дзялы кругом творацца, што без газеты дык усё роўна, што старому без акуляраў. А як жа. Я заўсёды, як іду на абход, і газету бяру з сабою. Прысяду адпачыць — пачытаю. А як жа.

Стары дастаў з нагруднай кішэні акуляры, працёр шкельцы чыстай насоўкай і, паважна прыўзняўшы свае калматыя бровы, надзеў. Потым з старэчай няспешнасцю разгарнуў газету, пачаў чытаць.

Я сачыў за ім і міжволі ўсміхаўся. Надта пацешны быў ён пры такім занятку. Чытаючы, стары смешна цмокаў губамі, лыпаў сваімі маленькімі падслепаватымі вочкамі і гэтак ужо моршчыў твар, што здавалася — ён не чытае, а жуе кіслы лясны яблык.

Раптам ён перастаў шавяліць губамі, недаўменна вылупіў свае кругленькія вочкі.

— Дзівак,— нарэшце прагаварыў ён.

— Хто дзівак?

— Ды вось тут пішуць пра аднаго машыніста. Пра нашага брата— чыгуначніка. А як жа. Дзівак, кажу.— Стары падаў мне газету.— Вось тут чытайце,— і тыцнуў сваім вялікім расплюшчаным пальцам з тоўстым чорным пазногцем.

Мне не хацелася крыўдзіць старога, і я пачаў з неахвотай чытаць газету.

—Канстанцін Францавіч Пяхцецкі? — здзівіўся я.— Пачакай, пачакай... Дык гэта ж Абэрак! Так і ёсць, Абэрак...

— Як абэрак? — стары падсеў бліжэй да мяне.

— Абэрак... Гэта дражнілі яго так.

— Не разумею нешта. Як дражнілі? Каго дражнілі?

— Пяхцецкага. Машыніста гэтага. Абэркам дражнілі.

— А-а-а! Дык вы, значыцца, ведаеце яго,— стары прыкусіў губу і заківаў галавой.

— Яшчэ як! Качагарам ездзіў з ім. Дома ў яго за госця быў.

— А як жа! Ай-я-яй! І дома, кажаце, былі? Мусіць, дом вялікі недзе.

— Казарма.

— Ай-я-яй! А як жа. Ты скажы, што за чалавек, га?

II

Гадоў мо восем назад працаваў я на чыгунцы. Ездзіў качагарам на грузавым паравозе. Праца хаця і брудная, але заробкі былі неблагія, ды і ад работы не пераломішся. Адно ведай: падтрымлівай чысціню і парадак на паравозе ды слухайся машыніста.

Праўда, яшчэ як да машыніста... Я ні пра кога, пра гэтага Пяхцецкага раскажу. Я і цяпер не магу даўмецца, што гэта за чалавек.

— Люты характар,— казалі мне пра яго паравознікі, калі даведаліся, што мяне прызначылі качагарам да яго ў брыгаду.

— Качагары ў яго доўга не затрымліваюцца: тыдзень, другі — і пяткі падмазваюць.

— Хто? Абэрак? Ды ён цябе, сябар, буферы прымусіць цалаваць. Ведаю. Паездзіў з ім трошкі. Дзесятаму закажу.

— Ну, чаго вы, хлопцы, палохаеце малога. Абэрак, як Абэрак. Праўда, дзядзька з перчыкам, факт. Нічога не скажаш. Але цярпець можна. Прэміі атрымліваць будзеш за эканомію.

Усе так і паехалі ад рогату.

— Гэтыя прэміі табе вомегай вылезуць.

Хлопцы рагаталі, а я стаяў разгублены і не ведаў, што ім адказаць. Яны здзекаваліся з мяне як хацелі.

— Ідзі, малы, да загадчыка паравозных брыгад,—раілі мне хлопцы.— Вось да гэтай чорненькай татаркі, да Зіны, значыць. І папрасіся, каб да другога машыніста перавяла.

Я дык ужо не ведаў, дзе хлопцы праўду кажуць, а дзе кпіны строяць.

— Мне да работы не прывыкаць,— фанабэрыста адказаў я.— Якнебудзь і з Пяхцецкім зладкую. А трэба будзе — і буферы пацалую.

— А ты смелы, малы! Глядзі. Табе відней, калі што.

Да выезду заставалася з паўгадзіны. Я схадзіў у гардэроб, пераапрануўся і цяпер, як кажуць, пры поўным баявым чакаў брыгаду.

Настрой мой быў сапсаваны. Прызнацца, мне ніколі не шанцавала. Усё нешта не так, як людзям. Як кажуць, думаеш на гару, а чорт за нагу...

Я зайшоў у «брахалаўку» і, знайшоўшы свабоднае месца, усеўся каля акна.

«Брахалаўкай» паравознікі называюць сваю дзяжурку. Тут заўсёды, днём і ноччу, у кожную хвіліну, народу ледзь не поўны пакой. Адны чакаюць адпраўлення, другія ўжо вярнуліся з паездкі і цяпер афармляюць маршруты, трэція проста так сядзяць, чэшуць языкі.

Гэта ўжо як закон. Пасля паездкі паравознік абавязкова заваліцца ў «брахалаўку». Мурзаты, стомлены, але заваліцца. Ён павінен «адбрахацца» тут не менш як гадзіны дзве. Расказаць, можа ў соты раз, як ён ледзь не расцягнуўся пад Пагарэльцамі, абазваць пры выпадку старым дурнем Івана Іванавіча за тое, што ён у сваю апошнюю паездку, перад тым, як ісці на пенсію, узяўся весці цяжкаваговы — і расцягнуўся.

І толькі пасля таго, калі, здаецца, перагаварылі пра ўсё, што ведалі, паравознік з лёгкай душой шыбаваў у душ, мыўся,—і цяпер яго ўжо не затрымаеш. Яму некалі. Ён спяшаецца дамоў.

— Учора, казалі, Абэрак усёй брыгадай вёдрамі са склада на свой паравоз вугаль насіў.

— А што б вы думалі! З чаго б у яго гэткая эканомія была?

— Кіньце, хлопцы, вёдрамі шмат не нацягаеш. Ды і не такі ён чалавек...

— Законны гнюп *. Даю галаву адсекчы, што тут нешта не тое. Вазьміце Касцяровіча. Адна машына. У Абэрка — эканомія, а ў Касцяровіча — перарасход... Ды і Бацян ледзь-ледзь у норму ўкладаецца.

— Што праўда, то праўда. Абэрак за эканомію качагара з памочнікам у труну заганяе.

— Абэрак з галавой. Суне рабочым на піва — яны і перакінуць яму банку, другую **. А як вы думалі...

— Ну, не! Абэрак табе не раскінецца капейкай. Ён, кажуць, нават у сталоўку ніколі не ходзіць. Возьме што-небудзь з сабой і — аб гэтым... А калі ты бачыў, каб ён чарку выпіў? Адным словам, Абэрак і ёсць Абэрак.

— Дык жа ў яго страўнік, хлопцы. Колькі ведаю, дык ён жыватом хварэе.

— Гнюп і ўсё тут. Ты не глядзі, што ён такі худы! А любога з нас у баранні рог скруціць. Ён жа, як будавацца распачынаў, прыхваціў ноччу на складзе бервяно і прэ, значыць, праз пуці дадому. А вартаўнік наперад: «Куды?» Шуміху падняў. Абэрак бабух бервяно далоў — і ні блізка. Не ён — і ўсё тут. Начальнік прыбег, саромець пачаў. А ён і кажа: «Таварыш начальнік! Ды што вы? Хіба я, з маім здароўем, такую халеру панясу? Гэта ж толькі каню пад сілу». Паспрабавалі, дык ледзь учатырох паднялі. Вось табе і Абэрак. Ого! А што ён такі худзізна, дык гэта ад прагнасці. Далібог! Я вам во што раскажу. Мне пра гэта Генка Пухнач расказваў. Ён тады з Абэркам памочнікам ездзіў. Ну, значыць...

Раптам гамонка прыціхла, быццам яе і не было.

— Малы, ты Пяхцецкага чакаеш? — сказаў да мяне адзін з паравознікаў.

— Ыгы,— адказаў я.— Чакаю.

— Прыйшоў ужо. Вунь там, каля акенца стаіць.

---

* Гнюп — тое, што і скнара, але больш прагны і скрытны.
** Банка — коўш для пагрузкі вугалю.

Я торапка ўскочыў з месца і хуценька падбег да чалавека ў сіняй прамасленай форменцы. Ён гаварыў аб нечым праз акенца з дзяжурным па дэпо.

— Вы — машыніст Пяхцецкі? — спытаў я, калі той перастаў гаварыць з дзяжурным і ўжо быў павярнуўся выходзіць.

— Я. А што?

— Мяне да вас качагарам...

— Як завуць?

— Алесь.

— Алесь, кажаш. А для мяне проста — «малы»,— і машыніст паказаў грэбень роўных, як часнок, белых зубоў.

— Я пытаю, як тваё прозвішча. У маршруце адзначыць трэба.

Я сказаў. Машыніст запісаў маё прозвішча, потым акуратна склаў маршрут у чатыры рэдзі і паклаў у шапку.

— Абавязкі свае ведаеш?

— Ды так... здаецца, троху ведаю.

— Ну, тады што ж, Алесь, айда прымаць машыну,— весела адказаў Пяхцецкі і па-сяброўску ляпнуў мяне па плячы.

III

Дзядзька Кастусь, не гледзячы на свае пяцьдзесят восем гадоў, быў яшчэ надта руплівы, вясёлы і жартаўнік вялікі.

Ледзь выдасца вольная хвіліна, ён тут жа раскажа анекдот з жыцця чыгуначнікаў або пачне пакепліваць са свайго памочніка Васіля Пацярухі. Праўда, ён і сам цярпліва зносіў усе жарты, якія толькі не падстройваў яму Васіль.

Але як толькі дзядзька Кастусь браўся за рэверс, ён адразу ж рабіўся зусім другі. Твар яго станавіўся да зласлівасці сур'ёзны, а ў вачах загараўся нейкі шалёны, люты агеньчык.

У той час, калі ён распараджаўся намі, голас яго гучаў глуха і адрывіста. І гэткім ён ужо заставаўся да канца паездкі. Але варта было Васілю крыкнуць: «Дзядзька, бабы!», і — няхай будзе круты паварот або цяжкі пад'ём — Пяхцецкі вопрамеццю кінецца праз усю паравозную будку да акенца памочніка, каб паглядзець на амаль голых жанчын, якія, разваліўшыся на мяккай маладой траве, загаралі на ўзбочыне чыгункі.

— Ц-а! Цах! Цымус! — цмокаў ад задавальнення стары машыніст і круціў галавой.

— Маладосць — прыгажосць!

Твар яго святлеў, вочы загараліся, а сам ён увесь неяк распрамляўся, нібы скінуўшы з плячэй цяжкую ношу, і, здавалася, у гэтую хвіліну маладзеў.

— Во, каб вам такую? Га, дзядзька Кастусь?

— Чаго?

— Каб вам такую жонку, кажу,— гаварыў яму Васіль Пацяруха.

— Мне такую жонку? Не-а! Хай маладым быў бы, а на такой не жаніўся б. Мая Марыля, братка ты мой, лепшая была. Страйнейшая.

І Пяхцецкі павольна сунуўся на сваё месца, браўся за рэверс.

— Ну, ты, дзядзька, надта не хваліся,— распякаў яго Васіль.— Дапусцім, Марылю тваю я ведаю. Худзюшчая, як нішчымная пятніца.

— Ды што ты ведаеш, цурбан!..— злаваўся стары.— Паглядзеў бы ты на яе, як дзяўчынай была.— І, пацішыўшы голас, гаварыў: — А цяпер, ведама, схварэла, пастарэла.

Далей ужо ехалі моўчкі. Кожны быў заняты сваім. Памочнік сачыў за ўзроўнем вады ў катле, ціскам пары, а я падмятаў будку пасля кожнай засыпкі паліва ў топку, паліваў вадой «вугалёк».

Не ведаю, чым я патрапіў свайму машыністу, але адразу, пасля першага знаёмства, у мяне з ім склаліся добрыя адносіны. Ён заўсёды вельмі цёпла, па-прыяцельску, гутарыў са мною, з усёй шчырасцю расказваў і паказваў, што і як трэба рабіць, каб шмат часу не патраціць і зрабіць добра. А ў гарачую хвіліну, калі запаруся надта, дзядзька Кастусь не грэбаваў качагарскай работай: прыходзіў і памагаў.

Мне было сорамна, што гэты стары, якому трэба ўжо даўно быць на пенсіі, памагае мне, маладому.

— Адпачніце лепей, дзядзька Кастусь,— гаварыў я.— І сам спраўлюся.

— Нічога, малы, нічога,— суцяшаў мяне ён.— Ведаю, што справішся. Але ж, так н-то яно, братка, удваіх весялей. Ты вось глядзі, як трэба.

Стары закасваў рукавы, асцярожна мачаў кончыкі* ў салярку і пачынаў выціраць самыя цяжкія, недаступныя месцы на паравозе.

— Што, дзядзька Кастусь, на земляка натрапіў? — высунуўшы галаву з паравознай будкі, усміхаўся Васіль Пацяруха.

— Ты б вот зубы не скаліў, а ўзяў бы кончыкі, ды тэндар працёр з свайго боку. От так-то яно,— сярдзіта бурчаў машыніст.

— Навошта? І так чысты,— адмахваўся Васіль і хаваўся ў будцы.

— От ужо гультай! Дыхнуць лішні раз лянуецца,— скардзіўся мне дзядзька Кастусь.— Вочы не глядзелі б на яго. А трываю...

Стары на момант пераставаў церці і, прытуліўшыся плячамі да паравознага кола, задуменна паглядаў некуды ўдалячынь і, уздыхаючы, гаварыў:

— За талент цярплю.

— Як за талент? — не разумеў я.

Стары ўсміхаўся і, нібы спахапіўшыся, таропка пачынаў праціраць насуха колы і тлумачыў мне:

— Гэта я так, па свайму разуменню. Але ж. Топку добра вядзе, халерны. Яно ж так: другі раз пападзе вугалёк зямля зямлёю. Ну, думаю, прапалі. А ён як пачне, як пачне... Пройдзе некалькі хвілін, глядзіш — стрэлка на манометры за чырвоную рыску перавальвае. А каб на цябе радзімец! Га! Гэта, брат ты мой, талент. От так-то яно! У паездцы за яго я не баюся. Ён табе, халера гэткая, і на саломе пары нагоніць. Толькі і бяды — лянуецца надта праціраць машыну.

Я моўчкі слухаў дзядзьку Кастуся і думаў, як хораша, калі ўмееш хоць што, але добра, па-майстэрску, рабіць. Табе тады і даруецца шмат чаго.

Я прытрымліваўся старой, але мудрай прыказкі: менш гаварыў і больш слухаў. Гэта, відаць, было да спадобы машыністу. Бо старыя, мусіць, усе любяць павучаць і, баронь божа, не любяць, каб ім пярэчылі. Прытым дзядзька Кастусь адразу сказаў мне:

— Будзеш старацца — брыгада паважаць будзе. А калі думаеш сачка даваць, дык лепш ідзі, цяпер жа ідзі, і прасіся на другі паравоз.

І я стараўся як умеў. Ніводнай хвіліны не сядзеў без работы. Знайду што-небудзь і корпаюся. То інструмент насуха пратру і складу акуратна, а то вінцікі выдраю да бляску. Ды хіба мала чаго знойдзецца на паравозе!..

* Кончыкамі паравознікі называюць ашмоцце для абціркі.

— Кінь, хлопча, усё не пераробіш. Так-то яно. Трэба тое-сёе і другім пакінуць.

Я канчаў работу і паслухмяна садзіўся на сваё «сядзенне» непадалёк ад памочніка.

На грузавых паравозах спецыяльнага сядзення для качагара не было. А таму качагары амаль на кожным паравозе карысталіся звычайна вядром. Накладзеш поўнае вядро кончыкаў або паклі, а калі малавата, дык пад ніз вугальку падсыплеш, і сядзенне — хоць куды! Вядома, не тое, што ў машыніста або памочніка — на пружынах, але і так няблага.

Васіль Пацяруха лютаваў ад зайздрасці, што я гэтак адразу здружыўся з машыністам.

— Землякі? — падабраўшы зручны момант, калі мы заставаліся з ім адзін на адзін, дапытваўся ён.

— Ды не. Што ты!..

— Кінь,— Васіль яхідна прыжмурваў свае шэрыя, зеленаватыя вочы.— Відаць, як і ён — беларус з-пад Варшавы?..

— Чаго-о? — крывіўся я.

— А таго. Ведаю. Абэрак нас, браткоў-беларусаў, не церпіць. Такі ўжо ён чалавек. Ты ж бачыш: і мяне, каб прымеў, дык з'еў бы.

Я ведаў, за што недалюбліваў дзядзька Кастусь Пацяруху. Але як сказаць яму пра гэта? Яму хоць кол на галаве чашы, а ён на сваім паставіць. І таму я прамаўчаў.

IV

Першы месяц праездзіў з дзядзькам Кастусём ціха, мірна. Але потым, нібы чорт на яго ўссеўся. Ніяк дагадзіць не патраплю. Каб лаяў, дык не. Але і добрага слова не пачуеш. Як ні зробіш, дык усё нечага ваўком паглядае ды пакрыквае:

— Малы, вугалёк!

— Малы, парашочак!

— Малы, падлогу!

— Малы, вадзічку!

— Малы, ...!

— Малы, ...!!

— Малы, ...!!!!

І я стараўся рабіць усё так, што, здавалася, некуды было і камару нос падтачыць. Але стары машыніст знаходзіў, дзе і як падсунуць добрую шпільку, падкусіць мяне.

На паравозе ж гэтак: не паспееш зрабіць адно, як ужо трэба брацца за другое. Толькі падмяцеш падлогу, пакладзеш на латок для наступнай засыпкі вугаль — змачыць ужо трэба, каб лепш гарэў. А там, глядзіш, на пад'ём пайшлі — парашочак пенагасіцелю ўкінуць трэба.

Кідаешся, кідаешся вось гэтак, а потым махнеш на ўсё ды прысядзеш перадыхнуць якую хвіліну. Яно, канечне, глядзіш, як лаўчэй, каб усё ў парадку было.

Раней дык і сам дзядзька Кастусь павучаў:

— Ты ўжо, малы, залішне стараешся. Хуценька троху змёў — сеў, адпачыў. Вугалёк успрыснуў — зноў адпачні. А гэтак, братка ты мой, за паездку ў цябе спіна дубам стане. Так-то яно.

А цяпер не тое што прысесці, а забаўся — дык ого!.. Не ведаў, што ён так напусціўся на мяне... Ну, няхай правініўся чаго-небудзь,

дык скажы, аблай апошнімі словамі. Не пакрыўджуся. Бо хоць буду ведаць, за што лаялі. А так...

Я перабіраў у памяці ўсе свае ўчынкі, хацеў адшукаць тыя промахі, за якія мне прыходзіцца так дорага расплачвацца, і нічога такога не мог знайсці. Крыўда цяжкім, халодным каменем сціскала мае грудзі, душыла горла. Я гатоў быў кінуцца з кулакамі на машыніста, патрабаваць ад яго тлумачэння — за што, за што ён гэтак здзекуецца з мяне?!

Мусіць, самае што ні ёсць пакутлівае, страшнае — гэта, калі ты адчуваеш, што цябе перастаюць паважаць. І яшчэ страшней, калі не ведаеш, за што...

Канечне, на паравозе я — апошняя затычка, самы што ні ёсць паравозны падмятайла. Але ж я — чалавек, і хачу, каб мяне лічылі чалавекам...

V

А пачалося ўсё гэта пасля таго, як я «замачыў» з Васілём Пацярухай сваю першую палучку. Не быў упэўнены, што сапраўды за гэта разгневаўся на мяне машыніст, але другіх прычын, здавалася, не было.

Ужо за тыдзень да палучкі Васіль прэтрубіў мне вушы, што па нейкаму няпісанаму закону я павінен брыгадзе паставіць бутэльку каньяку.

Павінен дык павінен. Якраз так трапіла, што ў той дзень, калі давалі грошы, наш паравоз стаяў на прамыўцы катла. А мы, усімі трыма брыгадамі, рабілі прафілактычны рамонт.

Атрымалі грошы. А калі закончылі работу, Васіль бесцырымонна напомніў мне:

— Малы, шморгай на горку!

«На горку» — азначала збегаць у гастраном.

Я паказаў яму на свае чорныя, замурзаныя рукі, маўляў, дай хоць памыюся.

— Шморгай, шморгай! Потым...

— Куды гэта ты яго гоніш? — здзіўлена спытаўся дзядзька Кастусь.

— А як, дзядзька Кастусь? Паравоз замачыць трэба, каб шпарчэй бегаў. Ды і ў малога першая...

— Першая, першая,— стары нездаволена крактануў, сярдзіта паглядзеў на мяне, штосьці прабурчаў сабе пад нос, потым махнуў рукою і нечага палез у будку.

Я з большага абмыў саляркай рукі і, як казаў Васіль, шмаргануў на горку.

Калі вярнуўся з гастранома, апрача Васіля нікога з паравознікаў не было.

— А дзе дзядзька Кастусь? — пацікавіўся я.

Васіль гідліва скрывіў твар:

— Не ведаеш Абэрка?! Адмовіўся. Некалі яму... А чаго некалі? Бацян паедзе толькі ў дзве гадзіны ночы. Разумець трэба, паравоз з-пад прамыўкі — са зборным, значыць... Гэта ён пратаўхаецца суткі, а то паўтара. Потым Касцяровіч. Яшчэ адкінь паўсутак. І нам выпадае ўжо недзе аж на трэція суткі. А яму, бач ты, некалі.— Пацяруха развёў рукамі і, памаўчаўшы троху, з'едліва сказаў: — Ён жа такі — на чужое не пойдзе, але і свайго не перакіне. На гэта ў яго во...— Васіль пастукаў костачкамі пальцаў па тоўстай мураванай сцяне,— цвёрда!

Для мяне гэта было нечаканасцю. «Што рабіць?» — думаў я: распіваць гэтую няшчасную бутэльку з Васілём Пацярухай не хацелася. Ну, сапраўды, што ён за такая шышка? Іншая справа, калі б усёй брыгадай. Лаўчэй неяк. Нібы ўсёй сям'ёй. А то радасці мне: напаю Васіля Пацяруху! Што ён мне — брат ці сват? Колькі ездзілі, дык ён сычом пазіраў ды пасмейваўся з нашай дружбы з машыністам. І цяпер недзе ў душы аж заходзіцца, смяецца, што на прастачка натрапіў: вып'е на дармавізну...

— Ну, дык пайшлі, ці што?..— Васіль падштурхнуў мяне плячом і першы пашыбаваў у сталоўку, якая была непадалёк ад майстэрняў. Я неахвотна паплёўся за ім.

VI

У той вечар мы не абышліся адной бутэлькай. Пачалі ў сталоўцы, а закончылі ў рэстаране. Бо Васілю, як потым выявілася, дай толькі панюхаць, а потым будзе піць, як за сябе ліць. І дзе толькі яно ў яго дзяецца. З выгляду, здаецца, і хлопец незавідны, худзенькі, маленькі. А гэтак жлукціць!..

Пакуль не распілі маю бутэльку, маўчалі. Пачыналі было гаварыць, але гаворка чамусьці не клеілася. Ды якая магла быць тут гаворка, калі, як казаў Васіль, дрыжыш за гэтую кроплю, каб хто не заўважыў.

Міліцыянер дык так і шныпарыць па сталоўцы, выглядае ўсё. Ледзь што — адразу турыць прэч.

Васіль з аглядкай разліў пад сталом у шклянкі, потым локцем штурхануў мяне пад бок, маўляў, бяры, і ціха прагаварыў:

— Ну, паехалі...

Ён адным дыхам перакуліў шклянку каньяку і, ужо ўплятаючы закусь, пачаў скардзіцца:

— Вось дык жытуха настала: заробіш якіх дзве сотні і не ведаеш, як іх прапіць... Так сказаць, пад аховай міліцыі...

Васіль усміхнуўся, а потым задуменна прыжмурыў свае зеленаватыя вочы, загаварыў:

— Ты думаеш, ад гэтага меней піць пачалі? Куды там! П'юць, як і пілі. Толькі па-сабачаму неяк. Крадком...

Я моўчкі слухаў Васіля і з жахам пагладаў на сваю, яшчэ некранутую шклянку. Васіль заўважыў гэта, разззлаваўся:

— Ты што ўсё молішся на яе? Не ў рэстаране ж, мусіць...

— Страшна неяк,— прызнаўся я.

— Першая заўсёды туга. А другая ўжо лягчэй пойдзе. А ты, не дыхаўшы, хоп — і гатова!..

Я заціснуў нос пальцамі і хуценька выпіў. Мяне спачатку неяк усяго скаланула, я зморшчыўся і заплюшчыў вочы.

— На от, хутчэй закусвай,— Васіль падаў мне на відэльцы скрылёк кілбасы і кавалак хлеба.

Я пачаў закусваць.

— Нешта не пайшла яна мне сёння,— апраўдваўся я.

— Памаўчы лепей,— фанабэрыста адказаў Васіль.— Бачу, які з цябе піток...

Васіль казаў праўду. Я выпіваў рэдка, пры выпадку якога свята, ды і патроху. І мне неяк стала сорамна за сябе.

— Ты думаеш!..— узгарэўся я.— Вып'ю не менш за цябе!..

Не, гэта гаварыў не я, а каньяк, які цёплай плынню разліўся па ўсім маім целе і неяк адразу ўдарыў у галаву. Перад вачамі залёталі матылькі, і ўсё перада мной паплыло, як у тумане, і страшэнна захацелася есці. І я еў з такім апетытам, што Васіль толькі паглядаў на мяне ды моўчкі ўсміхаўся.

Потым ён прынёс поўную талерку парэзанай скрылямі кілбасы і два сподачкі вінегрэту.

— Пасядзі трохі, я зараз,— сказаў ён і пайшоў са сталоўкі.

Хвілін праз некалькі вярнуўся.

— Бачыш? — падміргнуў ён і, адтапырыўшы кішэню, паказаў горлачка бутэлькі.

— Навошта? Сёння я частую,— крыкнуў я і стукнуў кулаком па стале.

— Ціха, ціха, малы,— пачаў супакойваць мяне Васіль.

Але ў гэты час падышоў міліцыянер і вытурыў нас за дзверы. Бутэлька засталася ў Васілёвай кішэні, а закусь — на стале ў сталоўцы.

— Вось бачыш, што ты нарабіў? — лаяўся Пацяруха.— Яно хоць і там не па-людску, але тут і таго горш. Прыйдзецца дзе-небудзь за вуглом, як сабакам. Ды нават і шклянкі нямашака. А пакрыўдзіўся ты дарэмна, брат,— памаўчаўшы трохі, зноў загаварыў Васіль Пацяруха.— Хіба ты не ведаеш звычаю паравознікаў? Калі я з табой склаў кампанію, замачваем, так сказаць, тваю першую палучку, гэта не значыць, што я сёння павінен піць за твой кошт. Ты паставіў першую — дзякуй. Цяпер я стаўлю. Паравознік на чужое не зарыцца. Такі закон. Ты думаеш, чаго Абэрак не пайшоў з намі? А таму, што і яму трэба было раскашэліцца, бутэлечку паставіць. Вось яно адкуль. Ты яшчэ не ведаеш яго. Пачакай, я яшчэ раскажу табе.

Раптам Васіль спыніўся і рэзка павярнуўся да мяне:

— Слухай. А што, калі ў рэстаран, га? Грамаў па сто закажам, а потым перальем з бутэлькі ў графінчык і будзем гаманіць паціхеньку.

Я згодзен і ў рэстаран. Цяпер мяне хоць на край свету завесці можна. І мы бярэм кірунак да аэрапорта. Піць, есці мне больш не хочацца, але я іду, як на прывязі. Іду за Васілём Пацярухай. Васіль расказвае пра дзядзьку Кастуся, і я слухаю: цікава.

— Пражыве чалавек і век смаку не пачуе. Ну, што гэта за жыццё! Удвух. Дзяцей нямашака. Барахла рознага — нам з табой на ўсё жыццё хапіла б. Што больш трэба чалавеку? Пі ды гуляй. Бо памрэ— каму пакіне ўсё гэта? Цяперака дом гэты. Ужо, мусіць, гадоў дзесяць будуе. Адгрохаў такую камяніцу — міла-дорага. Садзік высадзіў. Пажыў трохі — давай прыбудоўку ляпіць, потым другую. Цяпер ужо трэцюю лепіць. Навошта ўсё гэта? Сам ссох і жонку высушыў. Усё капейкі лічыць. На пенсію трэба было, дык не пайшоў, папрасіўся.

Вось ужо недзе наікаўся небарака дзядзька Кастусь... Гаварылі мы аб ім дарогай у рэстаран і нават у рэстаране. Васіль, здавалася ўжо мне, не такі дрэнны хлопец. А тое, што не слухаецца Абэрка, дык гэта, як ён прызнаўся мне, проста рашыў патузаць трохі нервы старому.

Колькі мы былі ў рэстаране — не памятаю. Не памятаю, як я апынуўся дома.

VII

Выклікалі нас у паездку, як і казаў Васіль, толькі на трэція суткі пад вечар. Калі я зайшоў у «брахалаўку», Васіль ужо быў там. Сустрэў ён мяне, як ніколі, ветліва, нават першы падаў руку — па-заліхвацку падміргнуў:

— Ну, як, стары — учора не лячыўся?

— Не, так адмучыўся,— з неахвотай адказаў я.

— А я ўчора яшчэ крышку наддаў. У-ух..— Васіль заплюшчыў вочы і трасянуў галавой, потым пацёр далоняй лоб: — Трашчыць, халерная!..

Васіль неяк дзіўна, з-пад ілба, паглядзеў мне ў вочы, нібы просячы спачування. Але я прамаўчаў.

— Да цябе хацеў заскочыць, ды не ведаў, дзе ты жывеш.

— А-а-а,— адмахнуўся я. Мне чамусьці не хацелася гаварыць аб той, ліха на яе, «папойцы», ад якой ніяк не мог ачуняць. Ды яшчэ мне было вельмі сорамна за ўсе свае пазаўчарашнія ўчынкі. Сорамна было, што я, як заўзяты п'яніца, бряндаў па сталоўках і рэстаранах, а яшчэ больш, што так набраўся, як самае што ні ёсць апошняе быдла.

— Пяхцецкі яшчэ не прыйшоў? — паспяшыў я перавесці гамонку на другую тэму.

— Прыйшоў. Недзе тут ходзіць.

— Пайшлі, падыхаем,— прапанаваў я, і мы выйшлі з «брахалаўкі», селі на лавачку.

Чырванаватае, ужо крыху памерклае сонейка павісла на даху воданапорнай вежы, але было яшчэ горача і душна, як у натопленай лазні. Па небе там-сям былі раскіданы бялёсыя копкі-воблакі. Вецер, нібы крадучыся да некага, прытаіўся за саставамі таварных вагонаў і, здавалася, чакаў зручнага моманту, каб хуценька праскочыць праз пуці і прытаіцца дзе-небудзь за дамамі. Пахла гаркавата-кіслым паравозным дымам і цёплай, церпкай парай мазуты. Сапуць паравозы, выпускаючы слупы дажджавога туману, гудуць прарэзліва, патрабавальна просячыся прапусціць іх на запраўку.

Гэтулькі машын, а пуцей колькі! Метраў на трыста-чатырыста ўшырыню скавана зямля металам. Паспрабуй, разбярыся, каго на які пуць пусціць. А ўсім некалі, усе спяшаюцца. У думках я спрабую паставіць сябе на месца дыспетчара і моршчу лоб: не, мусіць, не справіўся б...

У гэты час з боку склада паліва данёсся мяккі свісток паравоза.

— Гэта наш,— гаворыць Васіль Пацяруха.— Збегай, спытайся.

Я моўчкі падняўся з лавачкі і пайшоў да дзяжурнага па дэпо. У дзвярах спаткаўся з дзядзькам Кастусём.

— Добры вечар, дзядзька Кастусь!..— узрадавана прывітаўся я: за месяц я гэтак прывык да яго, што, калі давядзецца не пабачыцца

якія суткі, дык месца сабе не знаходзіў, сумаваў па ім. Дзядзька Кастусь, відаць, адчуваў гэта і дарыў мне сваю старэчую, скупую ласку. Але на гэты раз старога нібы падмянілі.

— Добры вечар,— абыякава прагаварыў ён і ўпершыню не падаў мне рукі.— А дзе той... Пацяруха?

— На двары,— разгублена адказаў я.

— То пайшлі машыну прымаць.

На двары далучыўся Васіль, і мы пайшлі на склад.

VIII

З кожным днём ён адносіўся да мяне ўсё халадней і халадней. А потым і зусім перастаў заўважаць мяне, толькі па прывычцы пакрыкваў у час паездкі:

— Вугалёк!

— Парашок!

Я пачаў ужо звыкацца з тым, што так няўдала закончылася мая дружба з машыністам. Трымаўся Васіля. Хаця пасля таго ўжо больш з Васілём не выпіваў. Адмаўляўся, спасылаўся, што заняты.

Васіль Пацяруха, здавалася мне, быў неблагі хлопец. Асабліва вырас ён у маіх вачах пасля той выпіўкі. Не, мне шмат што не падабалася ў яго характары, у поглядах на жыццё, але тое, што ён не застаўся перада мной у даўгу, паставіў сваю бутэльку, вельмі падкупіла мяне. «Сумленны хлопец,— думаў я аб ім.— Бачыш, на чужое не зарыцца...» Пасля таго я шмат даравяў яму, чаго раней не мог дараваць.

Ды і сам Васіль пачаў лепш адносіцца да мяне. Нават з'явілася ў нас, як цяпер прынята гаварыць, нейкая ўзаемавыручка. Ледзь запаруся трохі, Васіль тут жа возьме кончыкі і пачне памагаць мне выціраць паравоз ці так за якую работу прымецца. А я ў сваю чаргу «загрызую» * дышлы або ў топку падкіну. Карацей кажучы, пачалі неяк трымацца адзін аднаго. Здавалася, пачынала завязвацца дружба.

Праўда, не ведаю чаму, але ў нашай дружбе была нейкая незразумелая нацягнутасць, якая насцярожвала, стрымлівала наша збліжэнне. Гэта, можа, таму, што, не гледзячы на яго адчужэнне да мяне, я ўсё яшчэ па-ранейшаму паважаў і нават, здавалася мне, любіў гэтага панурага, сярдзітага дзядзьку Кастуся. Не ведаю чаму, але любіў. У яго характары было нешта такое, што палохала і ў той жа час вабіла сваёй незразумелай таямнічасцю.

А Васіль?.. Не, не мог я раскрыць перад ім сваю душу. А чаму — я зразумеў крыху пазней.

IX

Неяк аднойчы на канечнай станцыі нашу брыгаду адправілі на адпачынак. Што гаварыць, такое бывае з паравознікамі часта. Едзеш у паездкі і не ведаеш, калі дамоў вернешся. Гэта ўжо — як выпадзе.

Іншы раз за якіх-небудзь дзесяць-дванаццаць гадзін управішся. Прыедзеш на канечную станцыю, адчэпішся, заскочыш у дэпо, вадзічкай заправішся, запасешся палівам — перакусіць не паспееш, а тут ужо пад цягнік выпраўляюць, і — будзь здароў — назад паехаў.

А іншы раз суткамі пратрымаюць у дарозе. І яшчэ добра, калі цягнікам назад вернешся. А то будзеш сядзець, сядзець, ды і рэзервам выправяць. Гэткая служба ў паравозніка.

* Грызь — густая спрасаваная мазь, якой змазваюць дышлы паравоза.

Але я тут пра другое хачу расказаць.

Памятаю, толькі гэта мы запасліся палівам і яшчэ не паспелі пачысціць топку, як прыходзіць дзяжурны машыніст.

— Здавайце, хлопцы, машыну. Бай-бай кладуць.

Ну што ж, калі бай-бай, дык бай-бай. Ніхто пярэчыць не стане. Паравознік прывык да дысцыпліны. Мы закрылі скрыні з інструментам на замкі, перадалі паравоз дзяжурнаму машыністу і пашыбавалі: я з Васілём у сталоўку, а дзядзька Кастусь — да дзяжурнага па дэпо. Трэба ж ведаць хоць прыблізна, на колькі часу кладуць спаць. Калі якіх гадзіны на чатыры, дык можна паваляцца на «гвардзейскіх» канапах так, як быў — мурзаты, не распранаючыся. А калі даўжэй, тады другое. Сходзіш у душ, памыешся, табе дадуць чыстую бялізну і — калі ласка: адпачывай на здароўе на белай духмянай пасцелі, не бойся, што праспіш. Трэба будзе — пабудзяць.

А гэта было штосьці гадзіны ў дзве ночы. Чаму б і не паспаць.

Калі мы зайшлі ў сталоўку, у кутку за сталом сядзела трое незнаёмых паравознікаў. Відаць, з другога дэпо. Яны паелі ўжо і цяпер смакавалі піва. Пухлая, паўнагрудая буфетчыца драмала каля бочкі на крэсле.

— Возьмем па кварце, га? — Васіль кіўнуў галавой на бочку з півам.— Спаць жа будзем.

— Давай,— без усякага энтузіязму адказаў я.

Пакуль я насіў на сталы першае ды другое, Васіль паспеў разбудзіць буфетчыцу, нагаварыць ёй кораб прыемных слоў, ад якіх яна так і цвіла, прытворна саромеючыся і какетліва адмахваючыся рукамі. І калі я справіўся, ён ужо сядзеў за сталом з поўнымі куфлямі піва.

— Поўны ажур,— пахваліўся Васіль, і мы сталі есці.

Паабедалі і падышлі да буфетчыцы, каб расплаціцца.

— Па рублю з вас,— сказала буфетчыца і неяк спадылба стрэльнула вачамі на Васіля. Мне здавалася, што гэта вельмі нядобра, калі маладзіца гэтак ліслівa паглядае на незнаёмага мужчыну.

«Вярціхвостка нейкая»,— падумаў я і палез у кішэню па грошы. Але што гэта такое? Памацаў у адной кішэні,— няма, у другой — таксама, у трэцяй — зноў няма. Я павыварочваў усе кішэні, але грошай не было.

— Ты што там калупаешся? — спытаўся Васіль.

— Ды вось,— разгублена адказаў я,— забыўся грошы ўзяць. Засталіся, відаць, там, у чыстым адзенні. А цяпер што і рабіць?

— Не ведаю, брат. Не ведаю,— і Пацяруха накіраваўся да выхаду.

— Васіль! — крыкнуў я. Той спыніўся.

— Васіль, у цябе ж грошы ёсць. Заплаці за мяне. А прыедзем, я табе адразу і аддам.

— О, не! У мяне ўсяго два рублі. Перад адпраўкай я павінен перакусіць? Павінен. А там, можа, зборным... Не!..— Васіль адмоўна пакруціў галавой.

— Дык як жа...

— Не ведаю, брат, не ведаю. Паравознік мне: без грошай у паездку едзе...— Васіль яхідна падміргнуў буфетчыцы.— У паравозніка, калі ён у паездцы, заўсёды трэба каб грошы былі. Рублёў пяць, а то і чырвонец. Тут табе ніхто не паможа. Закон. Мусіць жа не да цёшчы ў госці прыехаў...— і Васіль выйшаў са сталоўкі.

А я збянтэжаны стаяў перад буфетчыцай, ад сораму не ведаючы, куды дзець вочы.

— Ну, дык што будзем рабіць? — сумна прагаварыла буфетчыца.— Ідзіце. Прыедзеце другі раз — расплаціцеся. Праўда?

Але я стаяў, як укапаны. Такога ад Васіля я не чакаў.

— Праўда, я веру вам,— неяк лагодна сказала буфетчыца і шчыра ўсміхнулася.

— Ведаеце... мне неяк... няёмка,— блытана пачаў я.

— Што такое?..— за плячамі я пачуў голас дзядзькі Кастуся.

— Грошы забыўся. Паеў, а цяпер вось...

— Колькі табе?

— Рубель,— адказала за мяне буфетчыца.

— Вось якраз у мяне рубель.— Дзядзька Кастусь паклаў на столік рубель.— А я, брат, сёння сабоўку забыўся,— дзядзька Кастусь развёў рукамі.— Бывае. Так-то яно. Ну, пайшлі спаць.

— А вы што, не будзеце абедаць?— здзівіўся я.

— Рубель адзін, на два не размяняеш.

— Бярыце абед,— загаварыла буфетчыца.— Праўда, бярыце. А яму,— яна кіўнула на мяне,— яму на павер. Што тут такога? З кожным можа быць.

Мы маўчалі.

— Не, а вы бярыце, бярыце абед,— дабрадушна гаварыла буфетчыца.

Стары ўсміхнуўся, паскроб мезенцам свае густыя, ужо кранутыя сівізной, напушчаныя бровы.

— Дзякуй, дачка, дзякуй. Я ўжо дваццаць год не харчуюся ў сталоўках. І сёння не буду. Не хачу стаж губляць, даражэнькая. А за добрае слова — дзякуй.

І мы выйшлі са сталоўкі.

Была сярэдзіна верасня. Але надвор'е стаяла сухое, і ночы былі палетняму цёплыя. Неба, усеянае зоркамі, яшчэ нізка звісала над зямлёй. І толькі каля самага гарызонту шырокай салатавай стужкай яснела дзянніца. З гораду павяваў ціхі ветрык, даносіў водар спелай садавіны.

— Чуеш — яблыкамі пахне?

— Ыга,— адказваю я.

— Садоў тут, мусіць, многа.

Калі мы прыйшлі ў дом адпачынку паравозных брыгад, Васіль плёскаўся ўжо ў душы.

— Памыемся і мы, каб лягчэй спалася. Га? Бо адправяць нас няскора,— машыніст паглядзеў на мяне. У яго вачах свяцілася столькі дабраты і цёплай ласкі, што я нават сумеўся...

Я прывык ужо да яго суровых, панурых позіркаў. І толькі ўсё яшчэ не мог у душы пагадзіцца з тым, што дзядзька Кастусь мае нейкае права, каб мучыць мяне сваёй невыказанай незадаволенасцю. Так. Гэта было для мяне страшэннай пакутай: адчуваць, што табою незадаволены, а чаму — не ведаеш.

І раптам...

Здаецца, за апошні час я лепшы не стаў. Наадварот, збіраўся выказаць дзядзьку Кастусю сваю думку. Гэтая думка зарадзілася ў мяне даўно. Якраз з той пары, калі ён пачаў пакрыкваць на мяне. Але ўсё нешта не выпадала, ды і не адважваўся, баяўся чамусьці крыўдзіць яго. А сказаць яму пра гэта трэба было. Сказаць, што ён бяздушны эгаіст, тыран, стары зазнайка. Тое, што ён вопытны, талковы машыніст — гэта так. Але гэта не дае яму аніякага права, каб ён здзекаваўся з мяне так. Ды хіба толькі з мяне? У яго на год па дзесяць качагараў перабывала. І з дзесяці толькі адзін ужываўся з ім. О, ён бачыць

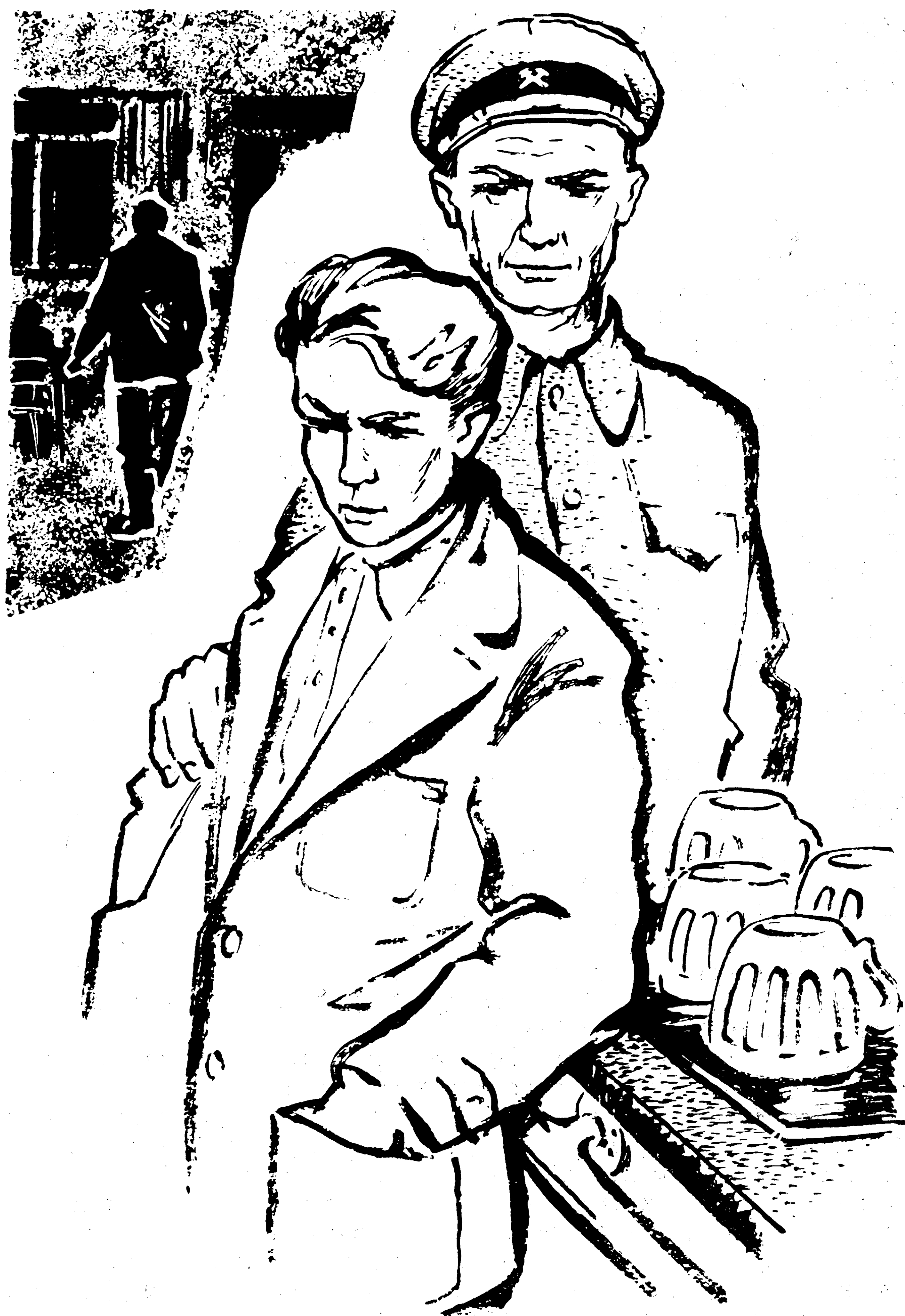

сябе толькі на Дошцы гонару, а тое, што пра яго гавораць людзі, ён не ведае, ды, відаць, і не цікавіцца. А я скажу. Скажу і перайду да другога машыніста працаваць. Хай хоць трошкі задумаецца. Бо надта нос задраў. І скажу яму пра гэта не таму, што хачу адпомсціць яму за яго здзекі, а таму, што люблю яго. І хачу бачыць лепшым, такім, якім ён паказаўся мне спачатку. Вось — з чаго толькі пачаць? Не будзеш жа так, ні з таго, ні з сяго, нібы з-за вугла: гаў! Вось ён цяпер стаіць

і любуецца сабой, які ён добры — сам галодны спаць кладзецца, а мне рубель аддаў. А то не ведае, што гэтым ён крыўдзіць чалавека.

А Васіль... Аб ім і гаварыць не хочацца.

X

Вярнуліся мы з той паездкі гадзіне а дванаццатай дня. І ўжо калі памыліся, пераапрануліся ў чыстае, я дастаў грошы і падаў дзядзьку Кастусю.

Той узяў грошы, патрымаў трохі ў руках і паклаў у кішэню.

— Хадзем да мяне. Яблыкамі пачастую. Га?

Я аж вочы вылупіў ад здзіўлення. «Мусіць, штосьці задумаў»,— насцярожыўся я. Але дзядзька Кастусь падышоў да мяне і паклаў сваю цяжкую, гарачую руку на маё плячо:

— Ну дык як? Га? Паглядзіш, як жыву. Тут недалёка.

Шчыра кажучы, мне даўно хацелася пабачыць «Абэркаву гаспадарку», бо надта ўжо многа начуўся пра гэта розных плётак.

Дзядзька Кастусь сапраўды жыў непадалёк ад дэпо, усяго праз пуці. Вуліца так і гарэла ў свежых, здаровых барвах залатой восені. Шэрыя шыферныя дахі аднатыпных домікаў ледзь прасвечваліся праз густую засень высакарослых кучаравых дрэў.

Дзеці, што гулялі на вуліцы, яшчэ здалёк пазналі дзядзьку Кастуся і са шчаслівым крыкам кінуліся да яго насустрач. Але калі падбеглі бліжэй, разгледзелі мяне, незнаёмага ім чалавека, спыніліся і прыціхлі.

— Ну што, басота, змоўклі? — дзядзька Кастусь прыпыніўся каля іх.

Дзеці, насупіўшыся, пазіралі на нас з-пад ілба і маўчалі.

— Як жывем?

— Д-о-обра! — наперабой адказалі дзеці.

— Не біліся?

— Не-е-е!

— О, то добра, калі так.

— А я скажу, усё роўна скажу,— з гурту выйшла цыбатая дзяўчынка з вялкімі блакітнымі вачамі.

— Дзядзь, а вунь Пецька Бутырля развязаў мой банцік. От... — плаксіва, крыху гугнявячы, паскардзілася яна.

— Ай-я-яй, што ты кажаш?! — дзядзька нагнуўся над дзяўчынкай і злёгку пагладзіў яе па галоўцы. Потым распраміўся і з нейкай нязначнай строгасцю паззаў: — Пецька! Ідзі сюды!

З неахвотай і нешта мармычучы сабе пад нос, падышоў расчырванелы басаногі хлопчык з загарэлымі лыткамі.

— А я, дзядзька Кастусь,— пачаў апраўдвацца ён,— пацягнуў за кончык, а ён узяў ды развязаўся. А ты... — Пецька шыкнуў на дзяўчынку,— плакса... Чэснае слова, незнарок.

— Значыць, незнарок, кажаш. А можа, праўда, незнарок? Як вы думаеце, дзеці, га?

— Не-зна-рок! Канечне, не-зна-рок!

— Ну, дык што, даруем яму на першы раз?

— Даруем! Да-ру-е-ем!..— крычалі дзеці.

— Так і быць, даруем. Але глядзі, Пецька, другі раз не будзе табе яблыка. Ну, а цяпер гайда да мяне.

Дзеці зашумелі і пабеглі наперадзе нас.

— Ыш, блазнюкі,— дзядзька Кастусь крутнуў галавой.

Спыніліся дзеці каля вялікага аднапавярховага дома, густа абсаджанага дрэвамі. Усё гэта было абнесена высокай агароджай.

— Пачакайце, дзеці, я зараз.

Дзядзька Кастусь схадзіў у садзік і прынёс дзецям цэлы прыпол вялых, чарвівых яблыкаў-падалікаў. І раздаў іх дзецям.

— Дужа сыплюцца ў гэтым годзе,— нібы апраўдваючыся, сказаў мне.— А цяпер гуляйце, толькі не біцеся.

Дзеці, мусіць, толькі гэтага і чакалі. Яны хваліліся, каму дастаўся лепшы яблык, падскоквалі на адной назе, бегалі навыперадкі, і, здавалася, цяпер ужо ім дзядзька Кастусь быў непатрэбны.

«Ну і гнюп! — падумаў я: — Дзецям добрага яблыка шкадуе».

А ён пазіраў на іх з замілаваннем і ласкава ўсміхаўся.

— От блазнюкі! Народ! Самастойны народ! Пачакай, а чаго гэта мы, га? Хадзем у сад.

Стары расчыніў веснічкі і паказаў рукой:

— Заходзь! Не бойся — сабака прывязаны...

Толькі цяпер я заўважыў невялічкую шыльдачку на веснічках: «Асцярожна, злы сабака».

— У вас сабака ёсць?

— Трымаю. Ад гэтых блазнюкоў адбою няма. Ты думаеш, калі б не сабака, дык жэўжыкі гэтыя з дрэвамі ўсё павыносілі. А так пабойваюцца трохі.

Мы прайшлі праз вузкі, нібы калідор, двор і апынуліся ў густым, цяністым садзе. Бліжэй да двара былі грады, густа аплеценыя ўжо сухой агурковай націнай, з-пад якой павывернуліся, нібы парсюкі, і ляжалі тоўстыя, цёмна-карычневыя з жоўтымі палоскамі агуркі-насеннікі. Адразу ж за градкамі, пад дрэвамі — бульба. Каліўе бульбы было нейкае бледнае, тонкае і доўгае. Здавалася, што ўсе свае сілы бульба пакладае на тое, каб перарасці дрэвы і дацягнуцца да сонца.

— Тут у мяне і сад і агарод,— растлумачыў стары.— Усё ж трэба. Ну, ты пастой, а я назбіраю яблыкаў. Бо, калі баба заўважыць тут абодвух, шыпець будзе,—і ён, асцярожна пераступаючы барозны, падыбаў пад яблыні.

«Уласнік! — крутнуў галавой я і кісла ўсміхнуўся.— Баіцца, каб хто не наступіў на які корч, другі бульбы». Мне хацелася плюнуць на ўсё і пайсці далей ад Абэрка і яго гаспадаркі. Але стрымаўся. Дай, думаю, дагледжуся, што далей будзе.

Стары назбіраў поўны картузок яблыкаў і падышоў да мяне.

— На вось, паспытай,— і ён падаў мне картузок.

Я ўзяў два яблыкі і пачаў абціраць з іх зямлю.

— Бяры, усе бяры,— прасіў дзядзька Кастусь.— Ты не глядзі, што яны такія непрыгожыя, а смачныя. Ну, дык бяры...

— Дзякуй, дзядзька Кастусь. Я за яблыкамі не вельмі. Хіба толькі паспрабаваць. Дык і двух хопіць.

— Ну, то як хочаш,— стары незадаволена прабурчаў і пайшоў да вялікай кучы яблыкаў, якая была непадалёк ад нас, высыпаў туды картузок.

— Было б у гэтым годзе яблыкаў, ды от бяда — чарвяк глуміць, халера гэткая. Сыплюцца — ратунку няма,— зноў паскардзіўся ён.— А-а, нічога... — крыху памаўчаўшы, ажывіўся дзядзька Кастусь.— Што здам, капейка нейкая будзе, а што на сок ціснуць буду. Марыля мая віно добрае робіць. От хадзем у хату. Можа з работы прыйшла ўжо, дык віном пачастуе.

«Мусіць, гэтак, як ты яблыкамі»,— падумаў я і спытаўся:

— І жонка ваша працуе?

— А як жа. І яна... А што ж. Хоць і ёй: адной сумна. Я ўвесь час у паездках. А на людзях — яно весялей трохі. От так-то яно...

Памаўчалі.

— Ты глядзі,— па-дзіцячаму шчыра ўзрадаваўся стары: — Марыля прыйшла.

Я паглядзеў на двор. Там нейкая жанчына развешвала бялізну.

— Тады пайшлі, братка, пайшлі.

І мы выйшлі з саду.

— Прымай гасця, Мсціславаўна,— весела загаварыў дзядзька Кастусь.— Сына прывёў.

— Куды ўжо нам да сына,— уздыхнула кабета і неяк вінавата ўсміхнулася.

— Нічога,— стары падышоў да жонкі і паклаў на яе шчуплае плячо сваю руку.— Хутка ў нас будзе многа, вельмі многа дзетак. От такто яно.

Я падышоў бліжэй, і мы прывіталіся.

— Мой качагар,— сказаў стары.

— Алесь? Ён мне расказваў пра вас. Вельмі да душы вы прыйшліся яму. Ніяк не нахваліцца. Ён працавітых любіць.

— Куды там,— сарамліва запярэчыў я.— Нешта не атрымліваецца ў мяне. Як ні стараюся, дык...

— Гэта ўжо характар у яго такі. То ўсё бурчыць, а то зусім маўчаць будзе,— махнула на яго рукой Марыля Мсціславаўна.— Ды вы праходзьце ў хату. Зараз і я...

— Не, дзякуй. Я ўжо дамоў пайду,— разгублена адказаў я.

— Яшчэ што за навіны!.. Кастусь, ты чуеш?

Дзядзька Кастусь паціснуў плячамі.

— Не, праўда,— паспяшыў апраўдвацца я.— Я на некалькі хвілін заскочыў. І так ужо затрымаўся. Мне яшчэ ў адно месца паспець трэба.

— Мусіць, на спатканне?

— Ды не, што вы...

— Ну, то як хочаш,— спакойна прагаварыў дзядзька Кастусь.— А то б зайшлі, пагаманілі.

«Ну і Абэрак,— думаў я, ідучы дамоў.— Як крот зарыўся ў зямлю, адгарадзіўся ад людзей агароджай, будуе асабістае шчасце. Абэрак!» Толькі цяпер я па-сапраўднаму адчуў поўны сэнс гэтага слова. Раней я думаў, што яго дражнілі Абэркам за тое, што ён паляк. А цяпер гэтае слова для мяне стала нейкім другім, больш акрэсленым. «Абэрак». Гэтае слова ў маім уяўленні ўжо ніяк не вязалася з вясёлым, заліхвацкім польскім танцам. Яно малявала мне скнарага, нелюдзімага хутараніна, які грабе ўсё пад сябе і ўсё скардзіцца на сваю беднасць, на засуху і неўраджай.

XI

— Праз год паступіў у інстытут і зволіўся з работы. Больш з дзядзькам Кастусём не сустракаўся,— закончыў я і паглядзеў на абходчыка.

— А як жа. Ай-я-яй!..— заківаў галавой.— Так больш і не сустракаліся?

— Гэта мая апошняя, калі можна так сказаць, з ім сустрэча.

— А як жа. Трэба ж.

Я паглядзеў на гадзіннік — трэба было ўжо спяшацца на цягнік.

— Ну што, закурым, бацька?

— Гэта можна, а як жа.

Стары ўзяў пачак у рукі, пакалупаўся трохі і моўчкі паклаў на месца.

— Дык чаго ж вы не курыце?..— пацікавіўся я.— Папярос ужо няма?

— Ды не. Ёсць трохі. Ды, мусіць, вам мала будзе.

— Бярыце, бацька, бярыце.

Мы закурылі. Курылі моўчкі. Кожны думаў пра сваё. Я разгарнуў газету, якую ўсё яшчэ трымаў у руках. Мне чамусьці шкада было развітвацца з ёю. Там, пад невялічкім фотапартрэтам дзядзькі Кастуся была змешчана скупая інфармацыя пра тое, што пенсіянер Канстанцін Францавіч Пяхцецкі перадаў свой дом з усёй маёмасцю пад дзіцячы сад.

Я глядзеў на фотаздымак, з якога, як жывы, паглядаў на мяне шчаслівы дзядзька Кастусь. Вочы яго былі прыжмураны ад радаснай усмешкі і нібы гаварылі: «От бачыш, Алесь... У мяне з Марыляй цяпер многа, вельмі многа дзетак. От так і яно!..»

— Бацька,— звярнуўся я да абходчыка,— дайце мне гэту газету.

— Бярыце,— добразвычліва адказаў ён.— Мне што, а вам — памяць. А як жа.

Мне захацелася аддзякаваць добраму старому, але не ведаў — чым. Я дастаў цэлы, яшчэ не распячатаны, пачак «Беламору» — рэшткі сваіх запасаў — і аддаў абходчыку.

— Курыце, бацька!

— От дзякуй, сынку. А як жа. От уважыў...

Я апрануўся, развітаўся з абходчыкам і пашыбаваў да паўстанка. На душы была такая радасць, што я не чуў зямлі пад нагамі, нібы ў газеце было напісана не пра дзядзьку Кастуся, а пра мяне. Раптам нейкая халодная туга скрабанула мне сэрца. Стала сорамна і балюча, што за гэткі час я ані разу не наведаўся да дзядзькі Кастуся. Які ён цяпер? Мусіць, пастарэў, паслабеў... Не, я сустрэнуся з дзядзькам Кастусём і абавязкова раскажу ўсё, што аб ім думаў.

Іван АРАБЕЙКА

Верасень

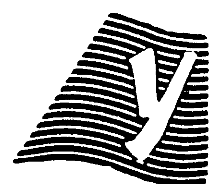

Усё часцей, часцей са слівы
Лісце сыплецца ў гарод,
Гэта верасень маўклівы
Пералазіць цераз плот.

Нібы ходзіць качар хмельны,
Так гайдае сітнягі.
Ў росных ранках пачарнелі
Сонцам збітыя стагі.

Пройдзе плуг на ранку зябкім —
Ну і бульбіны ў раллі! —
Быццам тыя парасяткі
Слепа рыюцца ў зямлі.

Дзе барвовая асіна
Запаліла цэлы бор,
Ў паднябессі шнур гусіны
Цягне роздум за сабой.

Шнур танчэе, вось-вось лопне.
Так і ў марах аб вясне,
Як дрыготкае шматкроп'е,
Ён з'яўляцца будзе мне.

Трактарысты

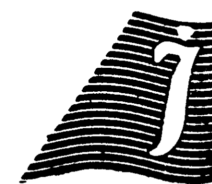

Ідуць праз ворыва дадому трактарысты,
Ідуць з усмешкай белай на зубах,
Нясуць у ботах пах, нібы ў каністрах,
Ды маслянае сонца на ілбах.

Вусаты колас хіліцца на грудзі.
Вось песня даняслася да дубоў.
Спяваць ад шчасця могуць толькі людзі,
Што узрасцілі бронзавы прыбой.

Крамяны вечар выйшаў на разоры,
І цішыня ўляглася у бары:
Яны з сабой забралі гул матораў,
Каб зноў у сне заводзіць трактары.

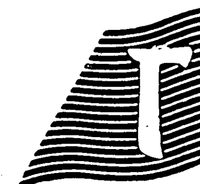

Героям не патрэбны словы ўзнёслыя,
Героям — ведаць мэту барацьбы.
Пад адзінокімі бярозамі і соснамі
Мне сэрца цісне горыччу журбы.

Мы здолелі са страшным рыпам кола
Гісторыі няўмольнай павярнуць...
Не думайце, што гэта выпадкова
Глядзіць сасна ў самоце на сасну.

Яшчэ не раз бязногім інвалідам
Прысніцца ў снах вясёлы кракавяк...
Мы цьмяна помнім час той страхавідны,
Мы па жыцці не пройдзем абы-як.

Жыццё зарана вывела ў дарослыя.
Мы вас заменім, паўшыя бацькі!
Пад адзінокімі бярозамі і соснамі
Употай я сціскаю кулакі.

ось і лета з прыпарам адвечным,
Аж смала віруе у стволах,
Касавіца стрыжанай авечкай
Пад высокім сонцам прылягла.

Авадні няміла джаляць спіны,
Нам прысесці некалі зусім:
Мы ў спякоту сена на жардзінах
Носім міма тоненькіх асін.

А стагі — чароды чарадзеяў —
Травамі духмяняць вышыню.
Мы выносім копы, аж пацеем,
Моцна ў мох ўціскаючы ступню.

Калі стане ціха-ціха ў лесе,
Так што ціш зазвоніць у вушах,
У сасну уп'ецца востры месяц
Сіняю сякерай Талаша.

Генадзь БУРАЎКІН

Ідзе працэс

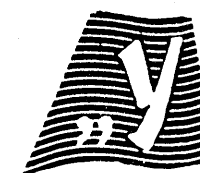
ФРГ судовы працэс...»
Судзяць нацыста.
Паблажліва судзяць...
А ў суседа майго,
за сцяною,
рыпіць пратэз
І кашаль разрывае грудзі.

Суддзі перабіраюць нацыстаў лёс,
У заслугі з павагай тыкаюць...
А ў майго суседа
туберкулёз
І пенсія —
не надта вялікая.

Нацыст здаравенны, вясёлы, прыбраны,
Як і раней,
бравы...
А ў суседа майго
незажылыя раны
І два салдацкія ордэны Славы.

Адвакаты ўгодліва гнуць спіну,
Палахлівыя сведкі згінаюцца следам...
Слухайце, пракурор!
Паклічце ў сведкі вайну.
Не можаце вайну —
паклічце
майго суседа.

Не бойцеся, ён дойдзе.
Ён з'явіцца ў суд,
Скажа ўсё,
не памыліцца.
Кроўю выхаркне ў твар нацысту прысуд
І замахнецца мыліцай.

Не можаце?
Баіцёся...
Ідзе працэс.
Судзяць нацыста.
Паблажліва судзяць...
А ў суседа майго,
за сцяною,
рыпіць пратэз
І кашаль разрывае грудзі...

Семсот гадоў з дня нараджэння Дантэ АЛІГ'ЕРЫ (1265—1321)

ПЕРШЫ ПАЭТ НОВАГА ЧАСУ

Як чалавек і як творца Дантэ займае ў гісторыі сусветнай літаратуры асобае месца. Па словах Энгельса, ён — «апошні паэт сярэдневякоўя і, разам з тым, першы паэт новага часу».

У канцы дзевяностых гадоў XIII стагоддзя Дантэ выступіў як змагар за аб'яднанне ўсіх саслоўяў роднага горада, супраць папскай улады. Калі ў Фларэнцыі перамаглі чорныя гвельфы, яны завочна прысудзілі спаліць Дантэ на агні, а дом зраўняць з зямлёю.

Ратуючыся ад смерці, Дантэ стаў выгнаннікам. Але і ў выгнанні ён не адмовіўся ад актыўнага ўдзелу ў сучасным яму палітычным жыцці.

Дантэ піша трактаты па самых надзённых пытаннях часу: вядзе ў іх размову пра манархічныя формы кіравання і пра патрыятычныя погляды італьянцаў, разглядае пытанні літаратуры і мовы. Трактат «Аб народнай мове» — адзін з самых глыбокіх філасофскіх лінгвістычных твораў еўрапейскага сярэдневякоўя.

Творы Дантэ звярнулі на сябе ўвагу сучаснікаў. Пра яго загаварылі не толькі і не столькі як пра пачынаючага лірыка са школы так званага «новага слодычнага стылю», але як пра вялікага, глыбока самабытнага паэта-мысліцеля. Яго кніга «Новае жыццё» ўразіла сучаснікаў натуральнасцю і глыбінёю пачуццяў, шчырасцю натхнення. Гэта было першае ў еўрапейскай паэзіі сярэдневякоўя жывое адчуванне паэтычнасці чалавечых пачуццяў. І няхай сам аўтар пакутаваў і з заміраннем сэрца думаў пра іх «грэшнасць» — пачуцці былі выказаны з небывалай да гэтага сілаю.

Вяршыняй творчасці Дантэ была паэма «Камедыя», якую ўжо ў XIV стагоддзі з глыбокай павагаю назвалі «Боскай». У гэтым творы вялікі рускі крытык В. Р. Бялінскі бачыў самы поўны паказ жыцця сярэдніх вякоў з іх схаластычнай тэалогіяй.

Тлумачэнне паэмы — вельмі складаная і цяжкая рэч. Яшчэ Гегель іранізаваў над каментарыямі да яе, у якіх было больш намёкаў і сімвалаў, чым у самога Дантэ і яго сучаснікаў. Правіцелю Вяроны Канрандэ паэт тлумачыў, што твор гэты ў алегарычнай форме павінен паказаць чалавецтву шлях да выратавання і шчасця.

Вядомы італьянскі літаратуразнаўца Дэ Санкціс у шматгадовым і глыбокім даследаванні, прысвечаным «Боскай камедыі», прыйшоў да вываду, што аўтару ўдалося адлюстраваць жывы, вобразны паказ хрысціянска-палітычнага кола ідэй, бо так званы замагільны, або «іншы» свет у паэме ўжо не алегарычны «вобраз рэчаіснасці», а сама рэчаіснасць, не абстрактнае рэлігійнае паняцце, а нешта такое, што «спусцілася да рэальнасці і канкрэтызавалася як рэальнае жыццё».

Тэндэнцыйнасць, усхваляванасць Дантэ,— на гэтыя рысы, як на станоўчыя, указвалі яшчэ Маркс і Энгельс,— не можа быць схавана ні намаганнямі цэлай кафедры данталогіі Ватыкана, ні тымі літаратуразнаўцамі Захаду, якія пераносяць цэнтр цяжару паэмы на «заспакаенне страсцей» пасля блуканняў у «дрымучым лесе грахоў і заган». Бясспрэчна адно, што замагільны свет і «тое», «іншае» жыццё ў Дантэ цалкам палітызаваны. Дантэ малюе палітычныя страсці і характары, ён ацэньвае людзей не па адным толькі свяшчэнным пісанні.

Дантэ сімпатызуе дужым і цэласным натурам і з пагардай ставіцца да нікчэмных чалавечкаў. Абыякавых, раўнадушных паэт ганьбіць як «не жыўшых і таму не саграшыўшых». У працілегласць ім Дантэ ўзвялічвае тых, хто «гарыць жаданнем адведаць свету дальні кругагляд і ўсё, чым чалавек благі і чаго ён варты». Даючы парады пакаленню сучаснікаў, паэт усклікае: «Вы створаны не для жывёльнай долі, але закліканы да доблесці і ведаў».

Насуперак аскетызму, які панаваў у тыя часы, Дантэ сцвярджае, што «род чалавечы народжаны лётаць высока». Таму ён і захапляецца такімі характарамі, як Фарыната, Сардэла, Брунэта Лаціні, у якіх чыста чалавечыя страсці выяўляюць веліч і прывабнасць іх натур — ці будзе гэта схватка з праціўнікам у пераконаннях, смелая навуковая думка ці жывое сардэчнае пачуццё. Іменна таму характары, створаныя Дантэ, так моцна хвалявалі Пушкіна і Байрана, Чайкоўскага і Рахманінава.

Дантэ не быў атэістам. Рэлігійныя догмы мелі над ім уладу, але, разам з тым, паэт падымаецца да выкрыцця царкоўнікаў і царквы, да рэзкай крытыкі не бессаромнасці, яе карыслівасці. Грунтуючыся на выказваннях Ф. Буслаева, можна сказаць, што багаслоўе ў Дантэ такое ж народнае, як у Гуса, Скарыны або Лютара. І таму Дантэ смела выкрывае «з'яўленне ліхвяроў у храме», ганьбіць папскую ўладу. Ён не сароміцца ў сваёй паэме пасадзіць папу Мікалая III у вогненную яму, дзе той чакае прызначанага туды ж Баніфацыя VIII, які ў той час яшчэ сядзеў на папскім прастоле.

Не толькі ў крытыцы царквы, але і ў тым, што апісанне пекла больш жыццёвае і пластычнае, чым апісанне раю, выявілася дыялектыка адносін светапогляду паэта і яго мастацкага метаду. Тое, што выкрышталізавалася ў самой рэчаіснасці,— малюнкі фларэнтыйскага жыцця, мноства характэрных тыпаў,— вельмі пластычна, жывапісна пададзена і ў апісаннях дзевяці кругоў пекла. Тое ж, што заставалася абстрактна-разумовым уяўленнем пра райскую слодыч, не выйшла і ў паэта за межы эскізна-ўмоўных «малюнкаў настраёвасці». Гэта разумеў і сам Дантэ, калі пісаў: «Смяротнае мастацтва ідзе за прыродай, як і вучань яе, за пядзяй пядзь».

Дантэ напісаў грандыёзную паэму. Навейшыя даследчыкі паказваюць, што ў ёй адлюстравана не толькі заходняе, але і ўсходняе сярэдневякоўе, якія судакраналіся ў той час у Міжземнамор'і.

У кнізе Дантэ,— адзначае Дэ Санкціс,— было зведзена ў адно цэлае ўсё тое, што «рассцелена па ўсім сусвеце». Усё новыя пакаленні чытачоў зноў і зноў схіляюць галовы прад веліччу паэтычнага генія, які так многа сказаў чалавецтву нават тымі архаічнымі формамі сярэдневяковага пісьменства, у якіх рэалізавана паэма.

Д. ФАКТАРОВІЧ.

Дантэ АЛІГ'ЕРЫ

БОСКАЯ КАМЕДЫЯ

ПЕКЛА

ПЕРАД АПРАМЕТНАЙ

З ПЕСНІ ТРЭЦЯЙ

«У пасяленні, выклятыя богам,
Дзе вечны скогат, енкі і праклён,
Вяду я вас, пякельная дарога.

Пракладчык мой быў небам баслаўлён,
І, праўдалюб, на страх усім зладзеям,
Назваў мяне дарогай праўды ён.

Спакон вякоў няспынная, ў хадзе я
Была і буду вечнасці раўня.
Ступіўшы на мяне, пакінь надзеі!»

Чытаю я, і хмарай варання
Мне надпіс мітусіцца. Баязліва
Шапчу: «Настаўнік, страх — мая радня»,

А ён, угаднік, у адказ мне кпліва:
«Тут трэба мець душу ў стальным адзенні,
А страху затаіцца палахліва.

Я абяцаў прывесці ў сутарэнні,
Дзе ўбачыш ты, як голымі ў смале
Кіпяць і смагнуць грэшныя стварэнні».

І, каб я крочыў побач з ім смялей,
З усмешкаю зірнуў мне хітра ў вочы,
Павёў мяне ў тайнік якісь далей.

А там, у цемрадзі біззорнай ночы,
У крык атрапянелы ўсё злілося,
І я адчуў: душа мая не хоча

Ні слухаць дзікіх стогнаў шматгалоссе,
Ні разнамоўных кленічаў, ні просьб.
Зайшлося, сціхла сэрца — і здалося,

Што, грудзі прапаліўшы ўсе наскрозь,
На вышчарблены брук, нібы на плаху,
Яно агаркам чмякнецца вось-вось.

І я спытаў, дранцвеючы ад страху:
«Чый гэта лямант гэтакі і крык?
За грэх які такія мукі праху?»

«За памяркоўнасць»,— буркнуў праваднік
І, бачачы, што мне не зразумела,
Дадаў з агідай: «Тут увесь гнайнік

Грамадства нашага жывога цела:
Славутая сярэдзінка бязмоўных,
Што з краю пры дабры і зле сядзела.

А, бачыш, побач, як пры братцах кроўных,
Двурушнікі анёлы з той іх масці,
Што на пагляд — нібы ён роўны з роўных,

А на паверцы боскай — нам на шчасце! —
Злавесны вышпегач — за грош утопіць.
Не знаць бы небу больш такой напасці.

Бог зразумеў, што́ гэта хеўра робіць,
І вымеў гэту поскудзь да астатку —
Няславы і знявагі небу хопіць!»

НА СМЕРЦЬ БЕАТРЫЧЭ

САНЕТ XXIV З КНІГІ «НОВАЕ ЖЫЦЦЁ»

Прыгнечаныя сумам пілігрымы —
Здарожаны, журботны цуг маўклівы,
Што вас вядзе пад нашыя алівы
За блізкі свет ад боскіх храмаў Рыма?
Чаму дарогі ўсе праходзяць міма
Яе магілы свежай, сіратлівай?
Няўжо спагаду гэтак запяклі вы,
Што раўнадушны твар, як маска грыма?
О, калі б вам хоць кроплю нашай страты,
Вы б зразумелі жаль ва ўсім вяліччы
І ўсе б заплакалі, як я, бядача.
Яна памерла, наша Беатрычэ!
Памерла не пры мне, бацьках і брату...
Тут толькі камень, камень не заплача.

Пераклаў з італьянскай мовы
Язэп СЕМЯЖОН.

Да 60-годдзя з дня нараджэння
Міхаіла Аляксандравіча ШОЛАХАВА

ЯК СТЭПАВЫ АРОЛ...

Восенню 1922 года нікому не вядомы семнаццацігадовы юнак у салдацкім шыняліі шэрай казацкай папасе, якому не ўдалося паступіць на рабфак, прыйшоў на біржу працы горада Масквы і папрасіў работы. На пытанне пра спецыяльнасць адказаў: «Прадкамісар». Ніякай другой спецыяльнасці ў юнака не было, і пайшоў ён працаваць грузчыкам, потым — брукаваць вуліцы. Давялося жыць «на мізэрныя сродкі, якія давала часовая праца чорнарабочага», — так праз многа год напіша пра пачатак свайго працоўнага шляху Міхаіл Аляксандравіч Шолахаў.

Жыццёвы вопыт, набыты за гады рэвалюцыі і грамадзянскай вайны, напружаныя заняткі па самаадукацыі і імкненне да літаратурнай працы прыводзяць будучага пісьменніка ў літаратурную групу «Маладая гвардыя», у якую тады ўваходзілі М. Святлоў, М. Галодны, В. Герасімава і частым госцем якой быў А. Фадзееў.

Ужо ў 1924 годзе імя Шолахава стала вядома многім. Яго апавяданні, што з'яўляліся ў друку адно за другім, прыцягнулі ўвагу буйнейшых пісьменнікаў таго часу. «Як стэпавая кветка, жывой плямай паўстаюць апавяданні т. Шолахава, — пісаў А. Серафімовіч. — Проста, ясна, і тое, што апавядае, адчуваеш... Усе даныя за тое, што т. Шолахаў разгортваецца ў каштоўнага пісьменніка».

Словы А. Серафімовіча сталі прарочымі. Міхаіл Шолахаў стаў класікам савецкай літаратуры, пісьменнікам, кнігі якога ведае ўвесь свет.

Яго жыццёвы шлях — гэта шлях, якім прайшлі многія савецкія пісьменнікі і паэты, гэта біяграфія пакалення, біяграфія рэвалюцыі.

Невыпадкова А. Фадзееў зазначыў: «Калі пасля заканчэння грамадзянскай вайны мы пачалі зыходзіцца з розных канцоў нашай неабсяжнай радзімы... мы здзіўляліся таму, наколькі агульныя нашы біяграфіі пры рознасці індывідуальнага лёсу. Такі быў шлях Фурманава... Такі быў шлях больш маладога і, можа быць, больш таленавітага сярод нас Шолахава... Мы прынеслі свой асабісты вопыт жыцця, сваю індывідуальнасць. Нас яднала адчуванне новага свету, як свайго, і любоў да яго».

Творчы шлях М. Шолахава мае сваім пачаткам верасень 1923 года, калі ў маскоўскай «Юношеской правде» быў надрукаван фельетон «Выпрабаванне» за подпісам «М. Шолах». Праз некаторы час у друку з'яўляюцца яшчэ два фельетоны («Тры» і «Рэвізор»), а ў 1924 годзе — апавяданні.

Першы зборнік Міхаіла Шолахава «Данскія апавяданні» азначаў нараджэнне новага таленту, які з надзвычайнай пранікнёнасцю паказаў харастве і багацце душы простага чалавека. Малады пісьменнік, пільна ўглядаю-

Міхаіл Шолахаў, Сяргей Міхалкоў і Алім Кешокаў у дні работы Другога з'езду пісьменнікаў РСФСР.

Фота **М. Трахмана.**

чыся ў суровую праўду рэчаіснасці, праўдзіва пераносіць на старонкі сваіх твораў побыт казацкіх хутароў, імкнецца раскрыць сацыяльныя ўзаемаадносіны людзей, ускрыць прычыны і сутнасць вялікай барацьбы паміж старым і новым, якая размяжоўвае не толькі багатых і бедных, хутары і станіцы, але і брата з братам, бацьку з сынам («Чарвяточына», «Радзімка»).

Шлях казацтва да праўды новага жыцця вельмі цяжкі, бо невымерна цяжкі быў груз сацыяльных забабонаў. Але пісьменнік бачыць пранікненне новых ідэй у асяроддзе казацтва, бачыць і тое, што за гэтыя новыя ідэі гатовы аддаць жыццё лепшыя сыны і дочкі Дона. З любоўю і сардэчнай цеплынёй малюе ён вобразы камсамольца Рыгора, які марыць вывучыцца, каб «па-вучонаму кіраваць нашай рэспублікай» («Пастух»); камандзіра эскадрона Міколы Кашавога, забітага родным бацькам («Радзімка»); кулямётчыка Шыбалкі («Шыбалкава насенне»). Глыбокую чалавечнасць, высакароднасць гэтых герояў супрацьстаўляе Шолахаў звярынай злосці рэакцыйнай часткі казацтва, якая дзеля ўласніцкіх інтарэсаў гатова пайсці на любую жорсткасць.

Вялікая, суровая праўда, якая захапіла чытачоў у ранніх апавяданнях М. Шолахава, шырокай плынню ўвайшла і ў яго эпічныя творы — «Ціхі Дон» і «Узнятую цаліну», раманы, у якіх пісьменнік з вялікай мастацкай сілай паказаў жыццё народа на складаных гістарычных паваротах.

Раманы М. Шолахава іменна таму і захапляюць чытача, што яны прасякнуты подыхам часу, жывым адчуваннем падзей, на фоне і ў гушчыні якіх вырашаецца лёс герояў. Мастацкімі дакументамі, па якіх можна вывучаць гісторыю рэвалюцыі, гісторыю савецкай улады, з'яўляюцца шолахаўскія раманы.

Ва ўсёй жыццёвай праўдзе перадае Шолахаў у «Ціхім Доне» страшную ўладу традыцый, якія часта кіравалі ўчынкамі і дзеяннямі людзей: п'яныя бойкі, нянавісць да «іншагародніх», выкліканую ўсведамленнем казачай «выключнасці», жорсткія расправы з «мужыкамі», звярыныя інстынкты, якія прышчапляў царскі ўрад казацтву на працягу стагоддзяў.

І тым большая заслуга пісьменніка, што ён здолеў паказаць, як па меры развіцця падзей асноўная маса казацтва рве путы саслоўных забабонаў, паўстае супраць іх, як у асяроддзі казакоў фарміруюцца свае арганізатары-камуністы, чые рэвалюцыйныя перакананні нараджаюцца і сталеюць у барацьбе са старымі традыцыямі.

Іван Аляксеевіч, Бунчук, Мішка Кашавы, Падцёлкаў і іншыя здолелі вырашыць для сябе тую жорсткую спрэчку, якую вёў сам з сабой Грыгорый Мелехаў, ды так і не знайшоў сілы вырашыць яе да канца. Іменна за імі, «сваімі бальшавікамі», пайшло працоўнае казацтва Дона.

Ва «Узнятай цаліне», напісанай па гарачых слядах гістарычных падзей пачатку 30-х гадоў, Шолахаў паказвае, што за гады Савецкай улады данское казацтва стала іншае, што яно цвёрда звязала свой лёс з савецкай уладай, камуністычнай партыяй.

Як і ў «Ціхім Доне», асноўны герой рамана — народ, які будуе новае жыццё, які заваяваў права на яго ў вайне і рэвалюцыі і цяпер змагаецца з тымі, хто спрабуе перашкодзіць яму ў гэтым вялікім будаўніцтве.

Гінуць ад варожай кулі верныя салдаты рэвалюцыі Давыдаў і Нагульнаў, бязмежная адданасць якіх справе народа памагае працоўнаму сялянству пераадолець цяжкасці на шляху да стварэння новага, сацыялістычнага ладу. Але ўвесь раман прасякнуты аўтарскай верай у перамогу рэвалюцыйных ідэй, перамогу той справы, за якую аддаюць жыццё лепшыя сыны народа.

Героі Шолахава са старонак кніг ступілі ў жыццё і сталі побач з намі. Пісьменнік прымусіў нас паверыць у іх і палюбіць, як жывых людзей. Ён прымусіў нас палюбіць і цудоўную данскую зямлю, раздольныя, шырокія стэпы з водарам палыну, у квецені траў, адчуць пах чарназёму і «абвеяных першай адлігай вішнёвых садоў».

Любоў да шырокага Дона, ціхіх куранёў, садоў і лявад, балак і буяракаў, расквечанага блакітнымі кветкамі стэпу — гэта любоў да людзей, да Радзімы.

Пісьменнік заканчваў другую частку «Узнятай цаліны», калі пачалася Вялікая Айчынная вайна... І, перапыняючы працу над кнігай (рукапіс яе загінуў у гады вайны), пісьменнік-камуніст М. Шолахаў скіроўвае сваё пяро на дапамогу агульнай справе — разгрому ворага.

З'яўляецца яго «Навука нянавісці» і раздзелы новага рамана, над якім ён працуе і цяпер — «Яны змагаліся за Радзіму». У друку тых навальнічных гадоў публікуюцца артыкулы ваеннага карэспандэнта М. Шолахава. Потым на матэрыяле сваіх ваенных назіранняў ён напіша апавяданне «Лёс чалавека», якое абляціць усе краіны свету.

Высокаму служэнню народу вучыць Шолахаў і маладых пісьменнікаў. Бацькоўскі клопат пра іх спалучаецца ў яго з самай суровай патрабавальнасцю. Выступаючы на трэцім з'ездзе пісьменнікаў Казахстана, ён вобразна параўнаў выхаванне літаратурнай змены з тым, як беркут навучае сваіх птушанят: «...узняўшы іх на крыло, ён не дае ім апусціцца, а прымушае набіраць вышыню і ганяе іх там да поўнай знямогі, вымушаючы ўзнімацца ўсё вышэй і вышэй...» Але Шолахаў не забывае тут жа нагадаць, што патрабавальнасць не выключае клопатаў і беражлівасці ў адносінах да маладых. «Беркут не ламае крыллеў сваім птушанятам, якія не ўмеюць ці баяцца ў першыя часы ўзняцца на належную вышыню. Наша крытыка не павінна і не мае права «ламаць крылы» пачынаючым пісьменнікам».

Ды і самі творы Міхаіла Шолахава — вялікая школа вучобы для маладых. Шолахаў — пісьменнік глыбока народны. І гэта праяўляецца як у тым, што ў цэнтры яго твораў — народ і яго лёс, так і ў самой форме гэтых тво-

раў. Моўнае майстэрства пісьменніка — працяг лепшых традыцый рускай класічнай літаратуры.

Рукапісы «Ціхага Дона», што, на жаль, захаваліся толькі часткова, сведчаць пра тое, як строга падыходзіць пісьменнік да слова, як старанна адбірае патрэбныя яму моўныя сродкі. «Слова, якое здабываецца пісьменнікам з нетраў магутнай рускай мовы, кожны раз павінна быць тым адзіным словам, якое беспамылкова знаходзіць шлях да сэрца чытача», — заўважае пісьменнік і робіць гэтае правіла сваім мастацкім крэда.

Творчасць Шолахава атрымала сусветнае прызнанне. Па словах венгерскага літаратара Петэра Вераша, яна памагае чытачам усіх народаў свету зразумець, як можна перамагчы ў сацыялістычнай рэвалюцыі.

Для замежнага чытача «Ціхі Дон» з'явіўся не толькі гісторыяй Грыгорыя Мелехава, не толькі гісторыяй жыцця рускай вёскі, але гісторыяй народа, які перамог у рэвалюцыі. Чытачы Індыі назвалі «Ціхі Дон» «першым раздзелам гісторыі, што пачалася Кастрычніцкай рэвалюцыяй». Кнігі Шолахава чытаюць у Чэхаславакіі і Іспаніі, у Румыніі і Францыі, Германіі і Турцыі, Швейцарыі і Італіі. Сенат Сен-Эндрускага ўніверсітэта прысвоіў Шолахаву ступень ганаровага доктара права, якая па шматгадовай традыцыі прысуджаецца раз у тры гады самаму выдатнаму пісьменніку свету. М. Шолахаў — першы рускі пісьменнік, які ўдастоены гэтага гонару пасля І. С. Тургенева.

Савецкі народ па заслугах ацаніў творчасць вялікага пісьменніка сучаснасці: Шолахаву прысуджана Ленінская прэмія за раман «Узнятая цаліна», а яшчэ раней Дзяржаўная прэмія — за раман «Ціхі Дон».

Усё сваё майстэрства, увесь талент і цеплыню свайго вялікага сэрца аддае М. Шолахаў свайму народу. «Усе мы, — гаварыў пісьменнік на XX з'ездзе КПСС, — кожны ў меру свайго таленту, глыбіннымі сродкамі мастацтва, пранікнёным мастацкім словам прапагандуем усепераможныя ідэі камунізма — найвялікшай надзеі чалавецтва... Мы, пісьменнікі... гатовы і надалей да апошняга нашага дыхання служыць сваім словам справе партыі Леніна і свята берагчы і ў жыцці, і ў літаратуры яе высакародныя інтарэсы».

Цяжка выказаць словамі вялікую, сардэчную любоў соцень тысяч чытачоў нашай краіны да М. Шолахава, пісьменніка-грамадзяніна, пісьменніка-камуніста. «Наш Міхаіл Аляксандравіч» — любоўна называюць яго землякі-казакі, і гэтыя словы з такой жа гордасцю паўтараюць чытачы ўсіх рэспублік Саюза Саветаў.

Добрага здароўя Вам, Міхаіл Аляксандравіч, новых творчых дасягненняў, новых кніг!

Надзея МАЖЭЙКА.

З ГЛЫБІНЬ ПАМЯЦІ...

Іван Стасевіч.

Фота **А. Дзітлава.**

22 чэрвеня свяціла яркае сонца. У небе — самалёты, самалёты... Ляцяць на Захад. Вёска яшчэ нічога не ведала. Толькі к вечару дайшло да нас страшнае слова — «вайна». Загаласілі жанчыны.

Назаўтра — провады. Па сцежцы праз жыта ідуць людзі. Спіны... Спіны... Сагнутыя спіны. Плач жанчын, дзяцей. Развітанне...

А потым праз вёску пацягнуліся раненыя. Ім памагалі, чым маглі: кармілі, давалі адзенне, прытулак, праводзілі да сваіх.

Першая сустрэча з ворагам. У вёску прыехаў атрад эсэсаўцаў. Усіх сагналі ў адно месца, расставілі кулямёты. Пачалі шукаць зброю, рабаваць. У мяне ў той час быў сямізарадны пісталет і дваццаць пяць патронаў, якія я схаваў, выдаўбаўшы ў шуле пры самай зямлі дзірку. Схованку маю не знайшлі.

Першае знаёмства з разведчыкамі атрада імя Кірава Аркадзем Кукліцкім і Міхаілам Валатковічам — смелымі хлопцамі-камсамольцамі.

Першае даручэнне. Праводзіў групу партызан атрада імя Кірава ў найбольш бяспечнае месца на шашы Масква — Варшава. Калі ад вялікай калоны немцаў адсталі тры машыны, камандзір узвода Бугроў (і да гэтага часу помню яго прозвішча) падаў каманду: «Агонь!» Сваімі вачыма бачыў, як падалі фашысты, як загарэліся машыны. Тады я ўпершыню зведаў радасць перамогі.

Другое даручэнне, якое вельмі часта ўспамінаю. Пайшоў я ў вёску Горкі, у нямецкі гарнізон. Трэба было разведаць, колькі там немцаў, у які бок павернуты амбразуры дотаў, як лепш атраду мінаваць небяспечныя месцы і г. д.

Калі я падышоў да варот гарнізона, насустрач мне з паласатай будкі выйшаў фашыст. Высокі, чырванатвары, у вялікіх падкаваных ботах. Падышоў да мяне, ускінуў вінтоўку, прыставіў мне да лба і стукае па ім дулам. А палец трымае на курку. «Карызан, кандыт!», — крычыць. Гэта значыць — партызан, бандыт. Я глядзеў на яго і маўчаў, апусціўшы сумку з яйкамі на зямлю. Нацешыўшыся сваёй выхадкай, ён зарагатаў і апусціў вінтоўку. Абшукаў мяне, нават разуцца прымусіў, забраў яйкі і адпусціў.

На ўсё жыццё я запомніў холад ствала фашысцкай вінтоўкі. Тады мне было 13 гадоў.

Неўзабаве пасля гэтага я папрасіў разведчыкаў Аркадзя і Міхаіла, каб узялі мяне з сабою. На адным кані верхам мы і паехалі ў атрад.

У атрадзе ў вольныя хвіліны я маляваў партызан (малюнкі гэтыя загінулі ў часе блакады). Гэта было заўважана, і мне даручылі пры штабе атрада выпускаць газету, размалёўваць лістоўкі. Неўзабаве мяне пачалі ўсе зваць мастаком.

Малюнак да карціны.

Хацелася б многае расказаць пра гераічных бясстрашных людзей — партызан. Але на першы раз хоць бы некалькі эпізодаў з нашага жыцця, якія моцна заселі ў памяці.

У вёсцы Баравая немцы заспелі нашага разведчыка Міхаіла Валатковіча. Акружылі вёску. Мішаў конь стаяў на вуліцы — яго забілі адразу. Адстрэльваючыся, Міхаіл адыходзіў да лесу. Але і тут яго перанялі немцы.

Страляў ён да перадапошняга патрона. Апошні пакінуў сабе...

Фашысты не паверылі ў яго смерць. Яны падпалілі хлеў і кінулі туды мёртвага Міхаіла. І цяпер бачу яго абгарэлыя рукі з застыглымі, як пры стральбе сагнутымі пальцамі... Гэта запомнілася навечна. Міхаіл Валатковіч пасмяротна ўзнагароджаны ордэнам баявога Чырвонага Сцягу.

Была ў нашым атрадзе Жана. Так звалі таварышы Марыю Раманенка. Самую маладую камсамолку. Камсорга атрада.

Стаю я аднойчы ноччу на пасту ў штабе атрада і чую: у зямлянцы плача Жана. Чаго яна?

Раніцаю нашаму атраду трэба было выступаць — наступалі вялікай сілай немцы. Непадалёку ўжо ішлі баі. Жана тады чакала дзіця, і яе муж, камандзір атрада, не хацеў, каб яна ішла ў бой. Таму яна ўвечары і плакала...

Калі атрад выступіў па трывозе, Жана таксама пайшла ў бой, але не разам з камандзірам, як заўсёды, а з другой ротай. І загінула. Фашысты здзекаваліся з яе мёртвай, пасеклі цела на часткі...

Дванаццаць партызан загінула тады ў баі.

Дарога сярод непраходнага лесу. Партызаны нясуць забітых таварышаў. «Вставай, страна огромная...» Спявалі ціха, аднэю душой. І, помніцца, песня моцна брала за сэрца.

Пахавалі мы сваіх таварышаў на партызанскіх могілках каля вёскі Застарычы па дарозе Асіповічы — Бабоўня.

Блакада. Ніколі не забуду мужнасці людзей у тыя дні.

Лес. Балота. Наперадзе — дарога. Па ёй павінны ісці фашысты. Трэба затрымаць ворага.

У адзін бок пагляджу, побач ляжаць Ян і Рома — чэхі, у той час мае сябры па зброі, пагляджу ў другі бок — там залёг Пугач са сваім станкачом.

Найвышэйшае напружанне. Усе напагатове. Па дарозе чуваць гул матораў. І вось метраў за 30—40 — прыпынак на скрыжаванні. Фашысты вылазяць з бранявіка. Ззаду іх — самаходныя «тыгры».

Пастаялі, паглядзелі, нічога не заўважылі і паехалі сваёй дарогай...

Павінен прызнацца, што перад «тыграмі» і самаходкамі наша група, зразумела, была бяссільная, але мы былі гатовы затрымаць ворага да таго часу, пакуль непадалёку, у лесе, пройдзе вялікая група людзей, што выбіраліся з блакады.

А людзі, людзі... Змораныя, параненыя, ідуць па балоце, па халоднай красавіцкай вадзе. Жанчыны, падлеткі... Ідуць асцярожна, моўчкі, каманда перадаецца шэптам.

Самы небяспечны момант — гэта прайсці дарогу Асіповічы — Бабоўня, якую захапілі немцы і расставілі пасты, на 300 метраў адзін ад другога. І ўсё ж нам удалося выйсці з акружэння.

Гэты эпізод лёг у аснову карціны «У беларускіх балотах».

Фашысты, дабраўшыся да пакінутых нашых лагераў, папалілі зямлянкі, зруйнавалі партызанскія магілы гусеніцамі «тыграў». І потым пісалі: «Партызаны капут». Але партызаны жылі і змагаліся, пускалі пад адхон эшалоны і цягнікі ворага.

...Чэрвень 1944. Радасная сустрэча непадалёку ад Грэска.

Быў яркі сонечны дзень. Мы з групай партызан вярталіся з баявога задання і раптам бачым — густы пыл на дарозе. Танкі! Нашы танкі! Мы закрычалі «ўра» і кінуліся да іх, але тут адкуль ні вазьміся нямецкія самалёты. І бомбы... бомбы...

Праз некалькі дзён атрад павінен быў з'яднацца з Чырвонай Арміяй. Мяне хацелі накіраваць у Сувораўскую школу, але мне захацелася дадому.

Вярнуўшыся ў вёску, з усёй радні застаў толькі старэйшую сястру Аляксандру, якая ў часе аблавы схавалася ў жыце, а бацьку ўзялі за сувязь з партызанамі, і ніхто пра яго нічога не ведаў.

Я развітаўся з сястрою і пайшоў добраахвотнікам у Чырвоную Армію. Служыў у войсках Першага беларускага фронту. Калі ішло наступленне, дні і ночы пісаў указальныя знакі для вызваленых гарадоў і вёсак.

Брэст, Бяла-Падляска, Мінск-Мазавецкі, Седлец, Прага (прадмесце Варшавы), Варшава. Шэсць гадзін стаялі мы напагатове на беразе Віслы на той выпадак, калі будзе пашкоджана пераправа і трэба будзе яе адрамантаваць. Але фашыстам не ўдалося скінуць ніводнай бомбы на пераправу, па якой праходзілі нашы войскі.

Цераз шэсць гадзін мы атрымалі загад перапраўляцца на Варшаву. А неўзабаве я ўжо маляваў указальныя знакі: «Кутна», «Конін», «Ландсберг». Вось яна, праклятая Германія!

Ландсберг. Доўга ішлі тут баі, і вось, нарэшце, горад наш. Па ім ідуць і ідуць савецкія танкі, запыленыя, пракапцелыя дымам, абпаленыя агнём. Сакавік. Ідзе мокры снег, а на танках, прыціснуўшыся адзін да другога, сядзяць і стаяць салдаты — мурзатыя, аброслыя, у брудных шынялях. Мне запомніліся твары і чыстыя вочы людзей, якія ідуць у бой...

Кюстрын на Одэры. Прыгарады Берліна.

І вось указальны знак: «На Берлін».

Наступленне на Берлін. Калацілася зямля ад выбухаў тысяч гармат.

Пачаўся штурм Берліна. Указальнікі: «Фюрарштрасэ», «Гебельсштрасэ», «Потсдамштрасэ».

І злавеснае: «Брандэнбургскія вароты», а налева адразу — «Рэйхстаг». Мы — у самім рэйхстагу. Запомніліся чорныя сцены, крутыя лесвіцы і купал, над якім — чырвоны сцяг. Глядзеў я на ўсё, і неяк не верылася самому сабе, што прыйшоў канец фашызму, канец вайне. Каб засведчыць гэта, мы вырашылі пакінуць свае подпісы на сценках рэйхстага. Выбраўшы больш-менш гладкае месца, мы напісалі штыком на закуранай сцяне:

«Здесь были
Иванов Николай Матвеевич — Москва,
Бородин Михаил — Смоленск,
Стасевич Иван — Старо-Дорожский район».

Эцюд да карціны.

8-га мая. Настала цішыня. І павінен сказаць, дзіўна мы сябе адчувалі спачатку: ідзеш, ідзеш, ні стрэлу, ні выбухаў... Ціха, радасна на душы. І чамусьці сам сабе гаворыш: «Няўжо ўсё гэта не сон?»

9-га мая. На руінах Берліна, пад адкрытым небам, святкавалі Перамогу. На ўсё жыццё запомніліся словы салдат за ўрачыстым сталом:

«Кожны год мы будзем святкаваць Дзень Перамогі ў розных кутках нашай краіны. І заўсёды будзем помніць адзін другога і тых, хто аддаў сваё жыццё ў імя перамогі!»

Праз некалькі дзён пасля гэтага наша часць была накіравана ў горад Ванзее. На пачатку ліпеня мы вярнуліся ў Берлін. І калі пабывалі на экскурсіі ў рэйхстагу, то ўбачылі, што на ўсіх сценах, на столі — надпісы і надпісы... Кожны салдат, які пабываў у Берліне, пакінуў тут свой подпіс.

Мая новая карціна, над якой я цяпер працую, так і называецца «Год 1945-ы».

Іван СТАСЕВІЧ.

ДАРАГІЯ МАЕ ГЕРОІ...

Толькі ўвечары, калі пасля чарговага артылерыйскага налёту ў руінах 9-й пагранзаставы не стала амаль ніводнай укрытай агнявой пазіцыі, начальнік заставы лейтэнант Андрэй Кіжаватаў загадаў сваім асноўным сілам абароны адысці ў казармы 333-га палка. Выходзілі па два-тры чалавекі, выносілі з руін забітых і параненых. Глыбокую варонку, што была ля самага выхаду з падвала, выслалі коўдрамі і апусцілі туды загінуўшых пагранічнікаў.

— Бывайце, дарагія сябры! Вы да канца выканалі свой абавязак. Мы клянёмся адпомсціць фашыстам за вашу смерць! Будзем змагацца да апошняга патрона, пакуль рукі трымаюць зброю, пакуль б'ецца наша сэрца...

Такі ён быў, Андрэй Кіжаватаў — начальнік пагранзаставы.

Гэтыя словы ўслед за Кіжаватавым паўтаралі байцы, услед за бацькам іх паўтарыла Нюра, моцна сціскаючы ў руках вінтоўку.

Хтосьці прапанаваў даць над магілай развітальны салют.

— Мы дадзім гэты салют па ворагу. Кожная наша куля павінна знішчаць фашысцкіх гадаў, — сказаў Андрэй Кіжаватаў.

Штаб абароны ўчастка 333-га стралковага палка размясціўся ў адным з падвалаў. Тут пры цьмяным святле газоўкі, зробленай з пустой гільзы артылерыйскага снарада, павялі размову А. Патапаў, А. Санін і А. Кіжаватаў. Кожны з іх разумеў, што дапамога сюды не прыйдзе.

— Трэба любой цаною абараняць крэпасць. Гэта наша родная зямля, тут наша дзяржаўная граніца, — сказаў лейтэнант Кіжаватаў.

Камандзіры падлічылі свае сілы і магчымасці.

— У нас ёсць паўмяшка гароху, — дакладваў лейтэнант Санін. — Падрыхтавана спецыяльная група, якая гэтай ноччу зробіць вылазку па ваду да Мухаўца і Буга.

— Нам патрэбны боепрыпасы. Гэта праблема нумар адзін. І яе нам трэба вырашыць неадкладна, — дадаў старшы лейтэнант Патапаў. — І неабходна яшчэ пасляць разведку да Цярэспальскай брамы.

— Мы сходзім...

— Праўда, таварыш старшы лейтэнант, разведаем! — раптам пачуліся дзіцячыя галасы.

З-за скрынак, што стаялі ў кутку, выйшла на святло газоўкі двое хлопчыкаў у вайсковым адзенні. Ім было гадоў па дванаццаць-трынаццаць.

— Адкуль тут дзеці? — здзіўлена запытаў Кіжаватаў.

— А мы не дзеці! — адазваўся адзін з іх, у якога па каленях біла кабура з пісталетам.

Патапаў усміхнуўся:

— Гэта мой сувязны Пеця Клыпа, а другі — Коля Новікаў. Выхаванцы палка. Такіх у нашай часці пяць. Пеця камандуе гэтай пяцёркай...

— Мы чырвонаармейцы, — перапыніўшы Патапава, загаварыў Пеця. — У нас і форма вайсковая, і да вайны поўны чарпак кашы нам давалі, як усім...

— І службу нам davяралі. Пеця гарністам палка быў. Сёння ён у атаку хадзіў...

— Ладна, усе хадзілі... — заўважыў Пеця Клыпа.

Выхаванцы палка пайшлі паказваць Кіжаватаву агнявыя пазіцыі абароны. З падвала ў падвал прабіраліся вобмацкам. Пеця Клыпа, нібы камандзір, прадстаўляў Кіжаватава:

— Таварышы байцы! Гэта — лейтэнант Кіжаватаў. Ён будзе памочнікам у нашага Патапава.

Чырвонаармейцы палка ведалі пра тую мужнасць, якую праявіў начальнік 9-й пагранічнай заставы і яго байцы. На Кіжаватава глядзелі з павагай. А лейтэнанта цікавіла, які сектар абстрэлу з таго ці іншага падвала, куды больш за ўсё насядаюць гітлераўцы.

Кіжаватаў расказаў пра подзвігі сваіх байцоў. Людзі, слухаючы расказы аб гераізме пагранічнікаў, забывалі пра стомленасць і смагу. Было адно жаданне — помсціць ворагу.

Кіжаватаў развітаўся з выхаванцамі палка і апусціўся ў падвал, дзе трымалі абарону пагранічнікі. Адгэтуль ён заўважыў дзяўчынку, якая бегла з таго боку, дзе былі фашысты. Яе адразу пазналі байцы і пачалі клікаць:

— Валя! Сюды!.. Сюды!..

Дзяўчынка дабегла да акенца падвала. Яе падхапілі на рукі. Гэта была дачка старшыны звыштэрміновай службы Івана Зенкіна — Валя, сяброўка Нюры Кіжаватавай.

Цэнтральныя вароты Брэсцкай крэпасці.

Дзяўчына расказала, як яна і маці разам з другімі жанчынамі і дзецьмі трапілі ў палон, як гітлераўскі афіцэр загадаў Валі ісці ў крэпасць і перадаць яе абаронцам ультыматум: здацца ў палон. Фашыст папярэдзіў Валю, што яе маці застаецца ў палоне, а дзяўчынка павінна вярнуцца назад і прынесці адказ савецкага камандавання.

— Тое, што ты ў нас бачыла і чула, Валя, забудзь, — сказаў Кіжаватаў. — Ворагі пра гэта не павінны ведаць. Ім ад нас перадай адно: мы не здадзімся, мы — савецкія воіны!

Валя адмовілася вярнуцца ў фашысцкі палон. Яна вырашыла застацца ў крэпасці, дзе днём загінуў яе бацька. Дзяўчынка разам з Нюрай пачала перавязваць параненых, падносіць боепрыпасы, збіраць на полі бою патроны.

Настала першая трывожная ноч абароны. Над крэпасцю павіслі варожыя бамбардзіроўшчыкі. Зноў на Цэнтральны востраў і Усходні форт пасыпаліся фугасныя бомбы, бочкі з бензінам і мазутам. Агонь і чорны дым зашугаў па крэпасці.

Як толькі сцямнела, абаронцы зрабілі вылазку да рэчкі. На беразе Мухаўца загінула два чырвонаармейцы, тры былі паранены. А да рукава Буга зусім нельга дабрацца — над вадой не гаснуць варожыя ракеты, увесь бераг прастрэльваецца.

Толькі позняй ноччу Кіжаватаў заглянуў у штаб абароны. Сюды за лейтэнантам амаль услед уляцелі Пеця Клыпа і Коля Новікаў. Яны наперабой дакладвалі:

— Знайшлі ўцалелы склад з боепрыпасамі. А на вежы фашысты сядзяць!..

Хлапчукі расказалі, як яны дабраліся да Цярэспальскай брамы, як былі абстраляны з вежы. Там сярод руін, шукаючы больш зручнае сховішча, яны натрапілі на нейкі лаз у падвал, дзе знаходзіцца склад з боепрыпасамі і зброяй, які ўсе лічылі знішчаным у першыя хвіліны варожага налёту.

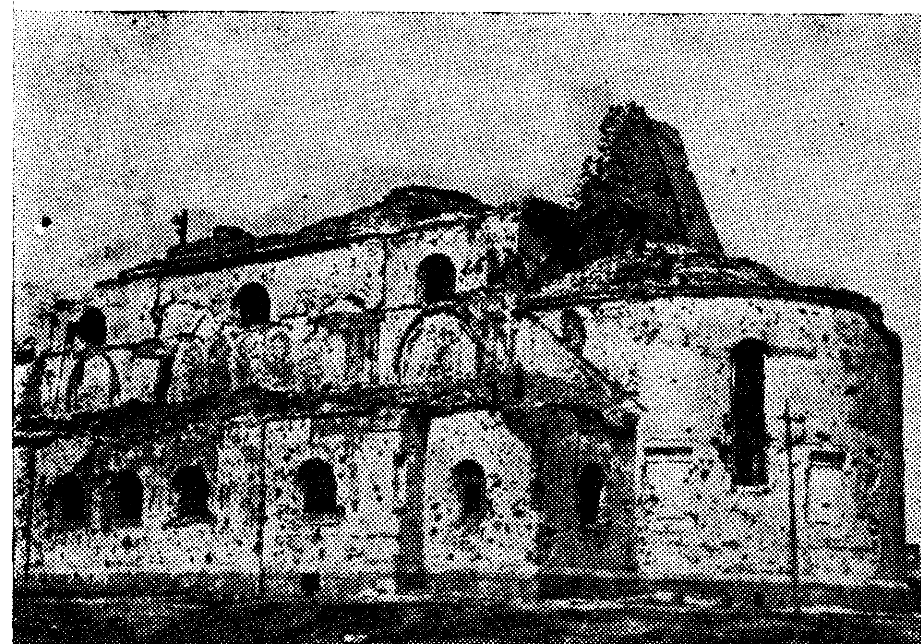

Улетку 1956 года ў Брэсцкай крэпасці сабраліся ўдзельнікі яе абароны: Пятро Клыпа, Алесь Махнач, Апанас Барадзіч, Самвел Матэвасян, Міхаіл Гурэвіч. Разам з імі быў пісьменнік Сяргей Смірноў (чацвёрты справа), што ўславіў легендарны подзвіг герояў Брэста. За кнігу «Брэсцкая крэпасць» пісьменніку прысуджана сёлета Ленінская прэмія.

Камандзіры паслалі ў сховішча дзве групы байцоў. Адну з іх павёў Пеця Клыпа, другую — Коля Новікаў. Байцы дасталі з-пад руін шмат боепрыпасаў і зброі. Здабылі нават два станковыя кулямёты. Іх ачысцілі і адразу ўстанавілі на другім паверсе. Кулямётныя разлікі ўзялі пад прыцэл рукаў Буга, дзе фашысты пачалі наводзіць пантонны мост. Сюды накіравалі свой прыцэл нашы мінамёты і 76-міліметровая гармата.

Фашысты рыхтаваліся да апошняга штурму Цэнтральнага вострава. Яны разлічвалі, што асноўныя сілы абаронцаў цытадэлі знішчаны начнымі налётамі авіяцыі.

Крэпасць маўчала. Камандаванне абароны Цэнтральнага вострава вырашыла: знішчаць і тапіць ворага ў часе пераправы.

Пачало днець. На пантонны мост, які фашысты навялі ноччу, узышлі гітлераўскія танкі, а за імі — пяхота.

— Гармата і мінамёты! — падаў каманду Кіжаватаў. — Па фашысцкай пераправе — агонь!

Загаварылі байніцы і вокны кальцавой казармы. Пераправа гітлераўцаў была сарвана: два танкі і дзесяткі варожых аўтаматчыкаў апынуліся на дне Буга.

Сцены, ля якіх героі стаялі на смерць.

Фашысты выклікалі цяжкую артылерыю. Некалькі звышмагутных установак сістэмы «Тор» пачалі абстрэл крэпасці. Снарады вагою больш за дзве тоны разносілі ўшчэнт векавыя збудаванні. Каля гадзіны працягваўся страшны артылерыйскі налёт. Потым пацішэла...

Нашы абаронцы заўважылі, як на тым беразе ракі паказаўся фашысцкі афіцэр з белым флагам у руках. Байцы спынілі агонь, пачаліся жарты.

— Капітулююць!

— Вайну пачалі, а цяпер ідуць міру прасіць!

— Што ж, зойдзем у Белы Палац крэпасці. У ім, кажуць, у васемнаццатым быў падпісаны Брэсцкі мірны дагавор...

Гітлеравец з белым флагам перайшоў на гэты бераг. Пагранічнікі завязалі фашысту вочы і прывялі яго ў падвал, дзе знаходзіўся Кіжаватаў.

— Я капітан германскай арміі... Буду з вамі гаварыць ад імя свайго камандавання. З кім маю гонар весці размову? — загаварыў фашыст.

— Перад вамі камандзір абароны,— спакойна адказаў Кіжаватаў.

— Вельмі прыемна, — працадзіў скрозь зубы гітлеравец і працягнуў лейтэнанту руку.

— Вашы рукі абліты чалавечай крывёю! — не падаўшы фашысту рукі, сказаў Кіжаватаў.

Гітлеравец паспешліва пачаў выкладаць умовы капітуляцыі:

— Каб пазбегнуць лішніх ахвяр, нямецкае камандаванне прапануе спыніць абарону крэпасці. Далейшае супраціўленне бессэнсоўнае. Наша армія заняла ўжо Мінск, дайшла да Смаленска. Праз дзень-два мы будзем у Маскве.

— Я адмаўляюся весці гаворку ў такім тоне, — заявіў Кіжаватаў.

— А хіба вы не жадаеце выратаваць сябе, сваю сям'ю, родных, блізкіх? Нямецкае камандаванне захавае ўсім вам жыццё. Вам будуць створаны найлепшыя ўмовы, — пачаў спакушаць гітлеравец, падаючы Кіжаватаву цыгарэту, але той адмовіўся.

На развітанне парламенцёр сказаў:

— Калі вашы воіны пажадаюць спыніць бессэнсоўную абарону, дык падыміце белы флаг. Мы прышлем сваіх салдат. Яны вам пакажуць, куды ісці. На роздум — гадзіна!

Парламенцёру зноў завязалі вочы і давялі яго да дамбы. Пагранічнікі вярнуліся назад, а гітлераўскі капітан пайшоў на той бок ракі.

Роўна гадзіну панавала цішыня. Кіжаватаў, Патапаў і Санін прайшлі па абароне, расказалі байцам пра перагаворы з фашысцкім парламенцёрам.

Чырвонаармейцы заяўлялі:

— Не здадзім крэпасць! Не пакінем дзяржаўную граніцу!

Кончылася гадзіна «роздуму». Зноў застагнала зямля. Пад прыкрыццём артылерыйскага агню фашысты пайшлі на штурм крэпасці. За зброю ўзяліся цяжкапараненыя.

Прайшлі першыя суткі абароны. Пачаліся другія — больш чорныя і цяжкія. А за імі трэція... пятыя... сёмыя...

Ужо больш за тыдзень воіны Кіжаватава, без вады, галодныя, трымаюць абарону. Кожны ведае: тут давядзецца змагацца да канца... Але ніхто не хоча пакідаць крэпасць. Камандаванне Цэнтральнага вострава — палкавы камісар Яфім Фамін і капітан Іван Зубачоў аддаюць загад: жанчын і дзяцей вывесці з поля бою. Гэты загад выканаць нялёгка. Кіжаватаву толькі за трэцім разам удаецца сабраць жанчын, дзяцей і выхаванцаў палка, каб аб'явіць ім загад.

Казематы ў сцяне крэпасці.

— А вы як? — пачуліся галасы.

— Мы, воіны, застанемся тут, — адказаў лейтэнант.

— Не аддавайце нас на здзек фашыстам, — пачалі плакаць жанчыны.

— Не забывайце пра дзяцей. У нас няма чаго есці, няма вады, мала боепрыпасаў. Вы павінны зразумець гэта і пакінуць крэпасць. У імя нашых дзяцей,— сказаў Кіжаватаў.

Маці лейтэнанта, яго жонка і трое дзяцей падышлі да яго развітацца, але Кіжаватаў адступіў на крок:

— Не трэба, Каця, не трэба,— і, паказаўшы на жанчын з дзецьмі, многія з якіх засталіся без родных і бацькоў, дадаў: — Ім жа няма з кім развітацца...

Кацярына Іванаўна зняла з сябе санітарную сумку з чырвоным крыжам і павесіла свайму мужу цераз плячо на левы бок, дзе падвязаная на рамяні вісела перабітая куляй рука.

Жанчыны і дзеці заплакалі, узялі ў рукі белы флаг і пайшлі насустрач цёмным дням пакуты і гора.

Юныя выхаванцы палка не захацелі пакінуць крэпасць. Яны вялі назіранне за ворагам, дабіраліся да Буга і прыносілі ваду, падносілі боепрыпасы, памагалі цяжкапараненым і са зброяй у руках ляжалі ў абароне. Аднойчы Пеця Клыпа ў разбітым прамтаварным магазіне знайшоў цэлы сувой паркалю. Гэтую тканіну хлопчык перадаў у медсанбат жанчынам.

— Вось каб яшчэ іголку ды ніткі...— забедавалі жанчыны.

— Не бяда! Я вас выручу,— адказаў Пеця і прадэманстраваў свае веды ў кравецкай справе. Ён адарваў метры са два тканіны, пасярэдзіне ў ёй зрабіў штыком дзірку, прадзеў галаву, а вузейшым кавалкам паркалю падперазаўся. Пецін «фасон» прыйшоўся ўсім да спадобы. У многіх жанчын не было верхняга адзення: яны не паспелі накінуць на сябе што-небудзь, калі фашысцкія бомбы пасыпаліся на дамы, дзе яны жылі. Пеця Клыпа стаў дамскім краўцом і «пашыў» больш за дзесяць суконак. Праўда, на наступны дзень жанчыны вымушаны былі аддаць іх для перавязкі параненых.

З «пяцёркі» выхаванцаў палка, якой камандаваў Пеця Клыпа, засталіся ў жывых толькі трое. Лёня Міхайлаў разам з дарослымі кінуўся ў контратаку на фашыстаў і загінуў. Пеця Васільеў доўга абараняўся ў былым будынку касцёла. Ён трымаў абарону адзін супраць цэлага падраздзялення гітлераўскіх салдат: адстрэльваўся з кулямёта, закідваў ворага гранатамі. Юнага героя нашы абаронцы знайшлі смяртэльна параненага. «А што чакае гэтых хлапчукоў? Які лёс напаткае тых жанчын і дзяцей, якія пайшлі ў фашысцкую няволю?» — толькі ўспеў падумаць Кіжаватаў, як убачыў, што фашысты пад прыкрыццём нашых жанчын і дзяцей, якіх гналі перад сабою, хочуць уварвацца на Цэнтральны востраў крэпасці.

— Страляйце, страляйце, родныя! — крычалі жанчыны абаронцам.— Фашысты ўсё адно нас замучаць.

Наш агонь з флангаў прымусіў ворага адысці назад.

У начным баі фашысты прымянілі агнямёты. З падвала Цярэспальскай вежы прыпоўз увесь абгарэлы баец 3-й рэзервнай пагранзаставы, якая была побач з камендатурай. Ён расказаў, што гітлераўцы з агнямёта спалілі ўсіх цяжкапараненых. Лейтэнант Кіжаватаў хацеў перавязаць байцу абгарэлы твар і рукі.

— Дайце мне лепш патроны,— папрасіў пагранічнік. Зарадзіўшы вінтоўку, ён вярнуўся туды, дзе мінулай ноччу загінулі яго баявыя таварышы.

Прайшло яшчэ двое сутак. Многія абаронцы зусім знясілелі ад голаду. Кіжаватаў, Патапаў і Санін збіраюць камуністаў на партыйны сход. На парадку дня два пытанні: становішча абароны, прыём у партыю. Па першаму пытанню прымаецца рашэнне: тым, хто можа стаяць на нагах, ісці на прарыў.

На скрынку з-пад патронаў, за якой сядзіць прэзідыум сходу, адна за адной кладуцца заявы, напісаныя крывёю на абрыўках газетнай паперы: «Лічыце мяне камуністам!..» — заяўляюць камсамольцы і беспартыйныя воіны...

Сход закончан. Кіжаватаў збірае пагранічнікаў і паведамляе рашэнне камуністаў:

— Дарагія мае героі! — гаворыць ён.— Вы зрабілі ўсё, што маглі... Я ганаруся тым, што на маю долю выпала быць разам з вамі. Дзякую за службу, таварышы! Радзіма ніколі не забудзе тых, хто многа дзён змагаўся тут, сярод руін, ахоўваючы яе свяшчэнную граніцу...

Герой Савецкага Саюза Пятро Міхайлавіч Гаўрылаў (злева) **повен жывых успамінаў пра гераічныя дні 1941 года.**

Фота **С. Чырэшкіна.**

Кіжаватаў параіў сваім байцам прарывацца з акружэння невялікімі групамі, ісці ў кірунку дзяржаўнай граніцы. У гэтым месцы фашысты менш чакаюць прарыву.

— А вы, таварыш лейтэнант? — запыталі байцы.

— Мне няма куды ісці. Тут граніца...

— Тады і мы з вамі,— заявілі пагранічнікі.

— Я паранены і застаюся з паранемымі. А вам, дарагія мае, загадваю: выбрацца адгэтуль, дайсці да нашых, ваяваць так, як тут змагаліся. Загадваю жыць, каб знішчаць ворага, каб расказаць пра нашых баявых сяброў, якія ляжаць тут, пад руінамі крэпасці...

Хто мог яшчэ стаяць на нагах, развіталіся са сваім слаўным камандзірам, з раненымі пагранічнікамі і чырвонаармейцамі і невялікімі групамі па два-тры чалавекі пачалі вырывацца з крэпасці.

У гэты ж дзень старшы лейтэнант Патапаў і лейтэнант Санін павялі на прарыў сваю групу. Звыш 120 чалавек нечакана для ворага кінуліся праз рукаў Буга. Вырваліся за крэпасць толькі дзевяць абаронцаў. Сярод іх быў і Пеця Клыпа. Ён сабраў апошнія сілы і пад градам куль, трымаючы ў зубах пісталет, пераплыў шырокі Буг і яго бурлівы рукаў.

Цяжкапаранены Андрэй Кіжаватаў працягваў кіраваць абаронай 333-га стралковага палка. У пачатку ліпеня лейтэнант і некалькі пагранічнікаў наважыліся ўзарваць пераправу, якую фашысты навялі праз Буг. Пры выкананні гэтага задання начальнік 9-й пагранзаставы камуніст Андрэй Кіжаватаў загінуў смерцю героя.

Больш за месяц у крэпасці ішлі баі. Больш за месяц трымаліся цяжкапараненыя пагранічнікі і чырвонаармейцы. На ўцалелых сценах крэпасных збудаванняў апошнія абаронцы цытадэлі пакінулі патрыятычныя надпісы: «Нам было цяжка, але мы не палі духам і памром як героі», «Я паміраю, але не здаюся. Бывай, Радзіма! 20.VII.41».

Радзіма не забыла сваіх герояў. На яе заходніх рубяжах адна з пагранічных застаў носіць імя камуніста Андрэя Кіжаватава. На фасадзе будынка заставы ўстаноўлена мемарыяльная дошка. Золатам гарэць на мармуры словы:

«У чэрвені—ліпені 1941 года начальнік заставы Кіжаватаў Андрэй Мітрафанавіч з асабовым складам заставы стаяў на смерць супраць фашысцкіх захопнікаў на ахове і ў абароне Брэсцкай крэпасці. Герой-камандзір загінуў смерцю храбрых у няроўным баі...»

Праз год у Маларыцкім раёне гітлераўцы расстралялі сям'ю Кіжаватава — маці, жонку і траіх дзяцей.

...Спакойна цячэ Буг. Сёння тут на ахове дзяржаўнай граніцы стаяць маладыя воіны, тут служыў Мікалай Кіжаватаў — пляменнік героя. Пагранічнікі свята захоўваюць памяць аб слаўных гераічных подзвігах камуніста Андрэя Кіжаватава і яго баявых сяброў, якія аддалі сваё жыццё за Радзіму.

Алесь МАХНАЧ,
удзельнік абароны Брэсцкай крэпасці.

І ШТЫКОМ І ПЯРОМ

Шматлюдна і радасна на цэнтральнай алеі Гомельскага парку.

— Гэй, хлопчыкі, дзе тут музей? — пытаецца чалавек з пасівелымі скронямі.

— Вунь ён, адсюль рукой падаць! — паказалі хлопцы.

— Хадземце разам,— кажу я, параўняўшыся з імі.

— Даўнавата тут не быў, аж з пачатку вайны.— Чалавек нібы апраўдваецца, што надоўга расстаўся з горадам.— Два дні ўжо любуюся новым Гомелем. А ў мяне так і стаіць у памяці былое...

Пераходзім з аднаго цеснага музейнага пакоя ў другі. Побач з рэліквіямі баявой славы — партызанскія лістоўкі, газеты, плакаты...

Наведвальнікі разглядаюць «Партрэтную галерэю людаедаў». А мне ўспамінаецца гісторыя ўзнікнення яе на старонках часопіса «Раздавім фашысцкую гадзіну».

Задумалі гітлераўскія цемрашалы адкрыць у акупіраваным Мінску мастацкую выстаўку. Трубілі пра гэта па радыё, у сваіх газетках і... селі ў лужыну, бо так і не здолелі ажыццявіць свой план. Затое беларускія мастакі і пісьменнікі адгукнуліся на гэтую задуму. І вось яны перад намі, пажоўклыя ад часу старонкі, дзе экспануецца «Партрэтная галерэя людаедаў».

На першым плане душагубы — Гітлер, Гімлер, Герынг і іх паплечнікі па разбою. Кароткія і трапныя вершаваныя тэксты пісьменнікаў пад карыкатурамі мастакоў Віталя Букатага і Веры Козак.

— От тут выстаўлен і даведнік да галерэі,— зазначае нехта.

«Каб адкрыць такую выстаўку, трэба мець мастакоў, трэба мець творы, якія б знайшлі шчыры водгук у гледача. Такія творы ёсць. Іх пішуць нашы мастакі, якія сёння разам са сваім родным народам — хто зброяй, хто сваёй творчасцю б'юць подлых нямецка-фашысцкіх захопнікаў».

...Група вучняў старэйшых класаў акружыла настаўніцу.

«Што такое «МПЭ»?

— Малая партызанская энцыклапедыя,— адказвае яна.— Вось чытайце. Тут не ўсе літары ёсць.

А наведвальнікі тым часам гартаюць нумары часопіса.

— Во, зірні, і ў гэтым нумары «Прыгоды дзеда Дубняка Міхеда». А ў мяне кніжка такая ёсць. Анатоля Астрэйкі. Купіў нядаўна. От жа цікава!

Наведвальнікі разглядаюць малюнкі, смяюцца. У большасці з іх гэтулькі сатырычнай узрыўчаткі, што, здаецца, хапіла б і для цяперашніх ахвотнікаў на сусветнае панаванне.

«У нямецкага народа яўна добры настрой»,— не сунімалася некалі фашысцкая газета «Дас райх», хаця гітлераўскія орды адступалі на Захад. «Калі фашыстам весела ад таго, што мы іх лупім, дык, калі ласка, зробім такую прыемнасць: пастараемся, каб ім было яшчэ весялей»,— з сарказмам пісаў тады Кандрат Крапіва.

Так, у перыяд самых цяжкіх выпрабаванняў беларускага народа не змаўкала яго «муза палымянай сатыры». Грозны смех гучаў у творах Янкі Купалы, Якуба Коласа, Кандрата Крапівы, Кузьмы Чорнага, Максіма Танка, Анатоля Астрэйкі, Пятра Глебкі, Пімена Панчанкі, Максіма Лужаніна... Смехам і гневам супраць фашысцкіх вылюдкаў быў прасякнуты ўвесь перыядычны партызанскі друк.

І не выпадкова ў нашых музеях, побач з аўтаматамі, гранатамі, экспануюцца і нумары «Раздавім фашысцкую гадзіну», бо і яны былі ўзяты на ўзбраенне народных мсціўцаў.

Міхась ЧАВУСКІ.

МАЛАЯ ПАРТЫЗАНСКАЯ ЭНЦЫКЛАПЕДЫЯ

А

А к у п а н т ы — падсудныя. Прыгавораны савецкім народам да вышэйшай меры пакарання — да смерці. Прыгавор прыводзіцца ў выкананне Чырвонай Арміяй, партызанамі і іх памочнікамі.

А м а н а л (узрыўчатая матэрыя) — гітлераўскі «новы парадак» у Еўропе. Узрываецца пры моцнай дэтанацыі з Усходняга фронту.

Б

Б л і ц - к р ы г. Да вайны з Савецкім Саюзам немцы ведалі толькі, што такое «Бліц-крыг». Цяпер пазналі, што такое «Бліц-крык», «Бліц-стоп», «Бліц-драп» і «Бліц-смерць».

Белы конь — чыстакроўны рысак. Доўга адкормліваўся ў берлінскай канюшні для трыумфальнага ўезду Гітлера ў Маскву. З'едзены нямецкімі салдатамі ў часе зімовай кампаніі 1941 года.

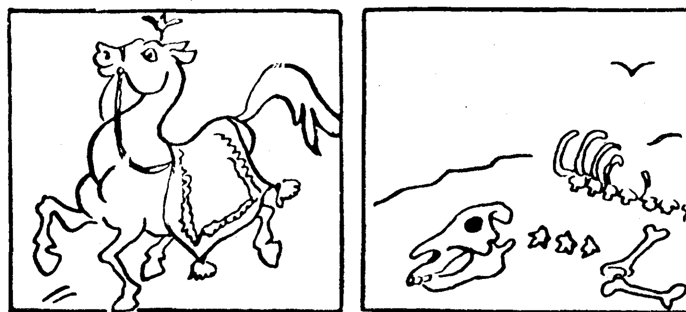

В

Вісельні — сродкі агітацыі за «новы парадак» Гітлера.

Вышэйшая раса — пры дапамозе Чырвонай Арміі і партызан выміраючая парода арыйскіх чыстакроўных псоў-гітлераўцаў.

Г

Гаўляйтар — гаў... гаў... гаў... ляй... ляй... ляй... — парода фашысцкая, масць карычневая, клічка — Кубэ.

Д

Дэгенерат — псіхічны і фізічны вырадак. (Глядзі Гітлер.)

Е

Елкі. Елкі, палкі, лес густы, куды ні глянеш — скрозь кусты. Што ні купіна, ні груд, сцеражэ яго капут.

Ж

Жыццёвая прастора — нямецкія могілкі па беларускай зямлі.

З

Звярынец — фашысцкая Германія. Адрозніваецца ад звычайных звярынцаў тым, што людзей трымаюць там у клетках, а звяры ходзяць на волі.

І

Іуда — глядзі Адамовіч, Ермачэнка, Гадлеўскі, Казлоўскі і іншая прадажная сволач.

К

Клімат. Па навуковых дадзеных — цячэнне пагоды. Паколькі ў Беларусі пагоду робяць партызаны, беларускі клімат шкодна адбіваецца на здароўі немцаў...

Л

Лыч — што такое лыч, можна бачыць на малюнку.

М

«Майн Кампф» — запіскі вар'ята.

Н

«Нямецкі перадкрай» — Беларусь па-нямецку. Па-беларуску — беларускі край, дзе немцы стаяць на краі сваёй пагібелі.

О

Обер-яфрэйтар — глядзі фюрар Германіі.

П

Паліцэйская ўправа. На паліцэйскую ўправу партызаны знаходзяць сваю ўправу.

Р

Разгром. Бліжэйшая будучыня гітлераўскай дзяржавы.

Ружжо — неабходная прылада беларуса, якая бароніць яго ад холаду, голаду і нямецкай заразы.

С

Секундамер — прылада для вымярэння працягласці жыцця паліцэйскага.

Т

Тэатр ваеннага дзеяння. Пастаноўка Гітлера «Бліц-крыг». Асвістана рускімі кулямі. Праваліцца з трэскам.

У

«Ура» — з гэтым словам рускія ідуць у атаку, а чужынцы на той свет.

Ф

Фашысцкі друк — звычайная папера, запэцканая бруднай нямецка-фашысцкай хлуснёй.

Х

Хайль — прывітальны вокліч, якім абменьваюцца пры сустрэчы хайла з хайлам.

Ц

Цэль — акупант, у якога цэляцца і метка страляюць партызаны.

Ч

Чума — карычневая зараза. Бацылы маюць форму свастыкі. Знішчаецца савецкім народам усімі сродкамі.

Ш

Шварц Копф — Чорная галава. Так названы палкі фашысцкіх галаварэзаў. Каб у іх галовах павіднела, трэба прабіць некалькі дзірак.

Э

Эрзац — замяніцелі. Праўду замяняюць у Германіі фашысцкай хлуснёй. Чалавека — бессардэчна тупой жывёлінай.

Я

«Я — гэта самае любімае слова Гітлера. «Я — фюрар», «Я прадбачыў!», «Я загадаў», «Я завалюю ўвесь свет!» — звычайна крычыць Гітлер. Набліжаецца час, калі бандыт захоча сказаць: «Я — не я і хата не мая», але ўвесь чэсны свет скажа: «Не, гэта ты, крыважэрная гадзіна!»

ГАРЫЦЬ, ПАЛЫМНЕЕ ФАКЕЛ

У Вавілы Іванавіча Ракушава была вялікая сям'я: восем дзяцей. Сям'я дружная, працавітая. Вавіла ў 1905 годзе прымаў удзел у сялянскім паўстанні і быў высланы царскім урадам на чатыры гады ў Нарымскі край. У час Кастрычніцкай рэвалюцыі, вярнуўшыся на радзіму, арганізаваў падзел панскай зямлі. Добраахвотнікам пайшоў у Чырвоную Армію. Потым працаваў старшынёй Круглянскага валаснога выканаўчага камітэта. Бацька-рэвалюцыянер выхаваў і дзяцей такімі, як сам.

Старэйшы сын Федзя быў прыгожы, шыракаплечы юнак. Ад бацькі ўспрыняў вялікую веру ў справу камунізма. У школе, калі яму было дванаццаць гадоў, адмовіўся вучыць «закон божы». Федзю выгналі са школы.

Увосень 1917 года, калі пачаліся выбары ва Устаноўчы сход, Федзя Ракушаў, яшчэ хлапчук, агітуе аднавяскоўцаў за бальшавіцкі спіс. Нягледзячы на шаленства кулакоў, гэты спіс атрымаў перамогу: бедната аддала свае галасы бальшавікам.

Вакол Ліхініч сяляне жылі ў большасці на хутарах. Сярод хутаран нямала было кулакоў, яны люта ненавідзелі новыя парадкі. Утойвалі зямлю ад абкладання падаткамі, гналі самагонку, імкнуліся захапіць у свае рукі органы мясцовай улады. Федзя Ракушаў не мог мірыцца з гэтым. Ён адкрыта граміў кулакоў, бандытаў, папоў і самагоншчыкаў.

У вёсцы пачала выходзіць насценная газета «Факел». У ёй змяшчаліся карыкатуры, вершаваныя калючкі, вострыя выкрывальныя допісы. «Факел», узняты Фёдарам Ракушавым, гарэў, свяціў. У выпуску «Факела», як і ва ўсёй грамадскай рабоце, актыўны ўдзел прымалі Фёдараў бацька Вавіла, браты-камсамольцы Міхаіл і Рыгор.

Тады, у 1921 годзе, калі і слова «селькор» яшчэ мала хто ўжываў, у гомельскай губернскай газеце «Новая вёска» пачалі часта з'яўляцца допісы з вёскі Ліхінічы за подпісам «Ф. Ліхініцкі». Супрацоўнік газеты Антон Зорскі ўспамінаў:

«Яшчэ ніякіх селькораўскіх арганізацый не было... Усе, хто пісаў у газету, былі прадастаўлены самі сабе... Дасылаліся выпіскі з пратаколаў, крыклівыя заклікі, акафісты асобным работнікам, і толькі тады-сяды, як асабістая крыўда, паяўлялася выкрывальнае пісьмо... Толькі ў пісьмах з Ліхініч было тое, што патрэбна для газеты. Тут і рост савецкай грамадскасці, і барацьба з кулакамі, барацьба з п'янствам, і барацьба новага, маладога жыцця са старынкай. Мы тады з рэдактарам яшчэ дзівіліся: «Вось неўгамонны пісьменнік! Па аднаму б такому на валасць...». І нарэшце пісьмо: «Мы пачалі выпускаць у Ліхінічах сваю вясковую газету». Гэта паведамляў Фёдар Ракушаў. Ён з'яўляўся таксама селькорам магілёўскай газеты «Саха і молат» і масавай, папулярнай усесаюзнай «Крестьянской газеты».

Фёдар стварыў у вёсцы першую камсамольскую ячэйку, аб'яднаў моладзь, вёў асветніцкую работу, арганізаваў сельскагаспадарчы гурток. Да яго за парадай ішлі сяляне.

Рассяліўшыся па хутарах, сяляне прагна трымаліся за зямлю, прыраслі да яе ўсімі жыламі, усім нутром. У палоне ўласнасці — сям'я, думы, усё чалавечае. Чалавек чалавеку быў ваўком.

І вось, калі здзейснілася сацыялістычная рэвалюцыя, выразна вызначыўся падзел. З аднаго боку — бяднейшыя сяляне, якіх вабіла новае жыццё, пробліскі культуры, з другога — моцны сталыпінскі кулак, які гатоў задушыць кожнага, хто пойдзе супраць яго. Адны, як Вавіла Ракушаў, ішлі добраахвотнікамі ў Чырвоную Армію, змагаліся за Савецкую ўладу, другія рыхтавалі зброю супраць Саветаў. Калі адхлынула апошняя хваля грамадзянскай вайны, ворагі змянілі прыёмы барацьбы. Яны вырашылі ўзрываць Саветы знутры і вызначылі шляхі: дабівацца, каб іх выбіралі ў Саветы, каб там замацоўваць сваё панаванне і, прыкрываючыся Савецкай уладай, знішчаць змагароў за новае жыццё.

Важакамі цёмнай антысавецкай сілы выступала сям'я Галыгаў і яе сваякі. Вакол Галыгаў згуртоўвалася кулацтва, самагоншчыкі, бандыты. Гэтая зграя пусціла карані ў валасным выканкоме, захапіла камсамольскую ячэйку, знайшла падтрымку ў міліцыі, «мела сваю руку» ў губерні.

Васіль Галыга, якога ўсе ведалі як адпетага нягодніка, быў сакратаром валаснога камітэта. Пры ўтварэнні раёна ён з атэстацыяй «выдатнага ідэйнага і тэхнічнага работніка, актыўнага культработніка» з'явіўся ў Круглае і атрымаў пасаду справавода райкома партыі. Даведаліся сяляне пра гэта і рукой махнулі:

— Цяпер і сам чорт будзе яго баяцца.

І толькі Фёдар Ракушаў не баяўся Галыгі. Ён павёў наступленне праз друк. Аднойчы на сходзе ў прысутнасці Галыгі звярнуўся да сялян:

— Дакуль мы будзем цярпець? Хіба ж не бачыце, што Васька хабар бярэ, зямлю кулакам затойвае, і братам, і старшыні!..

Васіль Галыга на сходцы прамаўчаў, апраўдвацца яму не было як. Але злосць затаіў.

Фёдар Ракушаў ведаў, што яго чакае. Пісаць у газету адкрыта было небяспечна. Адну са сваіх надрукаваных карэспандэнцый, у якой высмейваў п'янства і хабарніцтва, ён заканчваў так: «Хто пісаў, вам не трэба знаць, бо ў Магілёў мяне будуць цягаць, каб усю праўду канфіскаваць, ды за праўду пакараць».

Калі надышлі перавыбары ўзбуйненага Круглянскага сельсавета, райком партыі камандзіраваў Васіля Галыгу для правядзення перавыбараў. Галыга сабраў сваіх людзей, каб накіраваць у Савет пабольш сяброў і сабутыльнікаў.

Сціплы быў хлопец, але і мужны змагар сельскі карэспандэнт Фёдар Ракушаў.

Кулакі і бандыты, тыя, каго выкрываў Фёдар Ракушаў, выношвалі помсту. У 1923 годзе, пасля перавыбараў Савета, калі адбылася гарачая схватка, яны падпалілі сядзібу селькора. Праз некаторы час Ракушавы адбудаваліся. Запалохаць не ўдалося. Ворагі вырашылі знішчыць Ракушавых «з коранем».

1925 год. Студзень. Моцны мароз... Міліцыянер Кажамякін, узброены вінтоўкай, канваіраваў у Оршу бандытаў, якія забілі селькора ў адной з вёсак. У вёсцы Рачча, што за пяць кіламетраў ад Круглага, забойцы папрасілі міліцыянера, каб ён дазволіў пагрэцца. Той згадзіўся, бо і сам замёрз. Зайшлі ў хату да нейкай цёткі. Адзін бандыт усеўся на лаўку, бо заўважыў пад ёю, ля сцяны, сякеру. Седзячы спіной да сцяны, працягнуў руку пад лаўку і выцягнуў сякеру. Другі ў гэты час скруціў цыгарку і папрасіў у міліцыянера агеньку. Калі міліцыянер схіліўся, бандыт сякерай ударыў яго па галаве.

— Цяпер пойдзем дабіваць Ракушавых! — заявілі бандыты.

Забітага міліцыянера кінулі ў палонку і з яго вінтоўкай паспяшаліся ў Круглае. Ноччу напалі на міліцыю, забілі дзяжурнага і захапілі яшчэ зброю.

Да бандытаў далучыліся Васіль Галыга, яго браты Ціт, Сіланці і яшчэ некалькі чалавек. Усе ўзброеныя. Зрабілі засаду на двары Ракушавых, бо ведалі, што ў дом яны не ўварвуцца.

На світанні трынаццацігадовы Ваня Ракушаў выйшаў на двор. Бандыты выстралілі, ды прамахнуліся. Хлопчык кінуўся пад вароты, а бандыты — у дом. Насустрач бег гаспадар — Вавіла Івана-

віч. Яго напаткала куля. З ложка падхапіўся сын Рыгор. Забілі і яго. Фёдар саскочыў з печы і ўступіў у рукапашную схватку з бандытамі. У гэты час брат Міхаіл выскачыў на двор, а параненая маці Фядора Якаўлеўна, сплываючы крывёю, схавалася з малымі пад ложак. Фёдара паранілі, але ён не здаваўся. Ужо на двары бандыты некалькімі кулямі звалілі юнака і разбілі прыкладамі галаву.

Але тут падаспела міліцыя. Акружылі дом. Братоў Галыгаў і яшчэ некалькі бандытаў затрымалі на месцы, астатнія ўцяклі. Пазней пагоня па слядах прыяала да хутара паблізу вёскі Янава, дзе ўцёкшыя бандыты наладзілі засаду ў пуні. Выйсці жывымі адтуль ім не ўдалося.

На двор Ракушавых, на месца крывавай трагедыі, сабраліся суседзі. Вароты адчынены насцеж, лужы крыві. Фёдара Ракушава нельга пазнаць: так наздзекаваліся бандыты з забітага селькора.

Жудасная вестка разнеслася па ўсёй краіне. Мясцовыя і цэнтральныя газеты друкавалі гнеўныя карэспандэнцыі. «Крестьянская газета» змясціла вялікі артыкул «За што забілі селькора Фёдара Вавілавіча Ракушава», партрэт селькора і здымак забітых. Маскоўскі «Спутник селькора» прысвяціў некалькі старонак «Памяці Ракушавых».

Захаваўся здымак таго часу. Пахаванне Ракушавых. Былы панскі сад у Круглым. На пярэднім плане чатыры труны, пакрытыя кумачом: бацька і два сыны Ракушавы, чацвёрты — міліцыянер Кажамякін. Вялікі шматтысячны натоўп людзей у жалобным маўчанні. Людзі ў вайсковым, сяляне і сялянкі ў кажухах, юнакі і дзяўчаты. Развітваюцца тыя, хто прадоўжыць справу Ракушавых.

Па ўсёй краіне селькоры давалі клятву — адпомсціць за Ракушавых. Вось што пісалі, напрыклад, з Копыскага раёна Аршанскай акругі:

«Заслухаўшы паведамленне аб зверскім забойстве селькора Ракушава, мы катэгарычна пратэстуем супраць подлага забойства з боку кулакоў і заяўляем, што ніякія пагрозы і забойствы селькораў не пахіснуць нашых радоў і не спыняць селькораўскай работы. Мы няўхільна будзем прадаўжаць справу Ракушавых — будаўніцтва новай вёскі шляхам барацьбы з усімі перажыткамі старога часу, цвёрда стоячы на абароне бедняка ў барацьбе супраць кулака, які вякамі яго эксплуатаваў. Мы патрабуем суровага пакарання забойцаў Ракушава!»

Пасля зверскага забойства ў Ліхінічах адбылося следства і суд. Браты Галыгі — Васіль, Сіланці і Ціт — былі прыгавораны да расстрэлу. Суровае пакаранне атрымалі і іхнія хаўруснікі.

...Дзеці Ракушавых, якія засталіся ў жывых, былі вартымі свайго бацькі і братоў. Іван, 1912 года нараджэння, будучы інвалідам, у часе Вялікай Айчыннай вайны добраахвотна пайшоў на фронт і загінуў пры абароне горада Леніна. Загінуў у баях за Радзіму Васіль, 1921 года нараджэння. Сёстры і маці памерлі ў часе блакады Ленінграда.

З усёй вялікай сям'і Ракушавых жывы адзін Міхаіл Васільевіч. Ён доўгі час быў на партыйнай і савецкай рабоце. Цяпер — персанальны пенсіянер. Жыве ў Ленінградзе. Летам Міхаіл Васільевіч прыязджаў у Круглае. Наведаў магілу бацькі і братоў. Шчыра дзякаваў выхаванцам Круглянскай школы-інтэрната, якія аднавілі разбураную гітлераўцамі магілу, пасадзілі кветкі. Ён памог сабраць матэрыялы пра свайго брата — першага селькора Фёдара Ракушава.

Калі зайшла ўжо размова пра ўвекавечанне памяці Ракушавых, то варта ўспомніць, што пасля пахавання мужных змагароў за справу рэвалюцыі сяляне прынялі на сваім сходзе пастанову — перайменаваць вёску Ліхінічы ў Ракушава. Але мінуў час, новыя падзеі засланілі былое, і вёску пачалі называць па-старому. Цяпер жа, калі мы ўспамінаем тых, хто аддаў жыццё за Савецкую ўладу ў цяжкія гады яе станаўлення, варта аддаць належную пашану Ракушавым. Вёска павінна называцца Ракушава.

Варта паклапаціцца і пра тое, каб збудаваць помнік на магіле, устанавіць мемарыяльную дошку на будынку школы, у якой вучыўся Фёдар Ракушаў.

Над Круглым, як і над усімі вёскамі і гарадамі нашай Радзімы, у дні рэвалюцыйных свят палымнее чырвоны сцяг, абпалены ў баях, паліты крывёю змагароў за справу рэвалюцыі. Ён гарыць, як факел. На гэтым сцягу — кроў Фёдара Ракушава, у гэтым сцягу — яго юнацкае дыханне.

Аляксей ПЫСІН,
Леанід ГІРЫН.

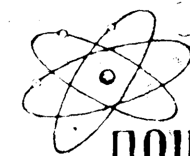

«ЛІЛІПУТЫ» НАСТУПАЮЦЬ

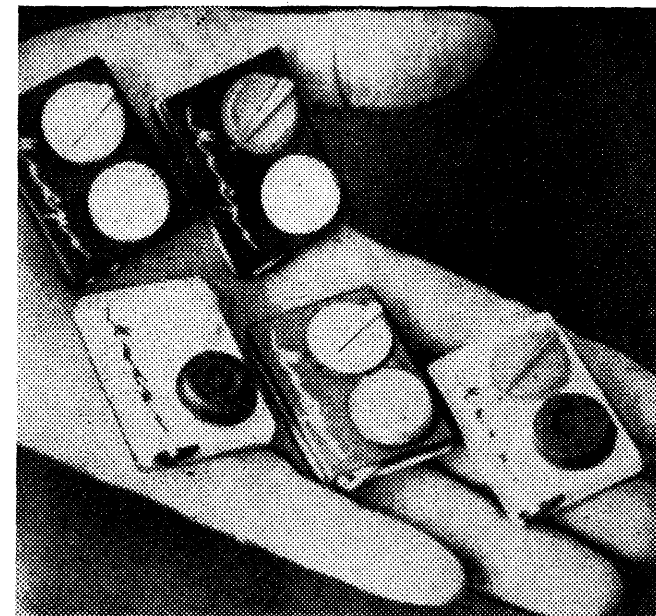

Што атрымаецца, калі вядомы ўсяму свету дваццаціпяцітонны самазвал «МАЗ» паменшыць разоў у дзесяць? Ну што — вялікая цацка? А калі ў гэтулькі ж разоў паменшыць, скажам, вежавы кран, цеплавоз, турбагенератар? Што атрымаецца? Тое ж самае. У лепшым выпадку іх паменшаныя копіі могуць служыць нагляднымі дапаможнікамі. Нікому не прыйдзе ў галаву скарыстоўваць такія «карлікі» для работы.

Але калі справа заходзіць пра памяншэнне памераў і вагі радыёэлектроннай апаратуры, тады ўсё мяняецца.

— Ці не змаглі б вы паменшыць гэты радыёапарат хаця б у паўтара-два разы? Не можаце? Вельмі шкада... Нам ён у цяперашнім выглядзе не падыходзіць — вялікаваты...

Такія размовы паміж стваральнікамі новай радыёапаратуры і тымі, хто яе заказвае, бываюць вельмі часта.

Авіятары і станкабудаўнікі, геолагі і хімікі, матэматыкі і маракі, медыкі і касманаўты ў адзін голас заяўляюць:

— Дайце нам малагабарытныя, надзейныя радыёэлектронныя прыборы і мы зробім безліч новых адкрыццяў!

Над «радыёліліпутамі» ніхто не асмеліцца насміхацца за іх маленькі рост. Наадварот, аматары акружаюць іх вялікай увагай. Ды і ёсць за што.

Спецыялісты ЗША падлічылі, што павелічэнне вагі спадарожніка «Авангард» усяго на адзін кілаграм павышае яго кошт на пяць тысяч долараў. А для касмічнага карабля кожны новы кілаграм вагі абыходзіцца ў шэсцьдзесят тысяч долараў.

Тут міжволі задумаешся: ці варта ўстанаўліваць дадатковыя прыборы, калі кожны кілаграм іхняй вагі не ідзе ў параўнанне і з золатам!

Вось чаму мініяцюрызацыя і мікрамініяцюрызацыя радыёэлектроннай апаратуры з'яўляецца адной з самых актуальных праблем навукі і тэхнікі ў наш час.

...Упершыню радыёхвалі працаваць на чалавека прымусіў вялікі рускі вучоны А. С. Папоў семдзесят гадоў назад. Прайшло не вельмі шмат часу і яго першынец — адзначальнік навальніцы — даў магутнае пакаленне радыёэлектронных апаратаў. Аднак цікава вось што: нягледзячы на вялікую разнастайнасць электронных прыбораў, спосабы іх вырабу да апошняга часу заставаліся амаль нязменныя.

Паяльнік, пінцэт і кусачкі — усё гэтае няхітрае начынне радыёмайстра — пераходзіла з дзесяцігоддзя ў дзесяцігоддзе. Але цяпер, каб забяспечыць патрэбы навукі і

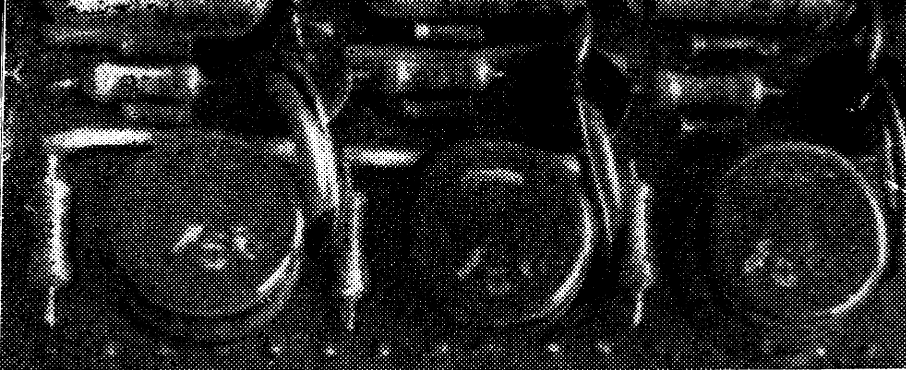

Плата з навясным мантажом мініяцюрных дэталей па друкаванай схеме.

тэхнікі радыёэлектроннай апаратурай, спатрэбілася дакладнейшая праца вялікай арміі высокакваліфікаваных спецыялістаў-мантажнікаў.

Яшчэ горш пайшлі справы, калі з'явіліся малагабарытныя, мініяцюрныя і нават звышмініяцюрныя электронныя лямпы, паўправаднікі і радыёдэталі. Тут ужо ад мантажнікаў запатрабавалася ўменне і дакладнасць славутага Ляўшы, які блыху падкаваў. Трэба было вынайсці новыя метады вырабу радыёапаратуры, ліквідаваць разрыў паміж аўтаматызаваным выпускам асобных дэталей і іх зборкай уручную.

Дзе ж самае балючае месца?

Гэта, у першую чаргу, мноства правадоў, якія трэба працягнуць ад дэталі да дэталі, спаяць і ўкласці належным чынам. Амаль семдзесят працэнтаў рабочага часу мантажнік затрачваў на злучэнні правадоў.

Першым крокам у гэтым напрамку з'явілася прымяненне радыёсхемы з друкаваным мантажом. Малюнак, нанесены токаправоднай фарбай, і вытраўлены лабірынт танюсенькай металічнай фольгі замянілі складанае перапляценне правадоў.

Зазірніце ў сучасны тэлевізар ці радыёпрыёмнік, і вы заўважыце, што правадоў там засталося зусім мала. Большую частку іх замяніў своеасаблівы «малюнак». Мантаж з аб'ёмнага ператварыўся ў плоскі, а ў спалучэнні з малагабарытнымі дэталямі і транзістарамі (паўправаднікамі) атрымаўся салідны выйгрыш у памерах і вазе. Праца мантажніка стала больш простай — бяры гатовую друкаваную плату, устаўляй дэталі ў патрэбныя адтуліны і прыпайвай іх. Некалькі такіх плат дазваляюць сабраць схему радыёпрыбора сярэдняй складанасці. Ну, а калі застрахаваць сабраную плату спецыяльнай маскай, пакінуўшы толькі кончыкі вывадаў дэталей, і апусціць яе на момант у расплаўлены раствор волава, усе кантакты спаюцца адначасова. Значыць, можна перадаць гэтую аперацыю машыне. Ды і ўстаноўку дэталей у прынцыпе можна аўтаматызаваць. Усё гэта, разам узятае, дае магчымасць выпускаць радыёапаратуру аўтаматычна.

Друкаваны метад таіў у сабе вялікія перспектывы. Наносячы тонкія слаі розных матэрыялаў на ізаляцыйную аснову, можна атрымаць не толькі праваднікі, але і кандэнсатары, рэзістары (супраціўленні), індуктыўнасці — гэта значыць, амаль усе асноўныя электраэлементы радыёэлектроннай апаратуры.

Вядома, ад такіх слаёў спакусліва перайсці — да

РАДЫЁАПАРАТУРЫ НА ПЛЁНКАХ.

Тут дарэмна шукаць звычныя для вока радыёдэталі. Іх... няма. Ды і сам радыёпрыбор незвычайны на выгляд. Ён нагадвае слоены пірог і складаецца з керамічных ці шкляных пласцінак таўшчынёю з лязо брытвы. Друкаваныя ж слаі розных матэрыялаў, якія замяняюць радыёдэталі, такія тонкія, што вымяраюцца мікронамі. Нават сталь гэткай таўшчыні — празрыстая. Плёнкі наносяцца на керамічную аснову пры дапамозе спецыяльных трафарэтаў, зробленых з вялікай дакладнасцю. Трафарэты пачаргова накладваюць на аснову і ў вакуумнай камеры робяць напыленне патрэбных матэрыялаў слой за слоем.

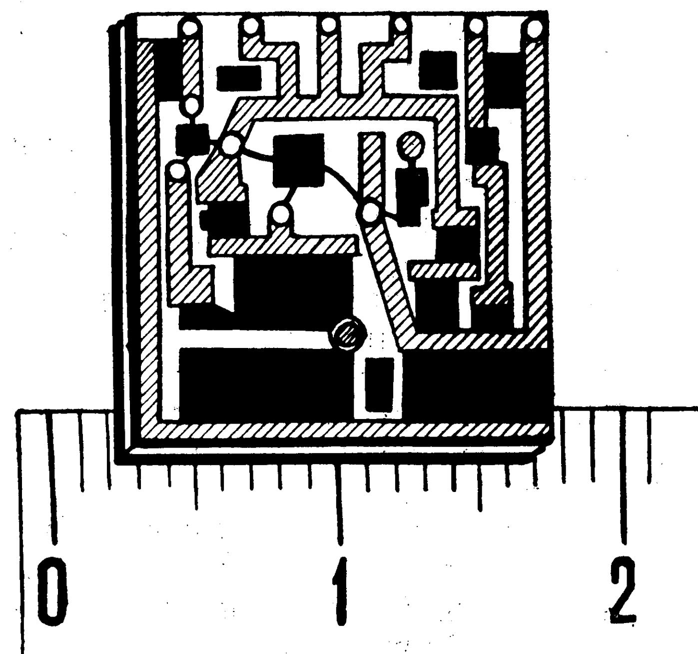

Такі выгляд мае трохслойная плата з плёначным мантажом.

Калі паслядоўна нанесці тры слаі (праваднік — ізалятар — праваднік) — атрымаецца кандэнсатар. Слой рэчыва з высокім удзельным супраціўленнем дае рэзістар. Спіралі з дадаткамі ферытавых сплаваў дазваляюць атрымаць індуктыўнасці, эквівалентныя катушкам у сотні віткоў.

Як жа «манціраваць» такую схему? З паяльнікам сюды не сунешся. У ролі аднаго з інструментаў для гэтай звышдакладнай аперацыі выкарыстоўваюць электронны прамень. Іменна ён прымушае закіпець напыляемае рэчыва, пара якога асядае на аснове дакладна ў тых месцах, дзе ёсць прорэзі трафарэта.

Такі метад называецца «катодным напыленнем».

Электронны прамень прыварвае таксама мікраскапічныя вывады кантактаў. Вядома, для такога спосабу вытворчасці радыёапаратуры патрэбна выключна высокая тэхналогія ўсіх працэсаў і чысціня напыляемых рэчываў. Дастаткова некалькіх лішніх атамаў (іменна атамаў) пабочных прымесей, і схема пойдзе ў брак. Усе вытворчыя аперацыі адбываюцца ў спецыяльных вакуумных камерах, дзе ціск у дзесяткі і нават сотні мільёнаў разоў меншы ў параўнанні з нармальным.

Аднак усе гэтыя цяжкасці — гэта цяжкасці «дзіцячага» і «пераходнага» ўзросту. Затое, якія перавагі!

Перш за ўсё, гэта амаль поўная адсутнасць кантактаў, што дае выключна высокую надзейнасць. Практычна такія схемы могуць працаваць дзесяткі тысяч гадзін — цэлыя гады без перапынку! А памеры іх! Дастаткова сказаць, што шчыльнасць мантажу плёначных схем дасягае ста-двухсот дэталей на адзін кубічны сантыметр аб'ёму. Тэлевізар, зманціраваны на плёнках, змог бы ўмясціцца ў карабок з-пад запалак, і на яго экран давялося б глядзець праз павелічальнае шкло. Зусім нядаўна «жылая плошча» сярэдняй электравылічальнай машыны раўнялася плошчы вялікага пакоя, а цяпер такія машыны свабодна месцяцца ў кабіне лётчыка.

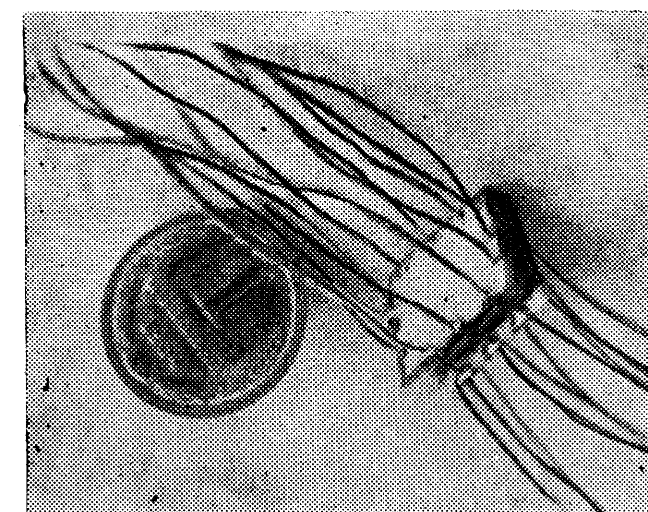

Элементы мікрамодуля.

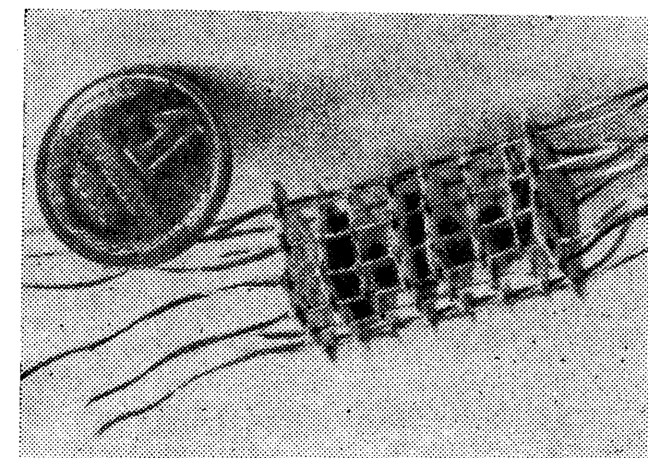

Мікрамодуль.

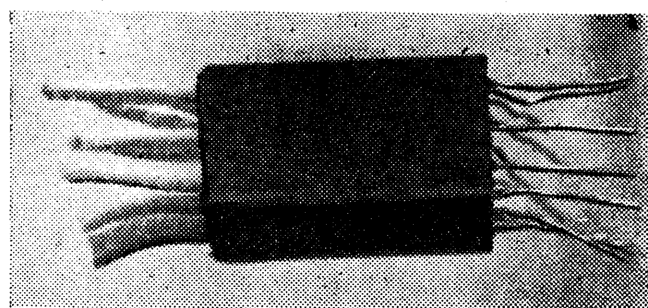

Мікрамодуль у апрэсаваным выглядзе.

Савецкая прамысловасць выпускае самыя маленькія ў свеце радыёпрыёмнікі для шырокага спажыўца. Гэта ленінградская «Эра» і маскоўскі «Мікра». Яны лёгка ўмяшчаюцца ў запалкавым карабку.

Дзеля справядлівасці трэба адзначыць, што «Мікра» — гэта тыповы прадстаўнік плёначных схем.

«Эра» ж — мікрамодульная канструкцыя.

Асновай мікрамодуля служыць квадратная керамічная пласцінка 9×9 мм і таўшчынёй крыху больш за таўшчыню лезвія бяспечнай брытвы.

Пласцінка мае па тры прорэзі на кожным баку і вельмі нагадвае вафлю. Кожная пласцінка — гэта кандэнсатар, супраціўленне, індуктыўнасць, або паўправадніковы прыбор, а набор пласцінак з адпаведнымі дэталямі — закончаны радыёэлектронны блок. Для таго, каб сабраць такі радыёапарат, у пазы пласцінак ўстаўляецца дрот, абпайваецца, пакідаюцца вывады, а потым такая «этажэрка» заліваецца спецыяльнай смалой. Атрымліваецца кубік мікрамодуля. Набіраючы паслядоўна такія кубікі — узмацняльнікі, генератары, запамінальныя прыстасаванні і г. д., можна атрымліваць самыя складаныя радыёапараты.

Мікрамодулі валодаюць вялікай трываласцю. Вядомы такі прыклад, апублікаваны ў амерыканскім друку: радыёапарат на мікрамодулях змясцілі ў галоўку снарада і выстралілі з гарматы. Пры ўдары аб перашкоду апарат падвергся пяцісоттысячнай перагрузцы, але працягваў працаваць!

Аднак навука не стаіць на месцы.

Вучоныя адкрылі

ДЗІВОСНЫЯ КРЫШТАЛІ.

У 1924 годзе ў замежным друку з'явіліся паведамленні пра «сенсацыйнае вынаходніцтва» ў Расіі. Прычынай для гэтага паслужыла тое, што супрацоўнік ніжагародскай лабараторыі О. В. Лосеў вынайшаў радыёапарат, у якім крышталь паўправадніка валодаў узмацняльнымі якасцямі. Апарату далі назву — «крыстадыян».

Некалькі дзесяцігоддзяў спатрэбілася для таго, каб паўправаднікі заваявалі ключавыя пазіцыі ў радыётэхніцы і ў большасці выпадкаў «выжылі» такога моцнага праціўніка, як радыёэлектронная лямпа. І ўсё ж толькі ў самы апошні час вучоныя адкрылі яшчэ цэлы шэраг дзівосных якасцей крышталяў. Яны настолькі цікавыя і перспектыўныя, гэтыя якасці, што ў радыёэлектроніцы з'явіўся новы накірунак

МАЛЕКТРОНІКА.

Адзін невялікі крышталь паўправадніка можа замяніць шматлямпавы блок з усімі дэталямі. Радыёпрыёмнік у крышталі! Фантастычна? Не — гэта рэальнасць.

Сувязны прыёмнік на сто зафіксаваных частот, выкананы на друкаваных схемах і транзістарах, замянілі малектроннай схемай. Пры аднолькавай першапачатковай магутнасці — дзвесце, дзвесце пяцьдзесят мілiват — і раўназначных астатніх параметрах «першынец» на крышталях патрабаваў магутнасці ледзь не ў дзесяць разоў меншай, чым яго старэйшы сабрат: два і шэсць дзесятых вата замест дваццаці чатырох з палавай! Каэфіцыент карыснага дзеяння вырас амаль на тысячу працэнтаў! Новы прыбор важыў усяго дзвесце грамаў замест двух з палавай кілаграмаў і займаў аб'ём у сто пяцьдзесят кубічных сантыметраў замест двух тысяч чатырохсот дваццаці.

Якім жа чынам крышталі паўправадніковага рэчыва становяцца радыёэлектронным прыстасаваннем? Мы ведаем, што кожны паўправадніковы прыбор складаецца з двух тыпаў паўправадніковага матэрыялу, якія забяспечваюць электронную і дзірачную праводнасць. На мяжы іх раздзелу ўтвараецца так званы р-п пераход.

Адзін р-п пераход дае выпрамленне (дэтэктыраванне) электрычнага сігналу. Два пераходы тыпу р-п-р ці п-р-п дазваляюць узмацняць яго (транзістар). Але, акрамя гэтага, р-п пераходы могуць працаваць як стабілізатар, фотаэлемент, кандэнсатар. А калі ў адзін з тыпаў паўправаднікоў увесці пэўныя дадаткі-прымесі, дык можна атрымаць рэзістары (супраціўленні). Адкрываецца магчымасць атрымаць многія асноўныя электраэлементы сучаснай радыётэхнікі ў самім крышталі. Але для таго, каб крышталь ператварыўся ў радыёсхему, над ім трэба шмат папрацаваць.

З расплаўленага раствору паўправадніковага рэчыва «выцягваюць» крышталь патрэбных памераў — «монакрышталь». Хуткасць выцяжкі розная — гэта, каб асобным яго ўчасткам надаць неабходныя ўласцівасці. Потым з дапамогай дыфузіі і ўплаўлення ў крышталь уводзяцца розныя прымесі. Яго «травяць» кіслотамі і шчолачамі, апрацоўваюць электронным промнем і ўльтрагукам, пакуль ён не набудзе ўсе неабходныя якасці.

Гатовы малектронны блок паўстае перад намі, як своеасаблівая мазаіка розных уключэнняў і наваўтварэнняў, а паверхня яго нагадвае мікраскапічную гравюру. Лічыцца, што шчыльнасць мантажу малектронных прыбораў складае тысячу — тысячу пяцьсот дэталей на кубічны сантыметр, а некаторыя спецыялісты называюць лічбу трыста тысяч дэталей на адзін кубічны сантыметр. Пры дасягненні такіх вынікаў можна паспрабаваць стварыць мадэль штучнага мозгу чалавека.

«Вырашчаныя» ў крышталях схемы атрымалі назву — «цвёрдыя схемы». Дзеля справядлівасці трэба адзначыць, што і радыёапаратура на плёнках таксама мае адносіны да малектроннай тэхнікі. Там жа прымушаюць працаваць малекулы.

Аднак спецыялісты многіх краін, і ў першую чаргу савецкія, лічаць цвёрдыя схемы самым прагрэсіўным кірункам у галіне канструявання радыёэлектроннай апаратуры, а спалучэнне плёнак і крышталяў з далейшым аб'яднаннем ў мікрамодулі — цудоўным сімбіёзам, што адкрывае сапраўды захапляючыя перспектывы. Перш за ўсё — поўная аўтаматызацыя зборачных працэсаў! А гэта дае рэзкае зніжэнне кошту і поўнае забеспячэнне ўсіх патрэб навукі, тэхнікі, масавага ўжытку.

І ўсё ж самая важная якасць мікраміняцюрнай радыёапаратуры заключаецца ў тым, што выкарыстанне яе адкрывае шляхі да вырашэння

ПРАБЛЕМЫ НАДЗЕЙНАСЦІ.

Нельга пасылаць экіпажы ў космас, калі няма гарантыі, што ўсё складанае абсталяванне касмічнага карабля будзе працаваць нармальна ад пачатку да канца палёту. Якія б ні былі даўгавечныя дэталі ў радыёэлектронных прыстасаваннях, існуе небяспека іх выхаду са строю.

СТРАКАТЫЯ ЗАМЕТКІ

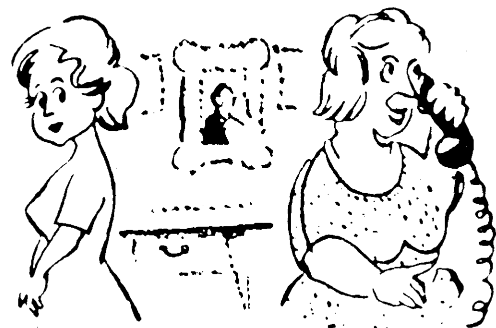

Раз у месяц, у сераду пасля пятнаццатага, можна набраць адзін з двух вядомых тэлефонных нумароў і атрымаць парады і адказы на ўсе пытанні, якія закранаюць справы падрыхтоўкі да вяселля, адносін і гігіены шлюбнага і сямейнага жыцця, выхавання дзяцей і моладзі ў часе яе пераходу ў сталасць і іншыя.

Такую кансультацыю арганізавала ў Варшаве **Таварыства свядомага мацярынства.**

СТРАКАТЫЯ ЗАМЕТКІ

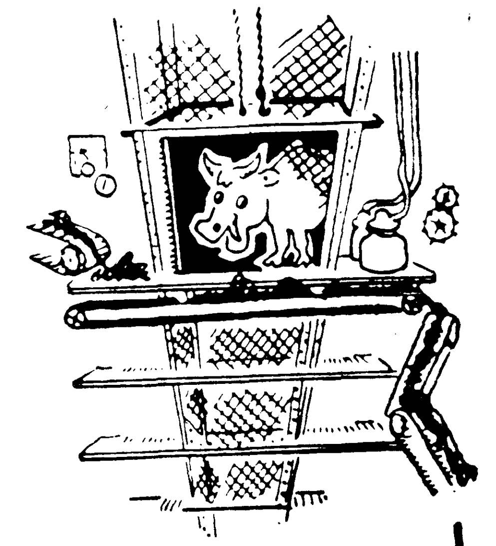

Першы **шасціпавярховы кароўнік** на 500 галоў будуюць у Галандыі. Унізе — корм, на паверхах — каровы, пульты кіравання, транспарцёры, аўтаматызацыя. Малако плыве па алюмініевых трубах...

На першым разе можа і смешна бачыць карову ў ліфце. Але, як кажуць, пажывем — пабачым.

Што ж рабіць?

Трэба стварыць рэзерв. У выпадку, калі адмовіць асноўнае прыстасаванне, павінен аўтаматычна падключыцца запасны прыбор. А тым часам можна знайсці пашкоджанне і выправіць яго. У асабліва жыццёва важных цэнтрах можна прымяняць двайное, трайное рэзерваванне і атрымліваць стопрацэнтную надзейнасць.

Цудоўным прыкладам рэзервавання з'яўляецца наш арганізм. Большасць важнейшых органаў: рукі, ногі, вочы, вушы, лёгкія, ныркі прадстаўлены парамі. Рэзерв жывых клетак, і асабліва клетак мозгу, выражаецца трохзначнымі лічбамі.

Надзейная і мініяцюрная радыёэлектронная апаратура пашырыць нашы веды ў самых розных галінах навукі. Магчыма, іменна мікраскапічныя радыёпрыборы, змешчаныя ўнутры чалавечага арганізма, памогуць чалавеку разгадаць такія загадкі, як рак, атэрасклероз. Гэта справа заўтрашняга дня. Іменна заўтрашняга, а не далёкай будучыні.

Леанід БУЛАТ,
інжынер.

ПА ЗАЛАХ ВЫСТАЎКІ «НА ВАРЦЕ МІРУ»

СЯБРОЎСКІЯ ШАРЖЫ

Мастак Міхась ЛІСОЎСКІ.
Эпіграмы Базыля ПАРАХОНЧЫКА.

Ф. Бараноўскаму

З эскіза ў эскіз
І з карціны ў карціну
Выводжу палонных
На волю адзін я.
Вяду іх праз церні
Удзень і ўначы.
...Не ўсім ім з майстэрні
Удалося ўцячы.

Г. Паплаўскаму

Сівой цаліны
Уздымаў я пласты,
І леглі яны
Ценем густым.

Л. Асядоўскаму

— Скок-скок!
— Яшчэ раз!
— Першы крок!
— Не ў першы клас!
Скакаць буду
Так бясконца!
Патрымайце толькі
Сонца!

ДЗЕНЬ ДРУГОГА НАРАДЖЭННЯ

Перада мною стаяў насуплены хлопец, апрануты ў ватоўку і падстрыжаны «пад вожык». Ён увесь час адводзіў позірк убок і завучаным тонам паўтараў:

— Нам няма пра што гаварыць...

— Ну, а ўсё ж, калі падумаць?

Хлопец на хвіліну нібы прачынаецца:

— Вы верыце ў бога?

— Не, не веру...

Хлопец зноў нібы замыкаецца ў нейкай шкарлупіне.

— Вось бачыце... Не атрымаецца ў нас размова...

...Хлопцу дваццаць два гады. У такім узросце мараць пра космас, кахаюць, пішуць вершы, гуляюць у футбол. А гэты па самыя вушы завяз у хрысціянскай «навуцы жыцця». Куды ж яго прывяла гэтая навука?

Вітольд Шумейка адмовіўся служыць у Савецкай Арміі. За гэта яго судзілі. Шумейка лічыць, што ён пацярпеў за веру. Ён, бачыце, нікога не забіў, не абрабаваў, нават гарэлкі не піў. Словам, уяўляў сабой гэткую, ведаеце, маральную дасканаласць у поўнай адпаведнасці з кодэксам евангелічных хрысціян-баптыстаў. Гэта — поза. І трагедыя Вітольда ў тым, што ён не адчувае, або не хоча адчуваць і разумець аднаго — наша Канстытуцыя гарантуе кожнаму грамадзяніну СССР свабоду сумлення. Кожны можа верыць у якога хоча бога, і кожны мае права весці атэістычную прапаганду.

Я спрабую даказаць Шумейку, што яго судзілі не за рэлігійную прыналежнасць, а за парушэнне сацыялістычных законаў, таму што абарона Радзімы — свяшчэнны абавязак кожнага савецкага грамадзяніна.

Вітольд пранікнёным голасам ускліквае:

— Гасподзь сказаў: не забівай, і я буду верны яго слову!

— А цябе хіба пасылалі забіваць?

З хвіліну цягнецца паўза, пасля якой субяседнік тлумачыць:

— Нам нельга браць у рукі зброю. Гэта — грэх.

— А як быць, калі імперыялісты нападуць на нашу Радзіму? Малітвамі абараняць яе, ці што?

Шумейка маўчыць. Маўчыць, хоць размова пачалася. Ён не знаходзіць доказаў, а магчыма, баіцца вымавіць славутае: «На ўсё воля бога». Адсюль жа адзін крок да здрады. А хіба вялікая розніца паміж здраднікам і дэзерцірам?

Калі паверыць Шумейку, дык ёсць толькі адзін сродак зберагчы чалавецтва ад вайны — пераварыць усіх людзей у прыстойных хрысціян, таму што рэлігія, маўляў, прапаведуе любоў да бліжняга. Але ці так гэта на самай справе?

Вось невялікая гістарычная даведка. «Усемагутны і чалавекалюбівы» бог дапусціў, што за апошнія 5555 гадоў на зямлі адбылося 14 531 вайна, ахвярамі якіх сталі 3 мільярды 640 мільёнаў чалавек.

Надта дарагой цаной заплацілі людзі за спадзяванне на бога! Сягоння яны не хочуць уручаць яму свой лёс і лічаць за лепшае самі стаяць на варце міру. Гэта больш надзейны сродак, чым непраціўленне злу.

Так вучыць гісторыя. Ці не дзіўна, што сярод нашай моладзі знаходзяцца такія, якія заклікаюць вярнуцца назад, да старога? Іх адзінкі. Але ж лёс іхні для нас не абыякавы. Важна высветліць вытокі іхніх памылак і памагчы знайсці

правільную дарогу ў жыцці. Свядомасць кожнага з іх атручана індывідуалістычным і эгаістычным клопатам пра ратаванне душы. А ратаваць душу, калі верыць рэлігіі, можна толькі адным шляхам: трэба адрачыся ад гэтага свету, забыць пра ўсё, што звязвае цябе з жыццём, усе свае думкі прысвяціць богу.

«Воля нябеснага настаўніка Ісуса Хрыста павінна быць вышэй за ўсё для яго вучняў на зямлі» — гэты тэзіс галоўны ва ўсіх баптысцкіх дакументах, пра яго кожны раз нагадваюць веруючым у абшчынах прапаведнікі. Як жа яго трэба разумець? Наконт гэтага ёсць недвухсэнсоўнае выказванне: «Калі хто прыходзіць да мяне, — павучае Хрыстос у евангеллі ад Лукі (раздзел XIV, стар. 26), — і не ўзненавідзіць бацьку свайго, і маці, і жонку, і дзяцей, і братоў, і сясцёр, а з гэтым і самога жыцця свайго, той не можа быць маім вучнем».

Вось вам і ўзлюбі бліжняга! Гэтая пачварная мараль разбэшчвае душы веруючых, выхоўвае іх у духу чалавеканенавісніцтва. Калі ўжо гасподзь вучыць узненавідзець бліжняга, дык што гаварыць пра дальняга?

Не дзіўна, што, спасылаючыся на тое ж евангелле, некаторыя сучасныя царкоўнікі і сектанты на Захадзе з хэўры недабітых рэваншыстаў і «шалёных» сцвярджаюць, што вайна — гэта, не менш і не больш як... дабро для роду чалавечага. Былы кіраўнік нямецкай евангелісцкай царквы епіскап Дзібеліус (асоба, блізкая па веравызнанню да нашых евангелісцкіх хрысціян-баптыстаў) заяўляе, напрыклад: «Мы ўсе імкнемся да вечнага жыцця, а таму, калі адна вадародная бомба знішчыць мільёны людзей, то яны хутчэй дасягнуць вечнага жыцця». Бачыце, як цывілізаваны людаед клапоціцца, каб палегчыць і паскорыць шлях людзей у «царства нябеснае»!

Было б няправільна поўнасцю атоесамляць погляды разбэшчанага епіскапа з поглядамі веруючых сектантаў, у прыватнасці Шумейкі. Але ж факт застаецца фактам — для аргументацыі сваёй пазіцыі яны бяруць довады з адных і тых жа крыніц. Розніца ў тым, што адзін ад імя свайго бога заклікае да тэрмаядзернай вайны, а Шумейка і яму падобныя з выглядам святых угоднікаў паўтараюць:

— Нам нельга браць у рукі зброю. Гэта — грэх.

У некаторых можа ўзнікнуць сумненне: як жа гэта — член секты евангелісцкіх хрысціян-баптыстаў адмовіўся служыць у арміі? Усесаюзны ж савет евангелісцкіх хрысціян-баптыстаў афіцыйна прызнаў, што рэлігійныя фактары не перашкаджаюць веруючым выконваць свае грамадзянскія абавязкі.

Справа ў тым, што баптысцкія абшчыны неаднародныя. У 1945 годзе да евангелісцкіх хрысціян-баптыстаў далучылася частка сектантаў-пяцідзесятнікаў. Акрамя таго, у апошні час у некаторых абшчынах актывізаваліся прыхільнікі рэакцыйнай групы прапаведнікаў Кручкова і Пракоф'ева. Яны скочваюцца на шлях антысавецкай прапаганды.

Усе казанні сектанцкіх прапаведнікаў і так званая рукапісная сектанцкая «літаратура» на кожным кроку ўнушаюць веруючым, што «айчына іх на небе», што «свет зямны — юдоль разбэшчанасці». Амаль у кожнай абшчыне вісіць недвухсэнсоўны плакат: «Свет палюбіш — цябе ён загубіць».

Для ідэалогіі сучаснага сектанцтва характэрны матывы адчаю і спустошанасці. Сектанта паступова пераконваюць, што ён толькі «нікчэмны прах зямны», што ён існуе дзеля таго, каб падрыхтавацца да лепшага жыцця ў «нябеснай айчыне».

Вітольд Шумейка, відавочна, і «рыхтаваўся» да гэтага. Яго адвучылі думаць. Ён нагадвае вучня, які вызубрыў урок, але так і не зразумеў, што да чаго. У яго няма свайго погляду на рэчы. Ён, напрыклад, сцвярджае, што жывёл стварыў бог.

— Падумай, — раю яму. — Хіба табе невядомы пароды жывёл, што выведзены чалавекам?

— Ведаю, пра што вы кажаце, — праз сілу выціскае ён, — але ўсё гэта не тое...

— А што **тое?**

Вітольд пераміnaецца з нагі на нагу. Маўчыць. У вачах шкляны бляск і поўная адсутнасць думкі...

Не, Шумейка не робіць уражання разумова недаразвітага чалавека. Ён зусім здаровы і нармальны. У гутарцы пра будзённыя справы Вітольд праяўляе кемлівасць і веды. Але як толькі размова заходзіць аб рэлігійных дактрынах, асабліва аб хрысціянскім вытлумачэнні сэнсу жыцця, пачынае дзейнічаць табу. Літаральна на вачах адбываецца пакутлівае раздваенне асобы. Юнак не можа звесці канцы з канцамі. І вось што яшчэ цікава. Хоць яго мараль трымаецца на біблейскіх прынцыпах, ад якіх ён не адступае ні на крок, гэта не прыносіць яму заспакаення. Шумейка сам не ведае, добры ён чалавек ці дрэнны. Не таму, што сумняваецца ў сабе. Яму, бачыце, не дадзена богам ведаць пра гэта: галава ёсць для таго, каб насіць на ёй шапку, а думаць за яго будзе ўсявышні.

Усё жыццё сектанцкіх абшчын пабудавана так, каб прытупіць думкі веруючых. Можна спаслацца на адну з прамоў прасвітара мінскай баптысцкай абшчыны С. І. Бокуна.

Знешне ўсё выглядала прыстойна. Прасвітар заклікаў сектантаў «слухацца начальства», «добрасумленна працаваць», тут жа непрыкметна нагадаў, што веруючы павінен быць «у часе працы спакойны», не захапляцца «мірскою» мітуснёю. А закончыў тым, што сэрцы і думкі веруючых належаць богу, якому «патрэбны не намаганні, а малітвы».

Як бачыце, у сваёй падчышчанай, апранутай у новую «ідэйную» вопратку пропаведзі прасвітар не забыў напомніць, што праца — гэта божая кара, што чалавек можа працаваць толькі як бяздушны механізм.

А колькі такіх казанняў праслухаў Шумейка! Колькі хрысціянскіх прамудрасцей, прыстасаваных да сучаснасці, убілі яму ў галаву!

Сектанты, звычайна, спасылаюцца на тое, што ў абшчынах іх вучаць «тварыць дабро», што іх вера забараняе красці, піць, курыць, рабіць несумленныя ўчынкі. Той жа Вітольд Шумейка разважае:

— І ў школе, і ў сям'і, і на рабоце нас вучаць толькі добраму. Адкуль жа бяруцца бюракраты, хуліганы, зладзеі і п'яніцы? Чаму яны ёсць сярод нас?

І сам сабе адказвае: «Таму, што людзі... забылі бога».

Ці так гэта?

Мы пазнаёміліся ўжо з маральным абліччам «атамнага епіскапа» Дзібеліуса. Можна прывесці яшчэ адзін прыклад. Паводле даных амерыканскага вучонага прафесара Карла Мергюсана, 85 працэнтаў злачынцаў у ЗША — людзі веруючыя.

І гэта ў краіне, дзе царква фактычна ўведзена ў ранг дзяржаўнай установы, дзе, паводле канстытуцыі, у большасці штатаў атэісты не могуць займаць ніякія афіцыйныя пасады. Высакародную ролю адыгрывае рэлігія, ці ж не праўда?

Сектанцкія прапаведнікі, як правіла, сканцэнтроўваюць увагу веруючых толькі на недахопах, што яшчэ сустракаюцца ў нашым жыцці. Гэта ім выгадна. Пераканаўшы «хрысталюбівых братоў», што свет дрэнны, лягчэй прымусіць іх адрачыся ад яго і прысвяціць сваё жыццё богу.

Вітольд Шумейка — гэта ахвяра рэлігійнага дурману. Ён жыве ў час небывалага сацыяльнага, навуковага, тэхнічнага прагрэсу. Але атмасфера рэлігійнага фанатызму, створаная ў сям'і і ў секце, атруціла яго маладосць, зрабіла яго духоўным старцам.

Шмат давядзецца патраціць сіл і часу, каб вярнуць Вітольда да сапраўднага, паўнакроўнага жыцця. Хочацца верыць, што гэта здзейсніцца. Ён адчуе тады, якое гэта вялікае шчасце быць гаспадаром свайго лёсу.

І тады настане дзень яго другога нараджэння.

Варлен БАРКАН,
аспірант Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта імя У. І. Леніна.

Размова пра майстэрства

АД ЖЫЦЦЁВАГА ФАКТА

Як нараджаецца мастацкі твор, як узнікаюць сюжэты, хто паслужыў прататыпам таго ці іншага героя? Урэшце, з чаго пачынаецца праца пісьменніка над творам, як ён працуе над ім? Гэтыя і многія іншыя пытанні творчага працэсу цікавяць не толькі маладых пісьменнікаў, але амаль што кожнага чытача. Вядома, ёсць многа агульнага ў рабоце пісьменнікаў над творамі, і ў той жа час кожны з іх працуе па-свойму, у залежнасці ад жыццёвага матэрыялу, што натхніў мастака, ад асаблівасцей яго бачання свету і, нарэшце, ад характару таленту.

Мы сядзім у рабочым кабінеце Івана Шамякіна і гаворым на гэтую тэму. Гаворым пра цяжкасці, што паўстаюць перад пісьменнікам, які захоча адказаць на пытанні, пастаўленыя перад ім часам. Іван Пятровіч толькі што закончыў «Мост» — пятую аповесць кнігі «Трывожнае шчасце». І зусім зразумела, што размова наша пачынаецца з «Трывожнага шчасця». Чым тлумачыцца тое, што пісьменнік зноў вярнуўся да гэтай кнігі?

— **Я адчуваў,** — гаворыць Іван Пятровіч, — **што лагічна гэты твор не завершаны. Паказ жыцця герояў абрываецца ў самы разгар вайны. У сувязі з гэтым я атрымаў многа пісьмаў ад чытачоў. Пыталіся: што ж далей з героямі адбылося? Гэта адзін матыў. Другі — мне захацелася яшчэ раз вярнуцца да тэмы, якую я спрабаваў узняць у рамане «У добры час», але з прычыны пэўных умоў таго часу не здолеў сказаць усёй праўды пра сяло першых пасляваенных гадоў.**

— А як нарадзілася задума «Трывожнага шчасця»?

— **Нечакана. Я ездзіў у Югаславію. У далечыні ад радзімы ўспаміны набываюць нейкую асаблівую вастрыню і прывабнасць. Мне прыгадалася маё юнацтва і, вярнуўшыся з паездкі, я напісаў аповесць «Непаўторная вясна». Гэта было ў 1956 годзе. А потым задумаў напісаць твор пра юнацтва свайго пакалення. Ламаць аповесць, перарабляць яе ў раман не хацелася, і я выбраў вось такую форму — сюжэтна самастойныя аповесці, але звязаныя агульнымі героямі.**

Становіцца вельмі зразумела, чаму ў «Трывожным шчасці» адчувальны элемент аўтабіяграфічнасці. Янка Брыль у падзагалоўку рамана «Птушкі і гнёзды» напісаў: «Кніга адной маладосці». Відаць, гэтыя ж словы можна было б дастасаваць і да «Трывожнага шчасця» Івана Шамякіна. Калі прыгадаць аўтабіяграфію пісьменніка, надрукаваную ў кнізе «Пяцьдзесят чатыры дарогі», то можна заўважыць, што ў героя тэтралогіі Пятра Шапятовіча багата «аўтарскага». І ў той жа час — даволі багата непадобнага, неагульнага. Так, герой твора заканчвае аўтадарожны тэхнікум. Сам пісьменнік, як вядома, закончыў тэхнікум будаўнічых матэрыялаў, быў студэнтам, і гэта памагло яму праўдзіва паказаць малюнкі тэхнікумаўскага жыцця.

Пятро Шапятовіч не ўвесь час служыць на зенітнай батарэі камандзірам гарматы, лёс яго склаўся так, што ён вымушан адбываць «пакаранне» на НП. Гэта дало магчымасць пісьменніку шырэй паказаць чалавека на вайне. Іван Шамякін, як вядома з яго біяграфіі, быў не толькі камандзірам гарматы, але і камсоргам дывізіёна. Такім чынам, параленяў і несупадзенняў аўтарскага лёсу з лёсам героя можна прывесці шмат. Цікава, што пра гэта скажа сам пісьменнік.

— **«Трывожнае шчасце»,** — гаворыць Іван Пятровіч, — **нельга назваць аўтабіяграфічным, але гэта той твор, дзе «элемент аўтабіяграфічнасці» найбольшы. Асабліва гэта датычыць першай аповесці і трэцяй, хоць, разам з тым, вымыслу ў аповесці «Агонь і снег» не менш, чым у «Начных зарніцах». Тое самае можна сказаць і пра апошнюю, пятую аповесць — «Мост», якую я толькі закончыў. Фон у ёй аўтабіяграфічны, а многія героі напісаны з вялікай дозай творчага вымыслу.**

Прашу Івана Пятровіча расказаць пра асобныя факты, цікавыя выпадкі, якія так ці інакш увайшлі ў твор. Вось, скажам, лётчык Сафонаў. У час вайны было вядома імя гэтага лётчыка-героя. У «Трывожным шчасці» расказваецца пра паветраны бой Сафонава. Магчыма, пісьменнік быў сведкам гэтага бою?

— **Двойчы Герой Савецкага Саюза лётчык Сафонаў сапраўды служыў на Поўначы ў марской авіяцыі. Я помню,** — і гэта ў кнізе апісана, — **як прыляцела некалькі варожых самалётаў. Ён пачаў іх збіваць. Потым прыляцелі «месершміты». Ён адразу да нас, зенітчыкаў. А «месершміты» баяцца падыходзіць. Потым Сафонаў злаўчыўся і збіў аднаго «месершміта». Загінуў Сафонаў у 1942 годзе. Ён даў апошні сігнал: «Збіты. Саджуся на мора». Падняўся ўвесь авіяполк. Кружылі, кружылі над морам, але яго так і не знайшлі. Апошняга выпадку ў кнізе няма. А вось бой на НП, апісаны ў аповесці, сапраўды меў месца ў суседнім батальёне, які вёў «воздушное наблюдение, оповещение, связь» для нашых супрацьпаветраных часцей — зенітчыкаў і авіяцыі.**

Жыццёвы факт — аснова твора. Гэта зразумела. Іншая справа, як да яго падысці, што ад яго ўзяць, як трансфармаваць «на большае ці меншае напружанне».

Ля вытокаў творчасці Івана Шамякіна стаяць апавяданне «У снежнай пустыні» і аповесць «Помста». Ужо ў гэтых творах выявілася рыса, якая застанецца адной з характэрных у творчасці пісьменніка і надалей — імкненне выпрабаваць чалавека ў складаных жыццёвых абставінах, ставіць яго ў такія сітуацыі, калі баязлівец павінен праявіць сябе баязліўцам, герой — героем. Выбар жыццёвых сітуацый падпарадкаваны гэтай задачы.

Пра творчую гісторыю апавядання «У снежнай пустыні» пісьменнік расказвае:

— **Стаялі мы ў Хібінскіх гарах паміж Мурманскам і Кандалакшай. Два лётчыкі з суседняй часці,** — я ведаў іх асабіста, — **былі збіты над Нарвегіяй і больш за месяц прабіраліся да сваіх. Памятаю, прыйшлі яны абмарожаныя. У мяне з'явілася жаданне напісаць пра іх апавяданне. Яшчэ не пачаў пісаць, як адбыўся другі выпадак. Быў разгромлены фінскі батальён. Адзін з уцалелых фінаў перарэзаў наш пост — пяць чалавек. Пра гэта я даведаўся з загаду. У першым варыянце апавядання такую аперацыю з нямецкім пастом паветранага назірання робяць мае героі — нашы лётчыкі. Гэта выглядала натуралістычна, і, паслухаўшы крытыкаў і сяброў-пісьменнікаў, я замяніў гэты эпізод на іншы — героі вядуць адкрыты бой з нямецкім ездавым, забіваюць яго і на захопленых аленях дабіраюцца да сваёй зямлі.**

Цікавая гісторыя апавядання «Непрыгожая». Пісьменнік аднойчы сустрэў настаўніцу, сваю былую аднакласніцу, якая ўзяла на выхаванне чужых дзяцей, і ў яго з'явілася думка напісаць пра гэты прыгожы ўчынак. Для мастацкага твора трэба было, каб паміж героямі яшчэ раней былі нейкія адносіны, бо інакш гэтая іх сустрэча так і засталася б проста сустрэчай, не стаўшы тым «зернем», якое перарасло ў сюжэтны твор. І пісьменнік напісаў апавяданне так, нібыта герой яго хадзіў некалі на спатканні з дзяўчынай-аднакласніцай. «На спатканні я, безумоўна, хадзіў, але да другой дзяўчыны», — жартуе пісьменнік. Усё гэта надало апавяданню лірычны тон, задушэўнасць, жыццё знешне непрыгожай жанчыны паўстала ва ўсёй сваёй прыгажосці і складанасці.

Аднак, колькі б мы ні гаварылі пра ўладу факта ў мастацкай творчасці, заўсёды трэба мець на ўвазе, што вобразы мастацкага твора маюць абагулены, збіральны характар. Героі «абрастаюць» падрабязнасцямі, узятымі з жыцця іншых асоб, з іншых сітуацый. Нехта з пісьменнікаў разумна сказаў, што мастацкую праўду трэба шукаць у самім жыцці, але яе нельга знайсці там гатовую. Мастак свабодны ў «дадумванні» герояў і ўмоў іхняга жыцця, асабліва калі яму прыходзіцца карыстацца сюжэтам, узятым з «чужых рук». Так, у аснову апавядання «У роднай сям'і» з цыкла «Бацькі і дзеці» лёг сапраўдны выпадак, пра які расказаў Івану Шамякіну паэт Анатоль Астрэйка. І пісьменнік зусім не паграшыў супраць праўды. Гэты неаўтабіяграфічны факт ён псіхалагічна асэнсаваў, даў яму, што называецца, другое жыццё.

А вось таго жыццёвага факта, што пакладзены ў аснову апавядання «Падмочаны», пісьменнік быў сведкам сам.

— **Яшчэ ў 1946 годзе,** — расказвае Іван Пятровіч, — **я працаваў сакратаром тэрытарыяльнай партыйнай арганізацыі. Тады ў калгасах штомесяц мяняліся старшыні. І вось старшынёй калгаса абралі чалавека, які ў першы ж вечар напіўся. Яго нехта тады абліў, і ён прымёрз да зямлі. Назаўтра «падмочанага» знялі, і людзі абралі свайго, мясцовага чалавека. Дарэчы, той «свой» старшыня, якога мы абралі пасля, паслужыў прататыпам героя ў аповесці «Мост». Гэта быў вельмі цікавы чалавек. Добры гаспадар у калгасе і ў сябе дома, ён быў па-сялянску мудры, але і па-сялянску хітры. Помню, ён часам ашаламляў мяне, маладога камуніста, даверлівым разважаннем пра тыя з'явы, якія пасля XX з'езду мы абагулілі разуменнем «культ асобы». Я ў апошнія гады часта ўспамінаў гэтага старшыню: былі, аказваецца, простыя людзі (ён меў усяго пяць класаў адукацыі), якія і ў той час разумелі ўсю шкодную сутнасць «культу асобы». Безумоўна, шмат у чым прататып быў не такі, як мой герой Панас Грамыка, але ўспамін пра добрага чалавека памог мне за многія гады «дарысаваць» вобраз, «трансфармаваць яго на больш высокае напружанне».**

— А як праходзіць у вас сам працэс напісання твора?

— **Я не саджуся за стол, пакуль у галаве не склаўся сюжэт хаця б у агульных абрысах. Заўсёды з цяжкасцю пачынаецца раздзел. У сюжэтнай рэчы кожны раздзел павінен адначасова і развязваць у нейкай меры «вузлы» папярэдніх раздзелаў і завязваць новыя, каб у наступных раздзелах было што «развязваць». Не люблю апісанняў доўгіх і простых, як выцягнутая вяроўка. Але забягаю наперад рэдка, як правіла, пішу паслядоўна, трымаючы ў галаве ўсе будучыя хады сюжэта. Толькі тады, калі твор сюжэтна закончаны, пачынаю большую ўвагу ўдзяляць мове, дэталям. Бывае і трэцяя рэдакцыя і чацвёртая, а то і пятая ці шостая, асабліва пры перавыданні. Так, амаль пры кожным перавыданні правіў «Глыбокую плынь», грунтоўна рэдагаваў «У добры час».**

Іван Шамякін — пісьменнік сучаснай тэмы. І таму вельмі хочацца пачуць, якія жыццёвыя пласты, на яго погляд, трэба сёння ўзнімаць літаратуры?

— **Пластоў гэтых безліч,** — адказвае пісьменнік. — **Узняць іх усе не пад сілу не толькі аднаму пісьменніку, але, мабыць, усёй літаратуры. Але мы, мастакі, павінны імкнуцца як мага шырэй захапіць прастору жыцця і капянуць глыбей «пласты» чалавечых характараў, характараў нашых сучаснікаў. Я часта думаю: кожны чалавек, якога я сустракаю на вуліцы, можа даць матэрыялу на цэлы раман. Толькі трэба ўмець належным чынам «пераварыць» гэты матэрыял. У сваім натуральным выглядзе, не прапушчаная праз пісьменніцкую фантазію, рэдка якая чалавечая біяграфія «кладзецца» ў мастацкі твор. Для мяне безумоўна адно: наш сучаснік — вось галоўны прадмет даследавання і адлюстравання. Я не вельмі веру, што тыя, хто будзе тварыць праз сто год, лепш, чым мы, даследуюць жыццё 60-х гадоў XX стагоддзя, лепш напішуць пра нас — піянераў космасу, будаўнікоў камунізма, магчыма, на самым цяжкім і адказным этапе гэтага будаўніцтва.**

Гаворка наша падыходзіць к канцу. Развітваючыся, я дзякую пісьменніку за цікавую, шчырую гутарку.

Аляксей ГАРДЗІЦКІ.

ЧАЛАВЕК У ПЕКЛЕ ВАЙНЫ

Васіль БЫКАЎ. «Альпійская балада». Аповесць. Выдавецтва «Беларусь», Мінск, 1964.

Пісаць пра творы Васіля Быкава цяжка. У гэтым перш за ўсё «вінават» сам аўтар, бо ён задае гаворцы надта высокі тон — да яго цяжка ўзняцца нават добра падрыхтаванаму крытыку. А што ўжо казаць аб простым чытачы, які захацеў выказаць свае адносіны да новага твора пісьменніка!

На рахунку Васіля Быкава — пятая па ліку аповесць — «Альпійская балада», хоць сам пісьменнік не лічыць сваёй першай аповесці «Апошні баец» за спелы твор і асобна яе не захацеў выдаваць. Мо ён і мае на гэта падставы, аднак ужо ў той першай аповесці характар Васіля Быкава, як пісьменніка, вызначыўся даволі выразна. Як і ўсе творы Васіля Быкава, яна вызначалася вастрынёй сітуацый, выключнасцю становішча, у якое трапляе герой, псіхалагізмам, яркасцю мастацкіх дэталей. Аповесць чыталася з цікавасцю. Гэта скажа кожны, хто меў магчымасць пазнаёміцца з ёю на старонках газеты «Чырвоная змена».

Чаму, на мой погляд, аповесць не задаволіла самога аўтара?

Першая аповесць пачыналася тым, чым цяпер звычайна пісьменнік заканчвае свае творы: галоўны герой амаль у бязвыхадным становішчы, яму пагражае смерць, і толькі цаной неймавернага напружання волі ён застаецца жыць, змагацца. Адзін з усяго палка, ён

з палкавым сцягам прабіраецца да лініі фронту, пакідаючы за плячыма мноства перашкод і цяжкасцей, паступова «абрастае» людзьмі, такімі ж самымі акружэнцамі, і, ужо амаль як самастойная вайсковая адзінка, іх часць прарываецца праз фронт да сваіх.

Развіццё дзеяння першай аповесці можна параўнаць з геаметрычным вуглом, які пачынаецца з пункта A і разыходзіцца ў бакі дзвюма лініямі да пунктаў B і C. У наступных жа творах наадварот: пачаўшы адвольна з пунктаў B і C, аўтар вядзе гэтыя дзве лініі і злучае іх у пункце A, які ў першым выпадку быў зыходным.

У першай аповесці дзеянне ішло ад вялікай напружанасці да паступовай разрадкі. Сітуацыя ўвесь час спрашчалася, і, хоць аўтар ствараў пэўныя цяжкасці на шляху героя, вастрыё сюжэта было павернута назад. Добра, што пісьменнік сам гэта ўбачыў, — крытыкі яму, на жаль, не падказалі, — і сам даў сабе раду: ён павярнуў вастрыё сюжэта ўперад, ад працейшай сітуацыі пайшоў да больш складанай, а ў канцы ставіў героя перад адвечным пытаннем: быць або не быць? Вось калі яго герой стаў відзён, як праз вялізную лінзу! У тым, як паводзіць сябе чалавек у адказнейшую хвіліну жыцця, выяўляецца ўся яго сутнасць. Баязлівец перад тварам небяспекі і смерці дрыжыць, ратуе сваю шкуру і гатоў аддаць за яе ўсё — радзіму, сяброў, чалавечую годнасць. Смелы паміраe з гонарам, не адступіўшы ні на крок ад сваіх прынцыпаў і перакананняў. Сярэдзіны пісьменнік не дае. Ды, як відаць, у такой сітуацыі не бывае.

Чалавек пазнаецца ў бядзе, — Быкаў гэта вельмі добра разумее, і кожная новая аповесць пісьменніка пацвярджае гэтую вечную праўду.

Возьмем, да прыкладу, «Жураўліны крык», аповесць, якая заявіла сабой, што ў беларускую літаратуру прыйшоў цікавы, таленавіты празаік. Яна здзівіла навізной паказу падзей і герояў. Рэальны, проста адчувальны фон, густата мастацкіх фарбаў, вастрыня сітуацый — усё гэта было нова, свежа, цікава. Шэсць герояў — шэсць лёсаў, шэсць характараў.

Яны такія розныя, такія непадобныя адзін да другога, гэтыя шэсць чалавек, якія воляй вайсковага лёсу павінны будуць заўтра прыняць на сябе ўвесь цяжар варожага націску. У кожнага з іх свая, непаўторная біяграфія: у аднаго простая, як сцежка ад хаты да калодзежа, у другога заблытаная, пакручастая, з зігзагамі і паваротамі, як дарога ў гарах.

Атмасфера трывогі, няўпэўненасці і нават безнадзейнасці, якую так удала змог перадаць пісьменнік, дзейнічае на іх не аднолькава. І не аднолькава яны паводзяць сябе ў тыя самыя адказныя хвіліны жыцця, калі заставаліся толькі два выйсці — або ганебная здрада, або сумленная смерць.

Звяртала на сябе ўвагу тое, што аўтар часта спыняе думку чытача на мінулым свайго героя. Можа ў гэтай аповесці аўтар трохі і перабраў меру, робячы экскурсы ў мінулае, аднак ён дасягнуў таго, што называецца праўдай жыцця, мастацкай пераканальнасцю твора. Хто будзе спрачацца, што жыццё фарміруе характар чалавека, кладзе свой адбітак на яго індывідуальнасць, на яго псіхіку і склад думак? Узяўшы за асноўны крытэрый умовы, у якіх выхоўваўся герой, пісьменнік як бы гаворыць: у тым, што чалавек зрабіў так, а не гэтак, вінават не так ён сам, як тое, што яго фарміравала, як ён жыў, хто яго выхоўваў і як выхоўваў.

Героі Быкава — не воск, з якога абставіны лепяць каго хочуць. У іх ужо ёсць характары, і карэнні іх учынкаў ідуць у мінулае. Разам з тым, яны і не ахвяры лёсу, бо нічога фатальнага і непазбежнага ў іх жыцці няма. У іншых умовах яны былі б другімі людзьмі, і ніхто не падумаў бы, што Свіст здольны на геройства, што Пшанічны можа здрадзіць, а Аўсееў — будзе ратаваць сваю шкуру. Ва ўчынкі герояў Быкава верыш, таму што яны падрыхтаваны ўсёй логікай развіцця характару.

Тое самае можна сказаць пра характар Блішчынскага, героя аповесці «Здрада». Аўтар таксама знарок падрабязна спыняецца на біяграфіі гэтага шкурніка і кар'ерыста, каб паказаць, што не раптоўна ён стаў такі, што такія «задаткі» ўжо даўно спелі ў яго характары. У самую адказную хвіліну бою, калі вырашаўся лёс іх траіх, — Цімошкіна, Шчарбака і Блішчынскага, — апошні ганебна ўцякае, кінуўшы на волю лёсу параненых таварышаў.

Падобная, хоць і не зусім, сітуацыя ў «Трэцяй ракеце». Аповесць «Трэцяя ракета» — новы этапны твор Васіля Быкава. Развіваючы і ўдасканальваючы свой метад завастрэння сітуацыі, аўтар дасягае надзвычай высокай напружанасці дзеяння. Трагедыйнасць, як правіла, у Быкава заўсёды апраўдана, гэта не танны сродак заінтрыгаваць чытача. Ва ўсіх аповесцях і апавяданнях Быкава на ваенную тэму лейтматывам праходзіць ідэя асуджэння вайны. Што ж да гераізму і стойкасці, гэтых неад'емных рысаў станоўчых герояў Быкава, то карэнні іх трэба шукаць у нашым сацыяльным ладзе, які выхаваў новы тып чалавека, здольнага ахвяраваць сабою ў імя светлых ідэалаў чалавецтва. Так званую рамантыку вайны ў Быкава шукаць дарэмна.

Шырокі лірычна-цёплы запеў у аповесці «Трэцяя ракета». Затое які сумны, які нясцерпна-жудасны будзе канец! А пасярэдзіне — цэлае жыццё, цэлая бура падзей, сутыкненне мужнасці і трусасці, кахання і здрады.

Спачатку іх многа — цэлы гарматны разлік. Тут таксама розныя людзі, з рознымі біяграфіямі, такімі па-быкаўску цікавымі і заўсёды новымі. Людзі, праўда, нічым асаблівым не надзеленыя, можа нават занадта простыя. Але хутка яны пакажуць сябе, хутка завяжацца такі тугі вузел, што яго прыйдзецца толькі рассекчы.

Лазняк, апошні жывы салдат з гарматнага разліку, выносіць бязлітасны прысуд шкурніку і баязліўцу Задарожнаму — страляе ў яго апошняй, трэцяй ракетай, што заставалася яшчэ ў ракетніцы. Справядлівасць перамагае! Лазняк не баіцца адказнасці, ён ведае, што страшнейшага за перажытае ім у сённяшні дзень у яго жыцці ўжо нічога не будзе.

Але не ўсе тыя, што заслугоўвалі самай суровай кары, былі пакараны ў час вайны. Блішчынскі ўцякае ад расплаты. Пісьменнік як бы гаворыць, што нават і пасля вайны не спыніцца барацьба, — ідэйная, маральная, — з такімі вось блішчынскімі, што будуць бяздушнасцю, казённасцю, пустазвонствам шкодзіць нашаму паспяховаму руху наперад, будуць блытацца пад нагамі і збіваць з панталыку даверлівых людзей, якія за гучнымі фразамі дэмагога не адразу пазнаюць учарашняга шкурніка і дэзерціра.

У аповесці «Альпійская балада» таксама паказан чалавек на вайне, чалавек у часіну найвялікшага маральнага і фізічнага выпрабавання. Розніца толькі ў тым, што пісьменнік не дае, як звычайна, фону, на якім яшчэ ярчэй відаць вышыня подзвігу ці глыбіня падзення героя. Былы салдат, зняволены фашысцкага лагера смерці беларус Цярэшка дзейнічае адзін, на чужыне, у далёкіх аўстрыйскіх Альпах. Яго адзіны спадарожнік, калі не лічыць пагоні, — італьянская дзяўчына Джулія. Наш зямляк вынесен, такім чынам, на суд сусветнай грамадскасці.

Васіль Быкаў як бы робіць масток паміж тым, што было дваццаць гадоў назад, і сённяшнім днём. Дваццаць год — немалы адрэзак часу. Ужо вырасла новае пакаленне людзей, якое не ведае, што такое вайна. Некаторыя не хочуць верыць у тое, што вайна была такой жорсткай, што фашызм нёс чалавецтву вечную турму і здзекі. «Не можа быць», — моршчыцца малады скептык, прачытаўшы кнігу ўспамінаў былога зняволенага лагера смерці Асвенціма ці Майданака. «Прапаганда», — кажуць на Захадзе тыя, хто рыхтуе глебу для новай сусветнай вайны. Для іх вельмі важна знішчыць ва ўяўленні моладзі страх перад вайною, яны гатовы вылезці са скуры, каб паказаць вайну нейкім трыумфальным маршам ад адной перамогі да другой. Смерць на вайне непазбежна, але — які гэта вялікі гонар памерці за... Вось толькі невядома, за што. А ўвогуле, смелыя не паміраюць, яны застануцца пераможцамі. Вайна — суцэльная рамантыка, балансаванне на грані жыцця і смерці, спорт

смелых. Гэта захапляюча! Жахі!? Глупства! Канцлагеры і крэматорыі? Выдумка! Эсэсаўцы з аўчаркамі? Дзіцячыя байкі!

Не, панове, кажа сваёй аповесцю Васіль Быкаў. Не прыкідвайцеся наіўнымі. Людзі ўсё памятаюць і ніколі аб гэтым не забудуць. Вось вам лішні доказ, што гэта так. Я пакажу вам такога героя, які ўвайшоў у легенду, стаў сімвалам мужнасці і няскоранасці. Як чалавек, ён мог бы жыць шчасліва, таму што ён быў працавіты і сумленны. Аднак ён мусіў кінуць усё і ісці на вайну, якую развязалі чужынцы. Ён адважна ваяваў, аднак не па сваёй віне апынуўся за дротам канцлагера, трапіў у нямецкі палон. Але і ў палоне ён не здаўся, а заставаўся байцом. Ён уцёк з лагера, бо хацеў змагацца з ворагам са зброяй у руках. Ён хацеў змагацца, каб засталіся жыць другія. Гэта не прапаганда — аб гэтым можа пасведчыць італьянка Джулія Навелі з Рыма. Ён выратаваў яе цаною свайго жыцця. Хіба гэта не подзвіг? Ён памёр, каб не дымілі больш печы крэматорыяў і эсэсаўскія аўчаркі не рвалі на кавалкі людзей.

«Альпійская балада» пачынаецца ўцёкамі палоннага Івана Цярэшкі з канцэнтрацыйнага лагера. Але ўцячы — гэта яшчэ не галоўнае. Галоўнае — схавацца ад пагоні, ашукаць немцаў, іх аўчарак, не трапіць у якую выпадковую засаду.

Першая перашкода — сабакі. Ад іх засталіся толькі сляды зубоў на назе. І вось другая нечаканасць — нейкая дзяўчына, таксама, як і ён, у паласатай вопратцы, з чырвоным вінкелем, ідзе па яго слядах. Не хапала яшчэ гэтага! Іван спачатку сярдуе на сваю спадарожніцу, але паступова чалавечае ў ім бярэ верх. Ні пакуты, ні страшэнныя выпрабаванні не вытравілі з яго сэрца спагады да чалавека, які, як і ён, трапіў у бяду і хоча выратавацца.

Іван і не падазраваў, што лёс пасылае яму ў спадарожнікі чалавека, якога звычайна выбіраюць доўга, на ўсё жыццё. Такой стала Джулія для Івана Цярэшкі — адзіная, першая і — апошняя ў жыцці.

Каханне ўскладняе становішча галоўнага героя. Яно патрабуе працягу жыцця, яно само дае пачатак новаму жыццю, але рэчаіснасць бязлітасна нішчыць усё жывое, разбівае мары аб шчасці, для якога чалавек нарадзіўся на свет. Каханне Івана і Джуліі ў адзін і той жа час магутнае, як жыццё, і нетрывалае, як тыя кветкі горнага маку на альпійскім лузе, якія заўтра завянуць пад марозным подыхам ветру з аснежаных горных вяршынь. Выкіньце вы каханне з аповесці — і як многа фарбаў страціць адразу «Балада»!

Бясспрэчна, што лепшыя старонкі аповесці — гэта тыя, дзе пісьменнік тонка і задушэўна-лірычна перадае складаную гаму інтымных зрухаў чалавечай душы. Іван Цярэшка трапіў у тое выключна цяжкае становішча, калі трэба думаць ужо не толькі пра сябе, а і пра тых людзей, пра той народ ці край, адкуль ты сам выйшаў у свет, бо па табе, па тваіх учынках будуць меркаваць і аб іх. Тут ты ўжо не проста Іван Цярэшка, а прадстаўнік пэўнага народа, пэўнай краіны, і пра гэта ты павінен памятаць, нават ідучы на верную смерць.

Праўда, Цярэшка, як чалавек просты, не надта задумваецца пра гэта, але ён менавіта так і робіць. Ён проста, як нешта звычайнае, носіць на грудзях і на плячах кругі-мішэні, знакі сваіх няўдалых уцёкаў.

Прайшоўшы ўсе дзевяць кругоў пекла, ён не зламаўся, у ім па-ранейшаму жыве змагар, яшчэ больш загартаваны і стойкі. Ён вырываецца на волю і адразу хоча ўліцца ў шэрагі байцоў: «...перайсці галоўны хрыбет, знайсці партызан — югаслаўскіх, італьянскіх — толькі б стаць у строй, узяць зброю. У тым цяпер была яго мара, высокая справядлівасць ягонага лёсу і ўзнагарода за ўсе пакуты і ганьбу, якія перажыў ён за год палону».

Падзеі нарастаюць, сітуацыя ўскладняецца, з кожным новым крокам герою робіцца ўсё цяжэй і цяжэй. Урэшце ён гіне, ратуючы ад смерці Джулію.

У «Альпійскай баладзе» Быкаў паказаў нам ва ўсёй складанасці працэс нараджэння героя, яго гартаванне. Калі прасачыць гэты працэс ад пачатку да канца, атрымліваецца адзін суцэльны ланцуг вялікай чалавечнасці, якая варта самай высокай пахвалы і ўзнагароды.

Іван Цярэшка сціплы, да скрупулёзнасці аб'ектыўны, нястрогі да чужой слабасці, даверлівы, добразычлівы ў адносінах да чалавека. Гераічнае і будзённае ён робіць з аднолькавым стараннем, не думаючы аб нейкай славе ці пахвале. Цярэшка — сын свайго народа, увасабленне лепшых яго рысаў: працавітасці, шчырасці, дабраты. Ён вынослівы і цягавіты ў працы, цярплівы ў бядзе і няшчасці, мужны і стойкі ў цяжкую гадзіну. Адзінае, што неяк вылучаецца ў ім — гэта абвостранае пачуццё ўласнай годнасці перад чужаземцамі. Дома, перад сваімі, ён быў бы інакшы, і каб гэта была не Джулія, а якая-небудзь дзяўчына з-пад Слуцка, ён мог бы паскардзіцца ёй на свае нягоды, на непарадкі, калі б гутарка зайшла пра іх, а тут ён паводзіць сябе, ну, проста як саматужны дыпламат.

У той час Цярэшка не мог, ды і не хацеў, каб і мог, правільна адказаць Джуліі на тыя пытанні, якія яе мучылі, якія, дарэчы, мучылі і многіх нашых людзей, у тым ліку і героя аповесці Івана Цярэшку. Яны сталі яснымі толькі праз многа год, пасля XX з'езду партыі. А тады Цярэшка ўсяляк стараўся развеяць сумненні італьянскай дзяўчыны. Падсвядома ён разумеў, што цяпер, калі ідзе кансалідацыя сіл вакол Савецкай краіны, калі асабліва патрэбна еднасць, гаварыць пра непаладкі ў сваім доме не час і не месца. Трэба спачатку дабіць фашызм.

Івану Цярэшку, як і многім іншым, не выпала бачыць, як пасля XX з'езду партыі Сталін быў зняты з п'едэстала і на яго месца была пастаўлена Справядлівасць. Цяпер Джулія Навелі з Рыма (уявім на хвіліну, што гэта жывы чалавек) можа з яшчэ большай павагай успомніць пра беларуса Івана Цярэшку і сказаць з гонарам, што ён не хлусіў, а калі і недагаворваў чаго, то толькі таму, што глыбока верыў у справядлівасць. Так зрабіў бы на яго месцы кожны сумленны чалавек.

Цярэшка — станоўчы герой у поўным сэнсе гэтага слова. У складанай, выключнай сітуацыі ён паводзіць сябе так, як можа паводзіць сябе толькі магутны духам чалавек, які мае пэўныя ідэалы і ведае, за што змагаецца. Нельга не прывесці тут словы гераіні аповесці Джуліі, якая піша ў лісце на радзіму Івана Цярэшкі:

«Конечно, вы не забыли то страшное время в Европе — черную ночь человечества, когда, приходя зачастую в отчаяние, тысячами умирали люди. Одни, уходя из жизни, принимали смерть как благословенное освобождение от мук, уготованных им фашизмом, — это давало силы достойно встретить финал и не преступить совести. Другие же в геройском единоборстве сами ставили смерть на колени, являя человечеству высокий образец мужества, и погибали, удивляя даже врагов, которые, побеждая, не чувствовали удовлетворения — столь относительной была их победа.

Таким человеком оказался и ваш соотечественник Иван Терешко...»

Васіль Быкаў піша не пра вайну, ён піша пра чалавека на вайне. Яго мэта — раскрыць духоўны свет нашага салдата, паказаць веліч яго подзвігу ў адной са страшнейшых войнаў, у якой па-сапраўднаму праявіўся нацыянальны дух народа, яго гераізм і вялікая любоў да радзімы, яго нянавісць да чужынцаў-захопнікаў. Можа з гэтай прычыны тэма чалавека на вайне стала вядучай у творчасці Васіля Быкава.

Творы Быкава — вялікая і цікавая старонка беларускай літаратуры, без іх ужо нельга ўявіць той адрэзак гісторыі, які завецца Вялікай Айчыннай вайной. Імя Васіля Быкава выйшла за рамкі нацыянальнай літаратуры, творы яго сталі набыткам усёй савецкай культуры. Яго аповесці перакладзены на многія мовы за мяжой. Мы можам ганарыцца тым, што пра беларускі народ, які ў гэтай вайне вынес так многа гора і пакут, выявіў гэтулькі гераізму і смеласці, Васіль Быкаў піша гэтак таленавіта і ярка.

«Вядома, і мастакі гэта адзнача-

лі не раз, — пісаў Рыгор Бакланаў пра аповесць Васіля Быкава «Трэцяя ракета», — што цяжэй за ўсё пісаць праўду. Праўда можа служыць меркай таленту пісьменніка. Трэба памятаць, што толькі праўдзівыя кнігі ў поўнай меры ўздзейнічаюць на душы людзей, асабліва на маладыя душы, абуджаючы ў іх мужнасць, веру і волю».

Мужнасцю праўды прасякнуты кнігі Васіля Быкава пра подзвіг савецкіх людзей у Вялікай Айчыннай вайне.

Уладзімір ДАМАШЭВІЧ.

СМЯЛЕЙ У ЖЫЦЦЁ

Уладзімір ПАЎЛАЎ. «Далягляд». Выдавецтва «Беларусь», Мінск, 1964.

Першая кніга Уладзіміра Паўлава называлася «Узлётная паласа». Як адзначала крытыка, старт быў паспяховы, палёт абяцаў быць цікавым.

І вось перад намі новы зборнік паэта — «Далягляд». Што ж новага на жыццёвым даляглядзе ўбачыў аўтар?

Па дарогах, што вядуць з далёкага і нядаўняга мінулага ў сённяшні дзень, і па шырокіх шляхах дня сённяшняга праводзіць свайго чытача паэт. У вершы «Ленін на суботніку» паэт даследуе вытокі характару сённяшняга будаўніка камунізма. Правадыр намаляваны тут звычайным простым чалавекам, які

...не даўшы нікому сябе
ўгаварыць,
за цяжэйшае браўся...

І гэта цяжэйшае паэт бачыць у канкрэтных справах нашага грамадства, што самаадданаа змагалася за росквіт новага жыцця. У вершы «Балада пра камуну» ёсць такі радок: «Саламяныя шапкі хаты заліхвацкі збілі на бок». Прачытаеш — і ўвачавідкі бачыш беларускую вёску ў першыя паслякастрычніцкія дні. Але паэта цікавіць не толькі статычны вобраз вёскі, што ступала на новую дарогу, але і рух яе па гэтай дарозе. У глухой і цёмнай вёсцы, дзе ў кожнай хаце быў «свой жабрак», цяпер «на светлай, шырокай плошчы Ленін стаіць, як жывы».

Проста і шчыра піша аўтар пра новую Случчыну, пра Салігорск, што «расце ў планеты ва ўсёй на віду». Здаецца, толькі нядаўна перад першым падмуркам здымалі мужчыны шапкі і «кідалі манеты пад камень сівы», а ўжо над станцыяй Калій ззяюць «зораў шахцёрскіх маністы, і гарыць небакрай, як падсвечаны сцяг».

Сапраўды ж, хочацца спытаць у таго недаверлівага дзядзькі, што паказаны ў вершы «Я падлеткам прыносіў дадому плакаты...» — «Дзе ты сёння жывеш?», і не без гордасці адказаць словамі паэта:

Ты такога яшчэ не страчаў на
плакатах.
Сярод чыстага поля пасталі
капры.
Пахадзі і рукамі сваімі пакратай
І назад тыя словы свае забяры!

У нашай літаратуры за апошнія гады з'явілася нямала вершаў і цэлых вершаваных цыклаў пра горад беларускіх шахцёраў, але сярод іх не губляюцца салігорскія вершы У. Паўлава. Яны гучаць свежа, шчыра і непасрэдна.

Маладога паэта вабіць героіка, гераічнае ў жыцці («Легенда пра капітана Гастэлу», «Балада пра бацьку», «Перад атакай»). Найбольш удаўся яму верш «Легенда пра капітана Гастэлу». Ён прасякнуты аптымізмам, верай у бяссмерце подзвігу чалавека:

Гастэла ляціць
з таго грознага году
І ніколі матораў сваіх
не заглушыць.

Праўда, вершы «Перад атакай», «А я ўспамінаю густое малодзіва...» псуе апісальніцтва, хоць і ў іх можна сустрэць свежыя дэталі:

А сонца за край далягляду
ўчапілася
І з намі да новага берагу ехала.

Цеплынёй, задушэўнасцю сагрэты вершы «Буслы», «Песня пра маці», «Востраў Зыслаў». Апошні, на маю думку, вылучаецца з усяго зборніка. Паэту ўдалося неяк своеасабліва, вачыма сучасніка зазірнуць у той суровы час, калі хлопцы «са слуцкіх бязлесых раўнін» змагаліся ў атрадах народных мсціўцаў за вызваленне ад чужынцаў роднай зямлі:

Не жахайцеся, сосны!
Звіні медуніцамі, ранак! —
Разрыўныя
Тут бору ніколі
Не будуць шчапаць.
Зняўшы шапкі,
Ідуць
Да былых партызанскіх
Стаянак
Ветэраны,
У якіх
Аж да гэтага раны шчымяць.

У пейзажнай лірыцы — вершах: «Рабінавая ноч», «Лес», «Восень мінулая між верасамі...» — паэт стараецца даць сваё адкрыццё прыроды. І гэта часам яму ўдаецца:

Неба заслана да самае раніцы
Зорным вясновым настольнікам.
І на дасвецці настройваюць рацыі
Цецерукі у сасонніку.

На жаль, свайго бачання свету не заўважаецца ў такіх вершах, як «Равесніку», «Роздум», «Далягляд — мільготкае марыва...» Яны праз меру агульныя. Матывы іх даўно знаёмыя чытачу. Усё гэтак жа свішчуць у іх традыцыйныя «салоўкі», «галёкае маленства», пануюць выразы-штампы.

Не пашанцавала ў зборніку і вершам пра каханне: «Не кажы», «Палавее збожжа», «Я з табою не меў...» У каторы ўжо раз гучыць прызнанне лірычнага героя: «Я на свеце самы нешчаслівы»?! Жывое пачуццё падменена тут халоднай сузіральнасцю, глыбіня пранікнення — павярхоўнасцю. Відаць, Уладзімір Паўлаў не зусім сур'ёзна паставіўся да адбору вершаў для зборніка.

Але колькі б мы ні гаварылі пра хібы зборніка «Далягляд», у ім пераважае ўсё ж імкненне паэта да як мага шырэйшага ахопу рэчаіснасці. Пра гэта гаворыць і сам Уладзімір Паўлаў:

Колькі б я ні ішоў, ні ехаў, —
Не звужаецца далягляд.

І сапраўды, паэтычны зрок Уладзіміра Паўлава «бярэ» жыццё даволі шырока — і гэта добра. Але ж гэта толькі адно вымярэнне, якому павінна заўсёды спадарожнічаць другое — глыбіня асэнсавання ўбачанага. У наступнай кнізе вершаў паэта і хацелася б адчуць гэтую глыбіню.

Хведар ЧЭРНЯ.

НЕЗВЫЧАЙНЫЯ ЗВЫЧАІ

ХОЧАЦЕ БЫЦЬ ПРЫГОЖЫМІ?

Не пакутуй, нешчаслівы закаханы! Якою б прыгожаю не здавалася табе дзяўчына, якая не адказвае табе ўзаемнасцю, заспакойвай сябе тым, што яна зусім не спадабалася б маладым людзям, скажам, з племені дусунаў на востраве Барнео. Больш таго, яны б палічылі яе проста непрыгожаю.

Як жа спадабацца юнаму дусуну? Перш за ўсё, у дзяўчыны павінны быць чорныя зубы. Чарненне зубоў — звычай свяшчэнны, іншаземцаў не вучаць яго таямніцам. І ўсё-такі этнографу Сталю пашчасціла пабачыць касметычны абрад дусунак.

У спецыяльнай пасудзіне дзяўчаты расціраюць на парашок лісце кавы — трапічнай расліны — і змешваюць яго з попелам. Потым гэтая сумесь накладваецца на зубы. Каб фарба не сцёрлася, зубы прыкрываюць стужкаю бананавага лісця. На два дні дзяўчыне даводзіцца адмовіцца ад ежы. Вось ужо сапраўды — каб быць прыгожаю, трэба пакутаваць! Затое потым, нацёртыя пальмаваю карою, змешанай з вапнай, зубы блішчаць, нібы чорныя клавішы канцэртнага раяля. Цяпер застаецца белаю фарбаю намаляваць па тры зорачкі каля скронь, адну на пераноссі — і поспех забяспечаны...

Хочаце быць прыгожым і падабацца жанчынам з племені кабіры на востраве Новая Гвінея? Трэба з ног да галавы нацерціся какосавым алеем, размаляваць чырвонаю фарбаю грудзі, спіну, твар і асаблівым клеем прыклеіць да галавы «дыбу» — высокі каўпак, упрыгожаны пер'ямі ды кветкамі.

Звычай паўночнаамерыканскіх індзейцаў абавязкова вымагае, каб дзяўчына пудрылася маісавым парашком і падвязвала ў зачоску «мяцёлачку» валасоў, падфарбаваных чорнай смалою. Аўстралійцы абламоўваюць чорныя ўзоры, намаляваныя вуголлем на твары, вяночкамі з белага альбо чырвонага пуху. Жанчыны Гандураса, Нікарагуа і Балівіі, паводле сведчання падарожніка О'Конара, размалёўваюць твар светлай глінаю або чырвонаю фарбаю, а мужчыны — чорнаю смалою, паверх якой для трываласці яшчэ намазваецца слой скіпідару. Жанчыны з племені папага робяць сумесь чорнай, белай і чырвонай фарбаў са шмальцам. Гэтая сумесь, як сцвярджаюць відавочцы, добра аберагае твар ад абветрывання. Інданезійскае племя даякаў прасвідроўвае ў пярэдніх зубах дзірачкі і запаўняе іх перламутрам. Тое самае робяць карэнныя жыхары Эквадора, толькі замест перламутру бяруць золата.

На думку многіх народаў, чырвоная фарба — гэта прыгожа. Ёю жанчыны Індыі малююць на лобе кропку ці смужку. У краінах ісламу чырвонымі робяць кончыкі пальцаў, далоні і ступні. А мужчыны-мусульмане часта фарбуюць не толькі вейі, а і вусы, бароды, чубы. На горных дарогах Афганістана, Ірана, у турэцкіх вёсках можна і сёння сустрэць чырвонабародых і чырвонавалосых мужчын.

У некаторых плямёнаў, каб прыгожа выглядаць, мужчыны церпяць страшэнны боль. Напрыклад, негры племені убанга робяць татуіроўку не іголкамі, а нажамі. Іх цела пакрыта малюнкамі-шрамамі. У Хартумі англійскі вучоны Дартлет бачыў, як у рану, зробленую нажом на спіне, уціралася сумесь салетры, попелу і расцёртай травы. Апрацаваны такім чынам рубец відаць здалёку.

У Японіі выколваюць на целе іголкамі традыцыйныя спіралі, цытаты з твораў японскіх класікаў, урыўкі з папулярных п'ес, кветкі, птушак, складаныя малюнкі.

І, звычайна, у давяршэнне туалету ўсе модніцы і моднікі паміж Паўночным і Паўднёвым полюсамі надзяваюць упрыгожанні — ад бранзалетаў, пацерак і завушніц да жыл з нанізанымі на іх птушынымі косткамі, як на Вогненнай Зямлі, або цяжкіх медных шчытоў і ланцугоў, як у Цэнтральнай Афрыцы. Тут і дзіковыя іклы, і хвасты райскіх птушак, і чубочкі какаду, і зубы кажаноў.

Я. ЦЭРКОВЕР.

Для фотаамататараў
№ 5, май, 1965.

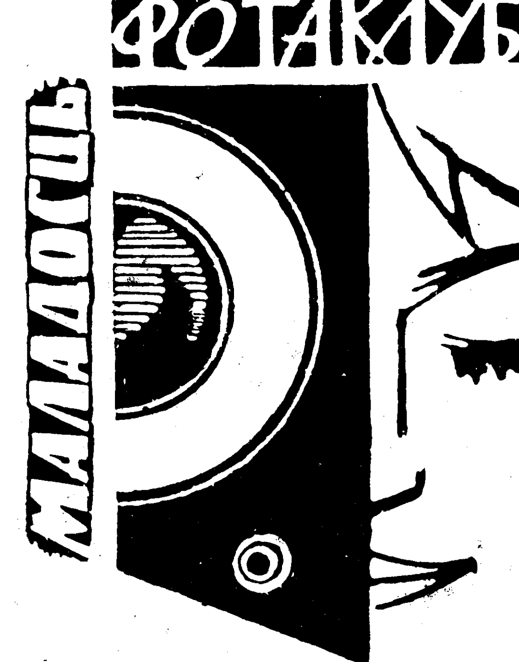

СТАРОНКІ БЯССМЕРЦЯ НАРОДА

Адкаціліся на Захад грымоты вайны... Савецкая Беларусь дачакалася шчасця вызвалення, здабытага напружаным змаганнем узброеных сіл і народных мсціўцаў супраць гітлераўскіх прыблуд, што намагаліся былі ператварыць нашу зямлю ў мёртвую пустэчу, патапіць у слязах і крыві наш працавіты народ.

Выканаўшы свой патрыятычны абавязак перад роднай зямлёй, беларускія партызаны далучыліся да Савецкай Арміі, каб супольна дабіць ворага ў яго фашысцкім логаве, прынесці вызваленне ад карычневай заразы братнім народам-суседзям.

А ў родныя мясціны вярталіся старыя, жанкі і дзеці, вярталіся з тым мізэрным хатнім скарбам, што месціўся ў два чамаданы, узваленыя на Падласую, якую падаравалі мнагадзетнай маці партызанскі атрад. (Яна, Падласая, была пакуль і за карміцельку і за рабочую сілу.)

Вярталіся з ледзь улоўнай усмешкай на тварах, бо радасць міру была яшчэ няпоўная. Сэрца калацілася трывожна — а ці вернуцца сюды тыя, што на

фронце, а ці дачакаюцца яны шчасця мірнай цішыні!?.

Цішыня ж, усё больш трывалая, усталёўвалася на прасторах Беларусі, хоць на кожным кроку яшчэ можна было сустрэць грозны напамінак нядаўняй трагедыі. І сёння хочацца шчыра падзякаваць тым вядомым і невядомым франтавым і партызанскім фотажурналістам, што засведчылі для наступных пакаленняў суровыя старонкі народнага бяссмерця.

Народ адужаў страшнага ворага, выжыў, высілеў, каб ладзіць зноў сваё жыццё. Усё трэба было пачынаць нанова — вайна не пакінула ні кала, ні двара, у прыдарожных канавах валяліся разбітыя трактары ды пакінутыя ворагам трафеі. Усё, што было спраўнае, працавала яшчэ на вайну.

Але ж і зямля, здратаваная фашысцкімі танкамі, засеяная мінамі і снарадамі, багата палітая кроўю бацькоў, сыноў і дачок, што загінулі, абараняючы свабоду і незалежнасць сваёй Радзімы, чакала хлебадайнага засеву. Людзі ведалі, адчувалі гэта і спяшаліся на поле — хто з канякай, хто з каровай, на якую надзявалі нязвычны для яе хамут. А калі не было ні каня, ні каровы, самі ўпрагаліся ў плуг, каб толькі ўзараць дзірван, кінуць зерне ў зямлю. Вяртанне да мірнай працы і зазняў кінааператар **Іосіф Вейняровіч**.

Да нядаўніх ратных подзвігаў далучаліся першыя працоўныя крокі на вызваленай зямлі. І ледзь не кожны такі крок станавіўся подзвігам, бо смерць цікавала яшчэ за чалавекам: фронт быў побач.

Да клопату ваеннага ў нашай арміі далучаўся клопат пра ахову мірнага жыцця ў вызваленых раёнах краіны. Зямля Беларусі прытуліла тады не адну авіяцыйную часць, што мелі тут свае часовыя, але найбліжэйшыя да фронту базы.

У архіве ваеннага карэспандэнта **Эмануіла Еўзярыхіна** захавалася цэлая фотанавела пра тагачасныя будні лётчыка лейтэнанта Аляксандра Пятрова. Ён змагаўся на Другім Беларускім фронце і меў на сваім рахунку сотні дзёрзкіх баявых вылетаў.

Бывала ж і так, што надаралася вольная часіна між вылетамі і лейтэнант садзіўся за шахматную партыю. Тут жа, на назіральным пункце аэрадрома.

Але гучаў сігнал баявой трывогі, і партыя заставалася незакончанай. Лейтэнант Пятроў узмываў на сваім штурмавіку ў неба, ляцеў на Захад і, паспяхова адбамбіўшы варожы аб'ект, вяртаўся шчасліва назад, каб гэтак жа ўдала правесці эндшпіль.

Так у апошнія перад перамогай дні спляталіся, перавіваліся два кантрасныя паняцці — мір і вайна. Усталёўваўся мір, але была яшчэ і вайна. Вораг у перадсмяротнай агоніі шалеў, агрызаўся, спрабаваў учапіцца за кожны ўзгорак, за кожны водны рубеж, за кожны населены пункт, за кожны дом у ім. Ды несакрушальнай лавінай у нязломным наступальным парыве рухалася наперад Савецкая Армія.

Ужо запісаны былі на скрыжалях гісторыі разгром немцаў пад Масквой і выхад Ленінграда з дзевяцісотдзённай блакады — падзеі, што знаменавалі крушэнне «плана Барбаросы», гітлераўскага плана маланкавай вайны. Залатымі літарамі ззялі ў летапісе Вялікай Айчыннай вайны імёны герояў танкавай бітвы на Арлоўска-Курскай дузе і разгрому ворага на Волзе. Прасіліся на паперу легендарныя паходы за вызваленне Украіны, Беларусі, Прыбалтыкі, беспрыкладная па сваёй гуманнасці выратавальная місія савецкіх узброеных сіл, што неслі на сваіх штыках не голад і разбурэнне, а мір і шчасце народам Польшчы і Чэхаславакіі, Румыніі і Балгарыі, Венгрыі і Югаславіі ды і сумленным, працавітым немцам.

Як ні спадзяваўся Гітлер на нейкі цуд—перамога дасталася нам, простым савецкім працаўнікам, якія сталі воламі. Пасля ўпартых баёў на вуліцах Берліна савецкія воіны Міхаіл Ягораў і Мелітон Кантарыя 2 мая 1945 года

прарваліся праз агонь і шквал свінцу ў будынак рэйхстага і ўзнялі над ім чырвоны сцяг Краіны Саветаў — сцяг Вялікай Перамогі. За гэты подзвіг адважным сержантам былі прысвоены званні Героя Савецкага Саюза. А які зарад мужнасці трэба было мець франтавому журналісту **Анатолю Марозаву**, каб у самым пекле вайны засведчыць гэты кульмінацыйны момант гісторыі і данесці яго да сённяшняга і наступных пакаленняў! Адгарні, малады чытач, старонку 3-ю гэтага нумара часопіса і схілі сваю галаву ў пашане перад подзвігам савецкіх людзей, што абяссмерцілі сябе навечна...

Савецкі воін уступіў у германскую сталіцу і, горды здабытай цаной вялікіх намаганняў і ахвяр перамогай, ставіў навечна сталлю загартаванага ў

баях штыка свой подпіс. Салдат Краіны Саветаў не ў латах, а ў звычайным паходным адзенні ўзняўся высока над скамянелымі галовамі рыцараў нямецкіх крыжацкіх паходаў. І гэты хвалюючы момант трапіў у аб'ектыў Анатоля Марозава.

Прадстаўнікі ж гітлераўскага камандавання паставілі свае подпісы пад актам пра безагаворачную капітуляцыю.

Заціхлі апошнія стрэлы... Пераможцы вярталіся да родных хат, а пера-

можаныя пачыналі брацца за розум, думаць пра тое ж, пра што думалі і мы на вызваленай зямлі. Савецкі салдат прынёс і яму, працавітаму немцу, якога зазняў на вуліцах Берліна ваенны карэспандэнт, вызваленне ад путаў фашысцкай тыраніі.

Пераможцы прынеслі ў германскую сталіцу парадак: расчышчалі завалы на асноўных магістралях, памагалі пусціць у ход электрастанцыі і хлебазаводы, гарадскі транспарт... Адным словам, пасаблялі берлінцам пасля ваеннай разрухі ўсталяваць мірны, трывалы парадак. І сведкам гэтага быў ваенны фотакарэспандэнт **Аляксандр Дзітлаў.**

У хвіліны ж, вольныя ад надзённага клопату, збіраліся пераможцы на прыступках нізрынутай цытадэлі нацысцкага рэжыму — рэйхстага, каб зняцца на памяць пра нялёгка здабытую перамогу. І афіцэр стараўся, як толькі мог, каб хоць аматарскім здымкам пасведчыць цяжкі лёс, што выпаў быў гэтым, прыняўшым баявое хрышчэнне на полі вайны, дзяўчатам, якія мужна глядзелі смерці ў вочы, выратоўваючы жыццё сотням параненых і знявечаных воінаў.

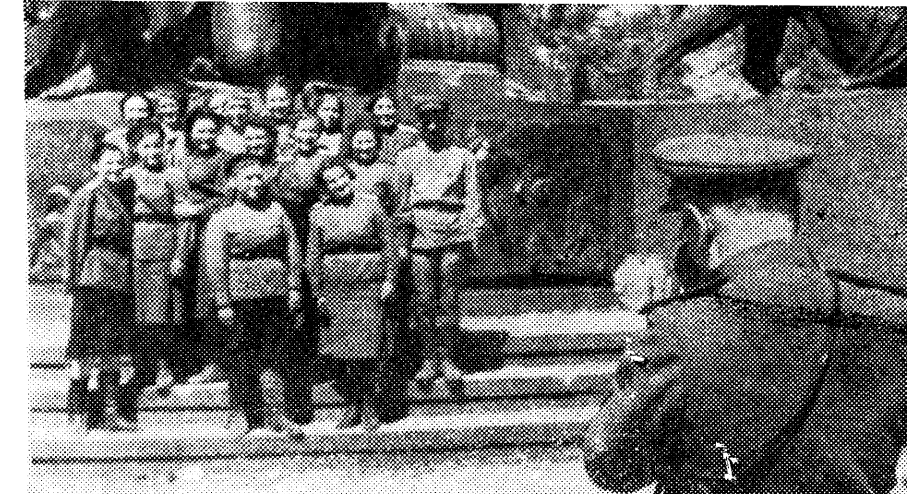

Калі дваццаць гадоў таму назад, у майскі вечар 1945 года, над Масквой прагучаў пераможны салют, кожны сумленны чалавек на зямлі думаў пра гераічны савецкі народ, які вынес на сваіх плячах галоўны цяжар Другой сусветнай вайны.

Думалі пра гэта і жыхары Златай Прагі, радасна вітаючы слаўных здабывальнікаў перамогі — часці Савецкай Арміі і падраздзяленні Чэхаславацкага корпуса свабоды. Фотакарэспандэнт Эмануіл Еўзэрыхін захаваў да нашых дзён гэты хвалюючы момант, як і не меншага ўзрушэння кадр, зазняты ў тыя ж дні на плошчы беларускай сталіцы, што ўсенародна радавалася разам з усёй краінай.

Два дзесяцігоддзі мінулі з таго свята для ўсяго чалавецтва Дня Перамогі, калі надышла ўрачыстасць жыцця і святла над горам і бядотамі вайны.

Вечныя агні над магіламі тых, што аддалі сваё жыццё ў імя міру на зямлі, напамінаюць нам пра адно — перажытае не павінна паўтарыцца! Суровым напамінкам пра гэта хай будуць і змешчаныя тут фотаздымкі слаўных летапісцаў гераізму і бясстрашша савецкага чалавека.

Глянь яшчэ раз, дарагі сябар, на старонкі бяссмерця савецкага народа. Хай і тваё сэрца сціснецца ад болю за перажытае тваімі бацькамі, братамі, сёстрамі, хай і ў ім абудзіцца высокі гонар за іх неўміручыя подзвігі, хай і яно загарыцца адным жаданнем — штодзённай сумленнай працай і натхнёнай творчасцю мацаваць мір на зямлі!

Уладзімір ЮРЭВІЧ.

Эдуард Трапачук. Ля нашага завода.

ВІЦЕБСКІЯ КАНТРАСТЫ

Больш як дваццаць гадоў прайшло з таго часу, як паранены фашысцкі звер, адпаўзаючы на захад, пакінуў Віцебск. Савецкія войскі, якія вызвалілі яго, убачылі тут толькі дымныя руіны, ды схуднелых, знясіленых віцяблян, што са слязамі радасці і гора сустракалі сваіх вызваліцеляў...

Ішлі гады. Над сівой Дзвіной узняўся з руін новы Віцебск, яшчэ больш прыгожы, малады. Мнагалюдна на яго вуліцах. Ажыўлена гандлююць магазіны, весела бягуць па вуліцах трамваі, ля кінатэатраў ярка гараць агні рэклам. І ўсюды, у самых розных кутках горада, можна сустрэць людзей з фотаапаратам. Яны ўважліва сочаць за жыццём, вострым вокам мастака прыкмячаюць цікавае.

Людзі гэтыя — фотааматары, члены гарадскога фотаклуба, арганізаванага тры гады назад. Тым не менш, аргкамітэт рэспубліканскай фотавыстаўкі «Сямігодка ў дзеянні» быў прыемна здзіўлены, азнаёміўшыся з работамі, прысланымі Віцебскім фотаклубам на выстаўку. У першым туры было адабрана 37 здымкаў, сярод якіх нямала свежых, цікавых.

Нават пры беглым аглядзе звяртаюць на сябе ўвагу здымкі рабочага **Эдуарда Трапачука.** Закончаная кампазіцыя, імкненне перадаць унутраны змест — вось характэрныя рысы яго работ. Фатаграфія «Гарачы дзень». Нягледзячы на двухтонавае адлюстраванне добра перадае прастору, залітую гарачым летнім сонцам. Здымак, бясспрэчна, «пастаўлены», але пастаўлены ўмела, з вялікім пачуццём меры. Фігуры дваіх дзяцей уносяць не толькі ажыўленне (як часта, на жаль, бывае ў фотапейзажах), але і падкрэсліваюць, пашыраюць змест.

У рабоце Трапачука «Ля нашага завода» раскрываецца яшчэ адна станоўчая якасць: здольнасць праз рэчы расказаць пра людзей. Без дзесяці мінут дзевяць. Толькі што пачаўся рабочы дзень. Ля прахадной застылі ў чаканні матацыклы. Ні адной фігуры, якая б «ажыўляла» здымак, але, тым не менш, тут прысутнічаюць людзі — кожны са сваім характарам, сваімі прывычкамі.

Рабочы завода імя Камінтэрна **Юры Сычоў** прадставіў на выстаўку тры работы з серыі «Мой горад». Здымак «Для будоўляў камунізма», які мы публікуем, расказвае аб працоўным дні Заходняй Дзвіны. На фатаграфіі перададзена дынаміка павольнага, але напружанага руху буксіра. Толькі залішне жорсткая кадроўка стварае цеснату, спыняе позірк, у асноўным, на рытмічным баку малюнка.

Любімая тэма самага маладога члена фотаклуба, васемнаццацігадовага **Міхаіла Шмерлінга** — жыццё дзяцей. Дынамічны, поўны руху яго здымак «Карусель». Глядач нібы сам становіцца тут удзельнікам дзіцячага свята. Работа кампазіцыйна закончаная, удала выкарыстаны стракаты фон.

Рэзкім кантрастам у параўнанні са знаходкамі фотааматараў з'яўляюцца работы метадыста па фатаграфіі абласнога Дома народнай творчасці **Пятра Азарчанкі.** З трох яго работ эмацыянальны водгук выклікае толькі пейзаж «Бярозы», ды і то дзякуючы паэтычнасці самой прыроды. Партрэты ж яго — зусім няўдалыя. Глянем на «Партрэт бібліятэкаркі». Аўтар — не навічок у фатаграфіі, гэта адчуваецца адразу. Ён ведае, як трэба здымаць. Бяда толькі ў тым, што такі аголены «рэалізм» выклікае не што іншае, як схематычнае фіксіраванне пэўнага чалавека, пэўнай прафесіі. Іншымі словамі — тут нічога няма ад творчасці.

Параўнаем з работай П. Азарчанкі здымак Э. Трапачука «Студэнтка». Партрэт таксама «пастановачны», але, тым не менш, у ім ёсць жыццёвая праўда, псіхалагізм і абагульненне.

У абласной газеце «Віцебскі рабочы» ёсць два штатныя фотакарэспандэнты — Леанід Клімаў і Мікалай Сівакоў. Здавалася б, яны, журналісты, павінны арганізоўваць і накіроўваць намаганні фотаматараў горада. Аднак іх ніколі не ўбачыш ні на сходах фотаклуба, ні на абмеркаванні выставак. Нават такое мерапрыемства, як падрыхтоўка выдання фотаальбома «Віцебск» не змагло іх разварушыць. Гэта не можа не выклікаць трывогі.

Генадзь БЯЛІЦКІ.

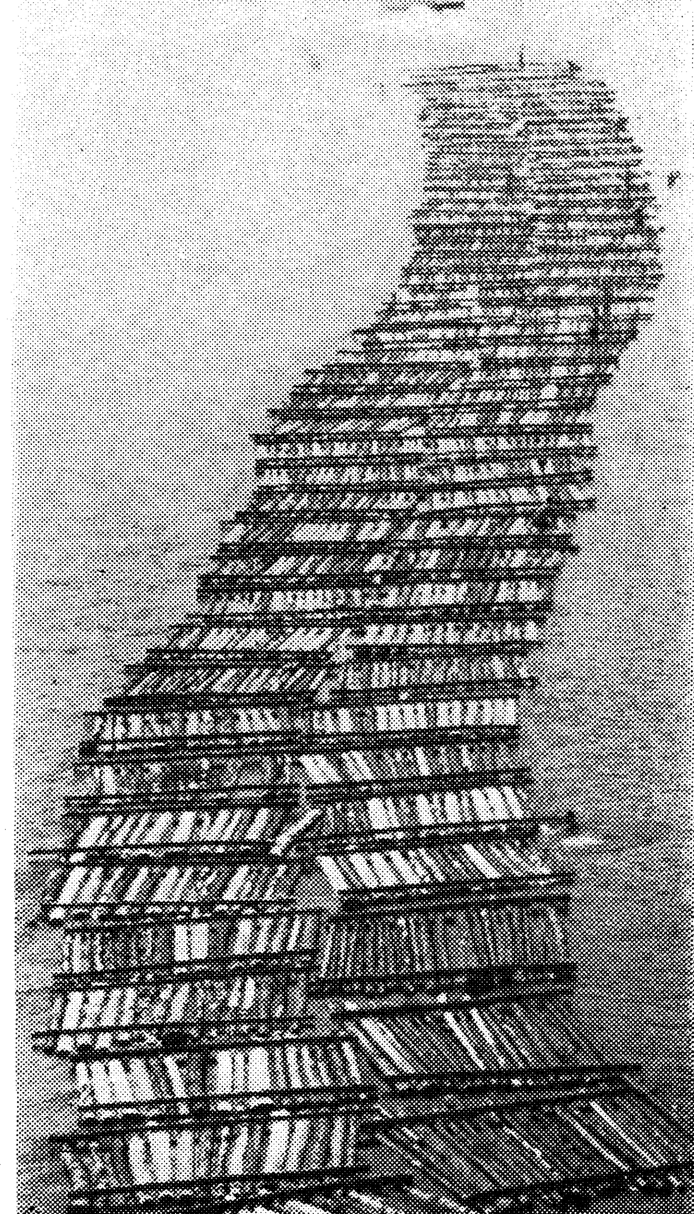

Юры Сычоў. Для будоўляў камунізма.

Эдуард Трапачук. Студэнтка.

Пятро Азарчанка. Партрэт бібліятэкаркі.

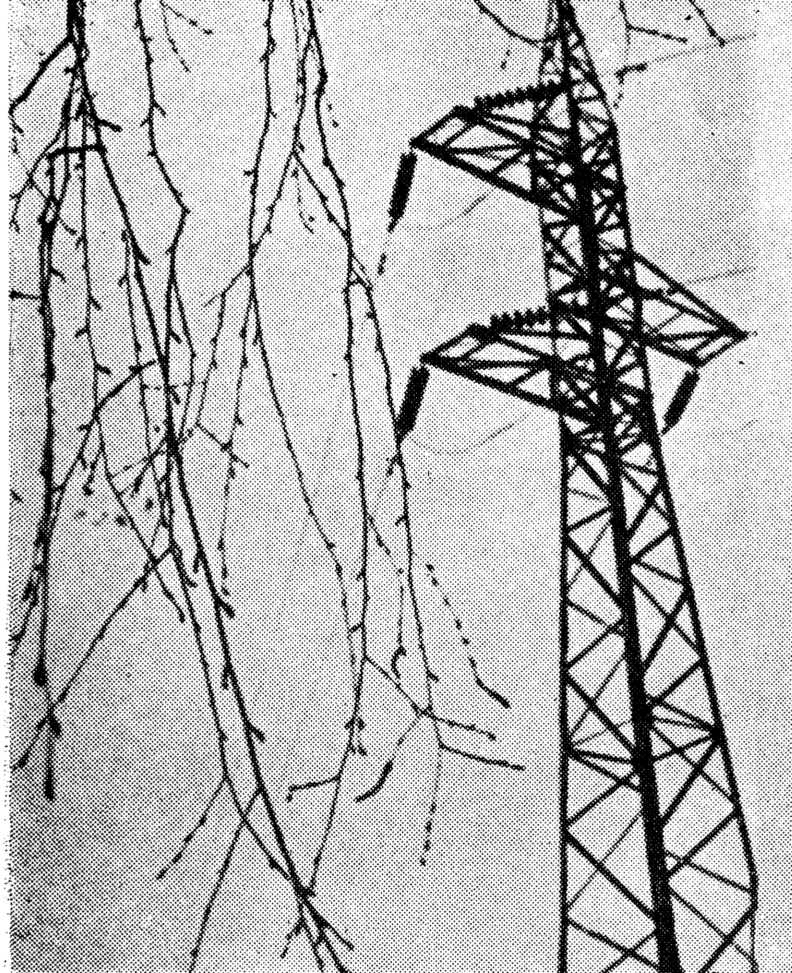

Часлаў Мезін. Вясна на Палессі.

БОЛЬШ РАЗНАСТАЙНАСЦІ

На пасяджэнні журы па адбору работ на Усесаюзную фотавыстаўку «Сямігодка ў дзеянні» мы прывыклі бачыць добрыя здымкі гамяльчан. Сёлета гомельскія майстры шосты раз дэманструюць свой стыль.

Гамяльчанам уласціва мяккасць. Лірыкай прасякнуты амаль усе іх работы. У гэтым не было б ніякай бяды, каб поруч з сардэчнай цеплынёй існавала рэалізаванае жаданне пранікаць у глыбіню падзей. Гэта, на жаль, удаецца пакуль толькі некаторым прафесіяналам.

Пётр Белавус, фотакарэспандэнт «Гомельскай праўды», сфатаграфаваў балельшчыкаў. Здымак напоўнен дынамікай. Звычайная сцэнка, выкананая рэпартажна, вельмі маляўніча перадае настрой людзей, хоць у здымку няма ніякай фармальнай прыгажосці. Сапраўдная прыгажосць ідзе не ад ювелірнай апрацоўкі матэрыялу, а ад самога матэрыялу. Зразумела, форма спрыяе дасканаласці твора, але фатаграфія павінна больш імкнуцца да выражэння ўнутранага характва. Фотарэпартаж, здыманне

Пятро Белавус. Балельшчыкі.

Конкурс «ВОБРАЗ МАЛАДОГА СУЧАСНІКА»

Анатоль Борчык. Магілёўскія ткачыхі.

без назойлівай рэжысуры і надумвання, якраз дазваляе паказаць жыццёвую праўду. Але сапраўдны фотарэпартаж яшчэ марудна прывіваецца ў беларускай фатаграфіі. Пакуль што пануе здыманне «ў лоб» пастановачным метадам. Гэта робіцца дзеля больш дасканалай кампазіцыі, удалага асвятлення і г. д. Але як бы ні стараліся пастаноўшчыкі, увесь іх тэхнічны арсенал шыты белымі ніткамі і не вытрымлівае канкурэнцыі з рэпартажнымі працамі.

Бывае і так, што чалавек разумее недахопы пастаноўкі і не хоча яе прымяняць у сваёй творчасці. А на рэпартаж то часу, то сіл не хапае. Тады яму на дапамогу прыходзіць... лірыка. Блакітная лясная далячынь, азёрныя туманы, гурбы снегу, хмаркі, дубровы, світанні ды сонечныя дарожкі на вадзе не пазіруюць, не інсцэніруюцца, ды ўсё ж сродкі больш даступныя, чым пошукі дынамічных матываў.

У стылі гомельскіх фотааматараў на гэты раз паявілася і новая рыса, якая сведчыць, што яны пашыраюць кола сваіх тэм. Анатоль Федзін паступова адыходзіць ад пейзажу. Калі яго здымак «Люты» вельмі падобны на сотні іншых пейзажаў зімовага Палесся, то «Сняжок» ужо радуе арыгінальнасцю формы. А вось яшчэ адна работа: «Экскаватаршчык». У ёй аўтар зрабіў спробу паказаць вобраз сучаснага працоўнага чалавека.

Цікава, што нават мастакі, якія раней не прызнавалі фотамастацтва, цяпер аддаюць свой вольны час фатаграфічным пошукам. Цікава выступае мастак Палаца культуры гомельскага шклозавода Анатоль Карніенка. Яго пейзажы зроблены з добрым густам, ён працуе і над

Анатоль Федзін. Экскаватаршчык.

Анатоль Карніенка. Свае сакрэты.

партрэтам, і над жанрам. Фатаграфія «Свае сакрэты» прысвечана дзецям і выканана рэпартажным метадам.

Гомельскія фотааматары ўжо выходзяць з вузкіх рамак акадэмічнага пейзажу. Першыя іх спробы пранікнуць у жыццё абнадзейваюць. У кожным разе, пачуццё меры не здрадзіла ім і тут.

Гэтага нельга сказаць аб прафесіяналах. Часлаў Мезін, гомельскі фотакарэспандэнт БЕЛТА, занадта агульна, інфармацыйна, без натхнення «паказвае» жыццё. Бялёсая вада, галінкі па вуглах кадра (у каторы ўжо раз!), рачны цеплаходзік і — гатова назва: «Вялікая вада»! Пералік сферычных ёмкасцей, два сумныя сілуэты на пярэднім плане — «Вялікая хімія»! Здымак не выратоўвае нават добрая перадача тонаў. Цікавая сітуацыя накаута страчана на трэцім здымку. Верхнія пункты здымання — прычына таго, што кадры Мезіна перагружаны дэталямі і статычныя. І ўсё ж, Мезін здолеў зрабіць вельмі лаканічны здымак «Вясна на Палессі». Відаць, справа ў тым, што аўтар не заўсёды можа адрозніваць сухую інфармацыю ад мастацкай фатаграфіі.

Фатографы яшчэ не навучыліся даваць выразныя назвы сваім здымкам. Цікавы мастацкі здымак назваць нялёгка: простае, трапнае слова, часам, доўга не знаходзіцца, а яно ж, часам, узмацняе і ўздзеянне фатаграфіі на гледача. Вельмі часта назвы да многіх здымкаў невыразныя, падобныя адна на другую. Іншы раз лепш пакінуць фатаграфію без назвы, чым ставіць пад здымкам недарэчныя словы.

Першыя прагляды пераконваюць у тым, што мастацкі ўзровень гамяльчан павышаецца.

Наперадзе яшчэ некалькі месяцаў работы. Сёлета выстаўка перанесена на канец лета. Гамяльчане за гэты час змогуць палепшыць сваю экспазіцыю, паказаць жыццё вобласці больш разнастайна, на вышэйшым мастацкім узроўні.

Валянцін ЖДАНОВІЧ.

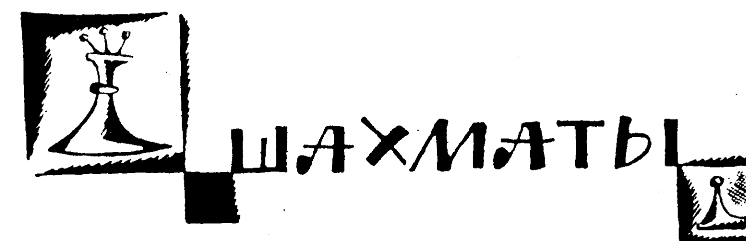

Пад рэдакцыяй
гросмайстра Аляксея СУЭЦІНА

БАРАЦЬБА БЫЛА ЎПАРТАЯ

Заўвагі ўдзельніка Усесаюзнага чэмпіянату

XXXII чэмпіянат СССР па шахматах праходзіў у Кіеве пад Новы год і закончыўся перамогай ленінградскага гросмайстра Віктара Карчнога. Ён набраў рэкордную за апошнія дваццаць год у першынствах краіны колькасць ачкоў — 15 з 19 магчымых! — і, не прайграўшы ніводнай партыі, нагадаў шахматным балельшчыкам лепшыя часы перамог Міхаіла Батвінніка на XII і XIV чэмпіянатах СССР.

Цікава, што летась у Віктара Карчнога было нямала расчараванняў: на папярэднім першынстве краіны ён заняў толькі дзесятае месца і быў вельмі незадаволены сваім вынікам на занальным турніры СССР. Аднак апошні турнір паказаў, што Віктар Карчной валодае вельмі каштоўнай здольнасцю хутка аднаўляць сваю спартыўную форму.

Перш за ўсё, Віктар Карчной — цудоўны шахматны баец, які валодае незвычайнай здольнасцю рэалізацыі самых малых пераваг, і незайздроснае бывае становішча ў таго партнёра, які атрымлівае ў партыі з ім горшы эндшпіль. У гэтым выпадку Карчной ніколі не паляшуецца шмат гадзін гуляць такое заканчэнне і будзе імкнуцца выйграць, чаго б тое ні каштавала. Так, дарэчы, было ў партыі В. Карчной — М. Таль на турніры. Віктар Карчной захаваў невялікую, але трывалую перавагу ў заканчэнні і пасля шматгадзіннай барацьбы літаральна «выпакутаваў» перамогу ў гэтай вельмі важнай са спартыўнага пункту гледжання партыі. Але, зразумела, асноўную цяжкасць барацьбы В. Карчной імкнецца перанесці ў мітэльшпіль і ідзе на самыя вострыя сітуацыі.

Партыя **В. Карчной — А. Петэрсон.**

Пачатак — ферзевы гамбіт: 1. d4 d5, 2. c4 dc, 3. Кf3 Кf6, 4. e3 Cg4, 5. C : c4 e6, 6. h3 Ch5, 7. Кc3 Кbd7, 8. 00 Ce7 (На міжнародным турніры ў Белградзе ў 1964 годзе Л. Сабо супраць В. Карчнога і Б. Спаскага тут рабіў: 8. ...Cd6, але пасля 9. de К : e5, 10. Ce2 не здолеў цалкам выраўняць шансы), 9. e4 К7b6, 10. Ce2 00, 11. Ce3 Cg6, 12. Cd3 Кfd7, 13. Cf4 Cd6, 14. e5 C : d3, 15. Ф : d3 Ce7 (Пазіцыя белых больш свабодная і дае ім працяглую ініцыятыву), 16. Лad1 c6, 17. Фe4 Лfe8, 18. Лd3 Кd5, 19. Cc1 Кf8, 20. h4 К : c3, 21. bc Фd5, 22. Фg4 f5, 23. ef C : f6, 24. Кg5 Фf5, 25. Фe2 h6 (Магчыма, ужо рашаючы пралік! Адносна лепш 25. ...e5, 26. Лe3 C : g5, 27. hg Ф : g5, 28. f4! — але і тут у белых надзейная перавага).

26. Кe4 Ce7, 27. Лf3 Фd5, 28. C : h6! (Невялікая, але вельмі эфектная камбінацыя, якая хутка вядзе да перамогі), 28. ... gh (Прайгравала і 28. ... C : h4, 29. Лg3! C : g3, 30. Кf6+! gf, 31. Фg4+!), 29. Лg3+ Крf7, 30. Фg4 Лd8? (Лепш і больш упарта 30. ... Лec8, 31. c4 Фa5, 32. Фg7+ Крe8, 33. Лf3 Крd7, 34. Кc5+, і белыя выйграюць).

Цяпер жа фінал вельмі цікавы і павучальны: 31. Фg7+ Крe8, 32.

Ф : e7+!! Чорныя здаліся. На 32. ... Кр : e7 магчыма было 33. Лg7+ Кре8, 34. Кf6+!

Падручнікі па камбінацыйнай гульні ў шахматы, безумоўна, папоўняцца гэтым, вартым увагі, прыкладам.

У дэбюце на XXXII першынстве СССР было параўнаўча мала навінак, затое сярэдзіна турніру была вельмі цікавая. Пацверджаннем таму можа быць і наступная партыя, якая была прызнана самай прыгожай партыяй чэмпіянату.

Партыя **Р. Холмаў—Д. Бранштэйн.**

Сіцыліянская абарона: 1. e4 c5, 2. Кf3 d6, 3. d4 cd, 4. К : d4 Кf6, 5. Кc3 a6, 6. Cg5 e6, 7. f4 Ce7, 8. Фf3 Фc7, 9. 000 Кbd7, 10. g4 b5, 11. C : f6 gf, 12. f5! Толькі так. У больш ранняй партыі Р. Холмаў—А. Суэцін (занальны турнір СССР 1964 года), дзе таксама ўзнікла такая сітуацыя, Холмаў згуляў значна слабей: 12. h4?, што было стратай часу і дазволіла чорным пераняць ініцыятыву. Магчыма, пры выбары дэбюта Бранштэйн кіраваўся прыведзенай вышэй партыяй, дзе партнёр яго дзейнічаў вельмі няўпэўнена. Але нельга забываць, што кожны пройгрыш—гэта заўсёды добры ўрок на будучае! І наогул, чорным небяспечна злоўжываць атакаю белых. І ў гэтай партыі чорныя атрымалі жорсткую адплату.

12. ... Кe5, 13. Фh3 00, 14. g5! b4, 15. gf C : f6, 16. Лg1+ Крh8, 17. Фh6 Фe7+, 18. Кc6!!

Бліскучы, хоць па-свойму і вымушаны ўдар! І развіццё падзей ідзе вельмі імкліва.

18. ... К : c6, 19. e5 Cg5+.

(Такія камбінацыі белых маюць вялікае псіхалагічнае ўздзеянне на партнёра, як бы паралізуючы яго вынаходлівасць. А між тым, у чорных была тут магчымасць усё ж унесці ўскладненні ў задачу белых. Яны маглі зрабіць: 19. ... К : e5, 20. Кe4 Кg6 (Яшчэ больш непрыемна для белых: 20. ... Кd7, 21. Л : d6! ef, 22. Л : f6 Лg8, 23. Л : g8+ Кр : g8, 24. Л : f5 Кf8, 25. Кf6+ і г. д.), 21. К : f6 Ф : f6, 22. fg Фg7, 23. Ф : g7 Кр : g7, 24. gf Кр : f7, 25. Лd6!, і ў белых усё ж выразна лепшае заканчэнне.)

Цяпер перавага белых хутка робіцца рашаючай: 20. Л : g5 f6, 21. ed Фf7, 22. Лg3 bc, 23. Cc4 cb+, 24. Крb1 Кd8, 25. Лg1 Лa7, 26. d7 Л : d7, 27. fe К : e6, 28. C : e6 Лd1+, 29. Л : d1 C : e6, 30. Кр : b2 Лb8+, 31. Крa1 C : a2, 32. Лd3! Фe7, 33. Кр : a2 Фe6+, 34. Лb3, і чорныя здаліся.

Калі на XXXII чэмпіянаце СССР барацьбы за першае месца, па сутнасці, не было, лёс другіх прызавых месц вырашаўся літаральна ў апошні момант. Найбольш рэальныя шансы мелі гросмайстры Д. Бранштэйн, М. Таль, Л. Штэйн. І лёс выбраў сярод іх Д. Бранштэйна. Перамогшы майстра Г. Барысенку, ён заняў другое месца. М. Талю прыйшлося задаволіцца трэцім прызам. Л. Штэйн застаўся на чацвёртым. У «шасцёрку» пераможцаў трапілі таксама—адзін з самых «роўных» шахматыстаў краіны Р. Холмаў і вельмі вопытны майстар Л. Шамковіч, які аказаўся лепшым сярод шахматыстаў, што носяць пачэсны тытул «майстра». Вынік Л. Шамковіча на гэтым чэмпіянаце, бясспрэчна, лепшы ва ўсім яго шахматным жыцці.

М. Таль, які паказаў такія добрыя вынікі ў барацьбе за сусветную шахматную карону, гуляў няроўна. Але ў некалькіх партыях ён прадэманстраваў у дадатак да звычайнай для яго выключнай фантазіі высокую, сапраўды філігранную тэхніку разыгрывання заканчэнняў.

Партыя **М. Таль—Н. Крогіус.**

Іспанская партыя: 1. e4 e5, 2. Кf3 Кc6, 3. Cb5 a6, 4. Ca4 Кf6, 5. 00 Ce7, 6. Лe1 b5, 7. Cb3 00, 8. c3 d6, 9. h3 Кb8, 10. d4 Кbd7, 11. Cg5 Cb7, 12. Кbd2 h6, 13. Ch4 Кh7, 14. Cg3 Cf6, 15. Фe2 Кg5, 16. Лad1 Лe8, 17. de К:f3+, 18. К:f3 de, 19. Кh4 C:h4, 20. Фg4! Кf6, 21. Л:d8 К:g4, 22. Л:a8 C:a8, 23. C:h4 Кf6, 24. f3 Кd7, 25. Cf2 Cc6, 26. Лd1 Кb6.

У гэты момант многія ўдзельнікі турніру, у тым ліку і сам Н. Крогіус, лічылі, што ўсё благое для чорных мінула і ў эндшпілі магчымы мірны канец. Але М. Таль знаходзіць фарсіраванае вырашэнне задачы.

27. C:b6! cb, 28. Лd6 Лc8, 29. Лe6!! (Вось яна — соль задумы белых! Цяпер чорныя страчваюць пешку. Але наперадзе яшчэ нялёгкая стадыя рэалізацыі пераваг.)

29. ...fe, 30. C:e6+ Крf8, 31. Cc8 a5, 32. Крf2 Крe7, 33. b4! ab, 34. cb Крf6, 35. Крe3 g5, 36. g3 Ce8, 37. f4 gf, 38. gf Cc6, 39. Крf3 Ce8, 40. a3 Ch5+, 41. Cg4 Ce8, 42. Крg3 Cf7, 43. Cd7 Cc4, 44. Крf3 Cf1, 45. Cc8 Cc4, 46. Крe3 Cf7, 47. Cd7 Cc4, 48. h4, і чорныя здаліся.

Гэтую партыю М. Таль правёў у сапраўды «капабланкаўска-петрасянаўскім» стылі!

Д. Бранштэйн дэманстраваў лепшае з свайго велізарнага шахматнага вопыту. Асабліва трэба падкрэсліць ў яго партыях тонкую псіхалогію вядзення шахматнай барацьбы.

Л. Штэйн, бясспрэчна, расце. Лёгкасць гульні, арыгінальнасць тэарэтычных задум — найбольш моцныя бакі яго шматграннай шахматнай творчасці.

Пераканаўчую перамогу атрымаў ён у наступнай партыі.

Партыя **А. Луцікаў—Л. Штэйн.**

Іспанская партыя: 1. e4, e5, 2. Кf3 Кc6, 3. Cb5 a6, 4. Ca4 Кf6, 5. 00 Ce7, 6. Лe1 b5, 7. Cb3 00, 8. c3 d6, 9. h3 Кd7, 10. d4 Cb7, 11. Кbd2 Кa5, 12. Cc2 c5, 13. Кf1 cd, 14. cd Лac8, 15. Кe3 g6, 16. Кg4 h5, 17. Кe3 (Мацнейшае 17. Кh2!) ed, 18. К:d4 Cf6, 19. Кb3 Кc4, 20. К:c4 bc, 21. Кd4 Лe8, 22. b4? d5! Класічны адказ! На флангавы выпад чорныя адказваюць контрударам у цэнтры. Пачынаючы з гэтага моманту чорныя вядуць барацьбу з натхненнем, не даючы белым ні хвіліны спакою.

23. Лab1 de, 24. Ca4 Лe7! (Парыруючы пагрозу Кe6), 25. Ce3 Кe5!, 26. b5 ab, 27. К:b5 Кd3, 28. Лe2 Лa8, 29. Кa7 Фc7, 30. Лb6 Лe6, 31. Кb5 Ф:b6! Элегантная, хоць і наўмысная ахвяра фярзя!

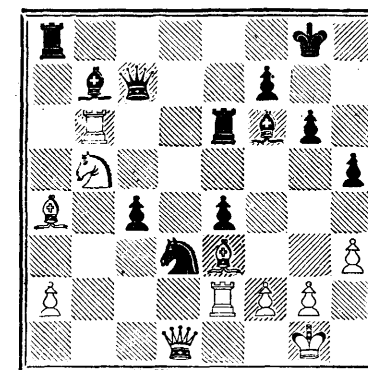

Белыя: Крg1, Фd1, Лe2 і b6, Ca4, Ce3, Кb5; пп: a2, f2, g2, h3 (11).

Чорныя: Крg8, Фc7, Лa8 і e6, Cb7 і f6, Кd3; пп: c4, e4, f7, g6, h5 (12).

Пазіцыя белых развальваецца, як картачны дамок.

32. C:b6 Л:b6, 33. Кc7 Л:a4!, 34. Ф:a4 Лb1+, 35. Крh2 Ce5+, 36. g3 e3!, 37. f3 C:f3, 38. Фe8+ Крg7, 39. Кe6+ Крf6, 40. Лg2 Кf2, і белыя здаліся.

Цікавы варыянт прапануе тут пераможца гэтай партыі: 41. Фd8+ Кр:e6, 42. Фe8+ Крf6, 43. Фh8+ Крf5, 44. Фc8+ Крg5, 45. Фd8+ Крh6, 46. Лg1 Кg4+, 47. hg Лb2+ з непазбежным матам.

Але, як заўсёды, у турніры — больш няўдачнікаў. Сярод іх гросмайстры Ю. Авербах, Е. Васюкоў і аўтар гэтых радкоў. Е. Васюкову неабходна ажывіць свае шахматныя каноны, якія сталі руцінёрскімі. Ю. Авербах скардзіўся (і, на жаль, справядліва), што яго гульню засушыла «работа над эндшпілем». А аўтар гэтых радкоў надта нерацыянальна скарыстаў час на дэбютную падрыхтоўку, у выніку страціў імкненне і да шахматнай барацьбы. Праўда, некаторым суцяшальным момантам з'яўляецца тое, што мне ўдалося атрымаць памятны прыз «за лепшыя дэбютныя навінкі».

ВЫНІКІ ШАХМАТНАГА КОНКУРСУ

На працягу мінулага года на старонках нашага часопіса было апублікавана некалькі конкурсных задач. Мы атрымалі рашэнні на кожную з іх. І зноў вымушаны прызнаць пераможцам з вялікай перавагаю па ачках нашага даўняга чытача Сяргея Шмурадку, цяпер студэнта Віцебскага медыцынскага інстытута. Ён не толькі правільна рашыў усе задачы і эцюды, але паказаў даволі грунтоўнае веданне кампазіцыі і тэорыі.

Рэдакцыя часопіса ўзнагароджвае пераможцу конкурсу Сяргея Шмурадку шахматнай літаратурай.

Просім чытачоў выказаць свае меркаванні аб нашым конкурсе і парадку яго правядзення.

Чакаем пісем.

СІПАКОЎ ЯНКА нарадзіўся ў 1936 годзе ў в. Зубрэвічы на Аршаншчыне. Скончыў філалагічны факультэт Беларускага дзяржаўнага універсітэта імя У. І. Леніна. Працуе ў рэдакцыі часопіса «Вожык». Выйшаў зборнік вершаў «Сонечны дождж».

НАЎРОЦКІ Алесь нарадзіўся ў 1937 годзе на Гомельшчыне. Скончыў Бабруйскую школу санфельчароў, а пасля Мінскі медыцынскі інстытут. Цяпер працуе ўрачом на Палессі. Аўтар зборніка вершаў «Неба ўсміхаецца маланкаю».

ШАЛЬМАНАЎ Іван нарадзіўся ў 1936 годзе на Гомельшчыне, у вёсцы Каромка.

Пасля дзесяцігодкі служыў у арміі. Потым быў рабочым на Мінскім камбінаце буйнаблочных будаўнічых канструкцый, ездзіў качагарам паравоза, працаваў на Мінскім трактарным заводзе мадэльшчыкам.

АРАБЕЙКА Іван нарадзіўся ў 1942 годзе ў в. Хмелева Брэсцкага раёна. Скончыў хіміка-тэхналагічны факультэт Беларускага політэхнічнага інстытута. Працуе інжынерам на шклозаводзе «Нёман». У друку выступае ўпершыню.

НЕЎЗАБАВЕ МЫ ПАЧНЕМ ДРУКАВАЦЬ

НОВУЮ аповесць Васіля БЫКАВА.

ЧЫТАЙЦЕ Ў НАСТУПНЫХ НУМАРАХ:

Апавяданні **Вечаслава АДАМЧЫКА, Міколы АЎСЕЕНКІ, Івана ЧЫГРЫНАВА.**

Нарыс **Валянціна МЫСЛІЎЦА «СЯБРЫ-ТАВАРЫШЫ».**

Вершы **Петруся БРОЎКІ, Дзмітрыя КАВАЛЁВА, Міколы КУСЯНКОВА, Уладзіслава НЯДЗВЕДСКАГА.**

Не забудзьцеся падпісацца на «МАЛАДОСЦЬ».

Напомніце сваім сябрам.

Мастацкі рэдактар Я. Раманоўскі. Тэхрэдактар І. Краўчанка. Карэктар Л. Таўлай.

«Молодость»
Ежемесячный литературно-художественный и общественно-политический журнал Центрального Комитета ЛКСМ Белоруссии и Союза писателей БССР.

Рукапісы, аб'ёмам да аркуша, не вяртаюцца.

Адрас рэдакцыі: Мінск, вуліца Карла Маркса, 40. Тэлефоны: 93-854 — сакратарыят, 93-592 — аддзелы паэзіі і прозы, 93-892 — аддзелы публіцыстыкі і мастацкага афармлення; 93-775 — фотаклуб «Маладосць».

Фармат паперы 70×108 1/16. Фізіч. друк. арк. 10. Умоўн. друк. арк. 13,7. Вуч.-выд. арк. 14,5. Тыраж 7.197. Цана 40 кап.
АТ 04110. Здадзена ў набор 1/IV-65 г. Падпісана да друку 26/IV-65 г. Зак 161.

Друкарня выдавецтва «Звязда», Мінск, Ленінскі праспект, 79.

Ярамір Печкін. Обальскія камсамолкі-падпольшчыцы Марыя і Антаніна Лузгіны.
З Рэспубліканскай выстаўкі «На варце міру».

Міхаіл Аляксандравіч Шолахаў.
Фота **В. Масцюкова.** Здымак зроблены ў дні работы Другога з'езда пісьменнікаў РСФСР, сакавік 1965 года.

Іван Стасевіч. Год 1945-ы.

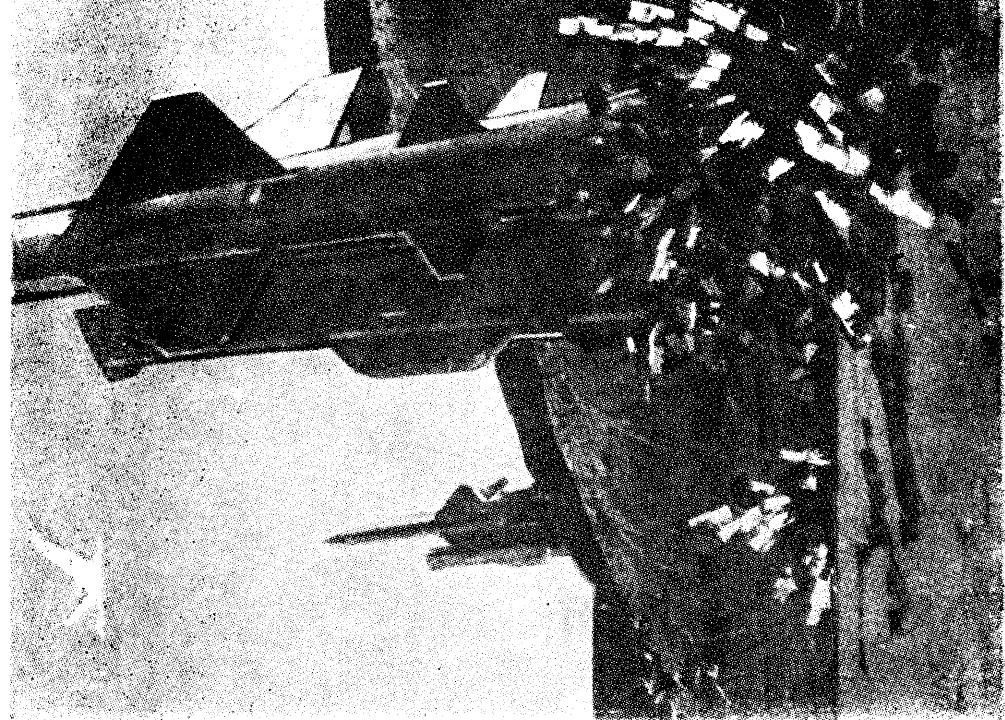

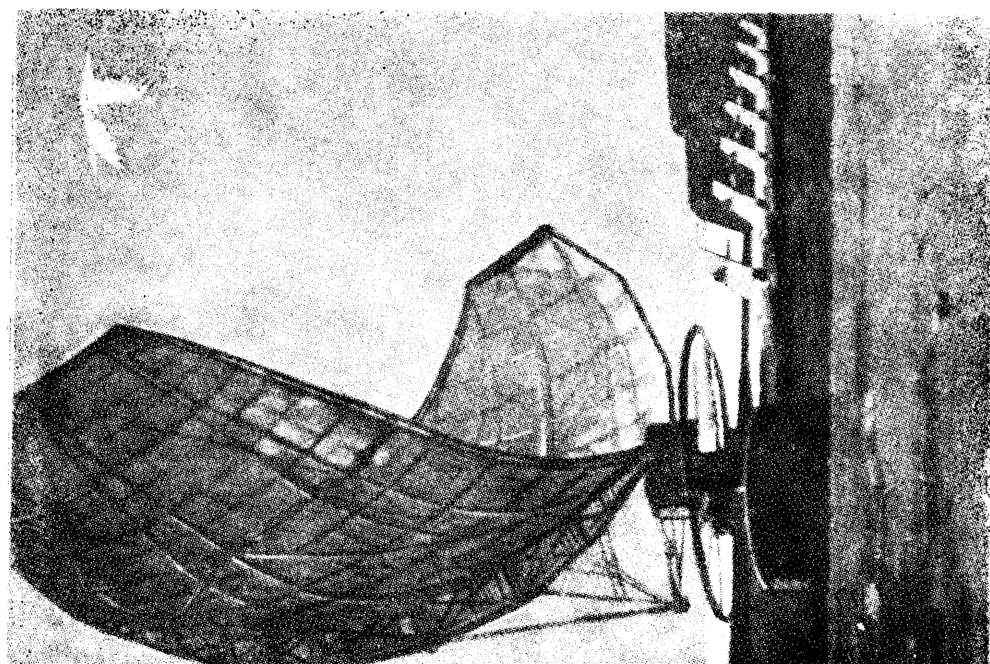

Марк Данцыг. На варце міру. Трыпціх. З Рэспубліканскай выстаўкі «На варце міру».